

Гі де Мопассан ПЕРШИЙ СНІГ

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка сорок восьма

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

1985

Guy de Maupassant

LE PAPA DE SIMON	LE PETIT FÛT
LES TOMBALES	LE PARAPLUIE
MOTS d'AMOUR	RENCONTRE
UNE AVENTURE	DÉCORÉ!
PARISIENNE	LA PARURE
DEUX AMIS	LE BONHEUR
CE COCHON DE MORIN	UNE VENDETTA
PIERROT	LA MAIN
LA REMPAILLEUSE	TOINE
EN MER	BOMBARD
LE TESTAMENT	LES PRISONNIERS
UN COQ CHANTA	LA BÊTE
L'AVENTURE	À MAÎT' BELHOMME
DE WALTER SCHNAFFS	LA CONFIDENCE
LE PÈRE MILON	PETIT SOLDAT
PAR UN SOIR	AMOUR
DE PRINTEMPS	SAUVÉE
LE GÂTEAU	LE VAGABOND
GARÇON, UN BOCK!..	LA BARONNE
EN VOYAGE	BOITELLE
LA MÈRE SAUVAGE	PREMIÈRE NEIGE
LA PATRONNE	

Traduit en ukrainien

Гі де Мопассан

ПЕРШИЙ СНИГ

НОВЕЛИ

Переклад з французької

И(Фр)
М78

В сборник вошли рассказы выдающегося французского писателя Ги де Мопассана (1850—1893), рисующие широкую галерею образов из разных общественных слоев Франции XIX века.

Передмова Вадима ПАЩЕНКА

М $\frac{4703000000-179}{M205(04)-85}$ 179.85.

© Упорядкування, передмова,
художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1985 р.

МОПАССАН-НОВЕЛІСТ

Новела... Коротка оповідь про якусь подію чи людину, про її почуття й переживання. Але яким містким виявляється цей невеличкий прозовий жанр, коли його творить справжній художник, примушуючи читача плакати чи сміятися над словами або вчинками героїв, обурюватися з їхніх негідних дій, замислюватися над складністю життєвих конфліктів. Завдяки майстерності письменника-новеліста читач дивиться на якесь ніби добре відоме явище або людину зовсім з іншого боку, за, здавалося б, буденними ситуаціями чи персонажами розкриває для себе приховані можливості, риси та якості. Іноколи цілий світ, незвичайний і дивовижний, з'являється у такій короткій розповіді. Адже, відтворивши на обмеженому просторі новели чийось долю або випадкову подію, письменник прагне показати фрагмент життя, а через нього — найхарактерніші риси всього суспільства.

Французька новела, зазнавши впливу італійця Джованні Боккаччо та його послідовників, досягла свого розквіту в творчості Маргарити Наваррської, Ноеля дю Файля, Бонавентури Депер'є та інших представників французького Ренесансу. Пізніше новела приваблювала багатьох французьких письменників, хоча до XIX ст. у жодного з них вона не стала провідним жанром. Лише з появою в літературі імен Стендаля, Альфреда де Мюссе, Проспера Меріме, Гюстава Флобера, Альфонса Доде і особливо Гі де Мопассана новела переживає своє друге народження.

- Якщо в епоху Ренесансу новела здебільшого мала комічний характер, будувалася на якомусь анекдотичному випадку чи побутовому епізоді, була насичена

динамічними подіями, мала чітку фабулу й майже не зображувала внутрішнього світу героїв, то французька новела критичного реалізму в значній мірі втрачає ці риси. Більш статична й описова, вона став, передусім, психологічною, розповідає про душевні поривання людини, ставить соціально-політичні питання, пов'язані з розвитком капіталістичного суспільства, часто показує його суперечності, драматичні конфлікти героя з мораллю й законами буржуазного світу.

Свої вершини французька новела ХІХ ст. досягла в творчості Гі де Мопассана, який, хоча й був автором шести романів (три з них здобули світову славу), а проте віддавав перевагу жанру короткої оповіді. Не випадково його творчий доробок містить більш як двадцять збірок, у які ввійшло понад триста новел, надрукованих у 1880—1890-і роки. Духовний учень і послідовник Гюстава Флобера, Мопассан захопився мистецтвом оповідання, неперевершеним майстром якого вважав І. С. Тургенева. Як він згадував, його вражало вміння російського письменника «на кількох сторінках подати досконалий твір, чудово згрупувати обставини і відтворити живі, захоплюючі образи, накресливши їх усього кількома штрихами, такими легкими й майстерними, що навіть важко зрозуміти, як можна досягти подібної реальності настільки простими засобами».

Тонкий спостерігач, обдарований надзвичайно розвиненим відчуттям правди й разючою інтуїцією, Мопассан став літописцем своєї доби, хоча він і не вдавався до історичних фактів або дат, писав не про вчинки й думки можновладців, не про поразки й перемоги полководців. Героями його творів стали представники народу й буржуазії, об'єктом зображення — їхні відносини, мораль і побут.

Світ визиску, купівлі й продажу, жахливий у своєму кінізмі та аморальності, був глибоко ненависний пи-

сьменникові. Один з героїв Мопассана відверто зізнається: «Ми більше не віримо в честь. Надто близько ми бачимо потік загальної розбещеності, що заливає всіх, від представників влади до останніх злидарів». Однак Мопассан ніколи не наважувався відкрито виступити проти суспільства наживи, гніту та експлуатації. Причини? Їх було багато. Типовий представник критичного реалізму, він викривав пороки сучасного йому світу, його антигуманну суть, а проте не зміг побачити шляхів до порятунку з тієї безвиході, в яку потрапила проста людина. Чесний художник, натура з тонкою, ніжною й надто вразливою душею, Мопассан до кінця життя не міг звільнитися від впливу буржуазного середовища; справжньою трагедією для письменника стало те, що він відчував себе самотнім. Саме тому тема гіркої самотності людини, її ізольованості й приреченості в несправедливому світі посіла значне місце в усій його творчості. Немав в ній образу нового героя, героя-борця, що відважно б кинув виклик ненависному суспільству, беззастережно ставши на захист знедолених. Мопассан не розумів ролі робітничого класу, що став уже на шлях боротьби за своє майбутнє, твори письменника позбавлені оптимістичної перспективи.

І все ж як справжній гуманіст, Мопассан завжди вболівав за долю простих людей. Його твори розкривають безодню людського горя, море страждань, і кожен його персонаж нещасливий по-своєму. Згадати хоча б такі твори, як «Батьковбивця», «Порт», «Кропильник» тощо. Звідси — трагічні конфлікти, непідробний драматизм його оповідань, поглиблений психологізм.

Ставлення Мопассана до людей праці не однозначне. Він далекий від того, щоб їх ідеалізувати, змальовувати образи трударів сентиментально-ідилічними фарбами, як це робили письменники-«популісти».

Спочатку Мопассан, здавалося б, навіть надавав своїм героям з простого народу негативних рис, якими підкреслювались їхня брутальність, жорстокість, розумова обмеженість, скнарність, примітивізм і егоїстичний практицизм. Так, шкіпер Жавель рятує свою риболовну сіть дорогою ціною — жертвуючи рукою рідного брата («На морі»), а шинкар Проспер Шіко, аби швидше заволодіти садибою тітки Маглуар, робить з жінки п'яничку, і вона незабаром помирає («Барильце»).

Проте подібні образи завжди мають своєрідний підтекст, недвозначний висновок самого письменника, що ніби говорить: причина всіх цих негативних рис у розтлінному впливові того ж таки буржуазного суспільства, мораль якого поступово витравлює в людині всі її позитивні якості.

Новели Мопассана вражають різноманітністю ситуацій, сюжетів і характерів. У кожній новелі — власне забарвлення, тональність і настрої. Одні з них мають лірично-сумний характер, сповнені чудових описів природи, що ніби покликані підкреслити почуття героїв («Весняного вечора», «Любов», «Перший сніг»). Іноді доброзичлива усмішка, легка іронія поступаються місцем уїдливому сарказму, гострій сатири, за допомогою яких Мопассан викриває егоїзм, лицемірство та аморальність так званого «вищого» світу («Заповіт», «Плетільниця солом'яних стільців», «Пригоди Вальтера Шнафса», «Торт», «Орден» та інші). Вдаючись у деяких новелах до нарочитої стриманості та об'єктивності, письменник показує жорстоку правду життя трудового люду («Волоцюга», «Покійниця», «Кропильник»).

Улюбленим письменником Мопассана був геніальний Франсуа Рабле, у якого він навчився голосного й нестримного сміху. Проте, хоч якими комічними здавалися б дії чи думки героїв, ситуації або окремі епізоди, розважальність ніколи не була самоціллю. Адже

найчастіше за ніби веселим та безтурботним сміхом автора крилася потворність буржуазної дійсності («Признання», «Господиня», «Позбулася!», «Туан» тощо).

Лише людей праці вважає Мопассан здатними на справжні почуття, чисте кохання, гідність, честь, і це робить їх у духовному відношенні значно вищими за представників «порядного товариства». У цьому плані особливо показова одна з його перших і кращих новел «Сімонів тато». Молодий коваль Філіпп безкорисливо кохає Бланшотту, яка має позашлюбного сина; він добре розуміє внутрішню драму дитини, що росте безбатченком. Сюжет легко міг перетворитися на підсолоджено-сентиментальну мелодраму. Проте герої Мопассана позбавлені всяких рис сентиментальності. Письменник тактовно розкриває драматизм їхнього становища. Кількох слів у кінці йому досить, щоб передати глибоку внутрішню напругу героїв, що вирішують свою долю. Зворушливо передана історія нещасних батьків-селян, сина яких викрали мандрівні актори і які лише наприкінці життя врешті знайшли свого Жана («Кропильник»). У своїй книзі «Любий друг Мопассан» Арман Лану справедливо писав: «Хвилювання, з яким автор змальовує цю сцену (пізнання батьками сина — *В. П.*), так захоплює, що мелодрама вже перестає бути мелодрамою. Неприхована скорботна доброта перемагає...».

Батьки повинні відповідати за долю своїх дітей — ця думка звучить у численних новелах письменника. Мопассан показує різкий контраст між душевним ставленням трударів до своїх дітей і негідною поведінкою «добропорядних» буржуа. З боєм розповідає письменник історію статечного подружжя, яке, боячись покари за вчинений колись злочин стосовно до своєї дитини, не признається до дорослого сина і відштовхує його, що стає причиною трагедії («Батьковбивця»).

Сам автор на боці скривдженого. Не раз його персонажі — академіки, чиповники, рантьє — із страхом і подивом вдивляються у своїх позашлюбних дітей, кинutih ними колись напризволяще. Тема дітей-безбатченків дуже хвилювала письменника й з'являється в багатьох його творах.

Егоїзм і жорстокість касти привілейованих проступають особливо чітко там, де їм протистоять вихідці з соціальних низів. У таких випадках іронія автора набуває відверто гнівного й викривального звучання. Огидним і безчесним постає перед читачем заможний аптекар Шукє («Плетільниця солом'яних стільців»). З неприхованим глузуванням зображено цього негідника, котрий спочатку вдає, ніби він зганьблений почуттям якоїсь волоцюжки і навіть жалкує, що свого часу не здогадався запроторити її до в'язниці. Але яка разюча зміна стається з цим святенником, коли йому пропонують дві з лишком тисячі ф'ранків, які бідолашна жінка все життя збирала для нього. Близк золота засліплює Шукє, він забуває «благородні принципи», все, що говорив досі, виправдовується й плазує. Завдяки кричущій невідповідності між чистотою кохання знедаленої жінки і ницістю її обранця новела набуває особливого трагізму.

Продовжувач традицій критичного реалізму Бальзака і Флобера, Мопассан з усією силою свого таланту викриває мерзепність відносин як у самому суспільстві, так і в буржуазній родині, адже головним мірилом цих відносин давно вже стали гроші. У Бальзака не було жодного твору, в якому б він не писав про розтлінну роль золота в буржуазному суспільстві. До цієї теми звернувся і Мопассан, але розробив її на пізнішому етапі глибшого розкладу капіталізму. Ця тема часто поєднувалася в нього із сміливим вторгненням у сферу інтимного життя. Це не було випадковим — адже продажність у світі наживи й визиску

захопила у свою орбіту не тільки матеріальні, а й духовні та моральні цінності, зокрема кохання. Для так званого «вищого світу» продажне кохання стало нормою, як про це розповідає письменник у новелі «Баронеса»; воно часом стає єдиною можливістю вижити для молодій жінки. Мопассан показує, до яких страшних драм призводить підневільне, принижене становище жінки в суспільстві, що ставилося до неї, як до звичайного товару. З глибокою психологічною проникливістю змальовує він подібну драму в новелі «Порт», де роз'єднані з волі соціальних умов брат і сестра через багато років зустрічаються в одному з «веселих місць».

З нищівною іронією і гіркотою водночас Мопассан показує хисткість і аморальність побудованого на грошових відносинах шлюбу, що є причиною подружніх зрад і зрештою — руйнування сім'ї. Саме це нівечить усе майбутнє життя хлопчика, який несподівано побачив зворотний бік стосунків своїх батьків («Гарсоне, кужоль пива!..»). Цикл новел про витівки «маленьких графинь» також підтверджує повну деградацію родинних відносин, хоч автор досить доброзичливо кепкує зі своїх безтурботних героїнь («Позбулася!»). А яких глибин розкриття внутрішнього світу сягає Мопассан у новелі «Перший сніг»! Справжню трагедію переживає героїня, якій автор навмисне не дає ім'я, підкреслюючи тим самим типовість сумної історії: «Її віддали заміж... Одружили їх з матеріальних міркувань, а яких саме, вона й сама не знала». Інакше кажучи, батьки продали дочку заради вигоди, а їй судилися самі тільки страждання, неймовірна туга в чужому й завжди холодному домі чужого й далекого від її духовних запитів чоловіка. Її відчай нарешті доходить таких меж, що вона починає мріяти про смерть. І домагається свого — автор попереджає, що героїні недовго лишиться жити. Властиві письменнику посмішка та іронія тут відсутні, новела перейнята глибоким смутком.

Автор щиро співчуває своїй героїні, але допомогти нічим не може. Він безсилий...

Велику групу складають новели, де зображено побут і мораль чиновництва, світ якого Мопассан знав дуже добре. Майже всі 70-і роки йому довелося служити спочатку у військово-морському міністерстві, а потім у міністерстві освіти. Чиновництво, цей слухняний прислужник французької буржуазії й шанобливий виконавець усіх її законів та бажань, переважна більшість якого й собі мріяла вибитись у світ багатства і влади, викликало у письменника глибоку відразу. Він бачив, що всі ці пихаті себелюбці заражені всіма хворобами буржуазії, але мають до того ж і свої специфічні негативні риси — неприховану заздрість до сильних світу цього, дріб'язкову жадібність, гіпертрофоване честолюбство, нестримне бажання будь-що зробити кар'єру, позбавлені почуття гідності. Приблизно десята частина новелістичної спадщини письменника присвячена в'їдливому висміюванню чиновництва. Мопассан відверто глузує зі своїх героїв, ставлячи їх у незручні, часом смішні становища, в яких особливо виразно виступають їхні огидливі риси («Орден», «Парасолька», «Позбулася!»).

Серед соціально-психологічних новел Мопассана значне місце посідають патріотичні твори про франко-пруську війну. Справжнім ляпасом буржуазній моралі прозвучала новела «Мадемуазель Фіфі», у якій повія Рашель, убивши знахабнілого офіцера-окупанта, стає захисницею сплюндрованої честі Франції. З її вчинком перегукуються дії великосвітської куртизанки Ірми, що по-своєму помщалася на загарбниках («Ліжко № 29»). За своїми моральними якостями кожна з цих жінок виявляється значно вищою від представників дворян та буржуа — не кращих від пруссаків. Справжні патріотичні почуття властиві лише людям з народу. Тому так запам'ятовуються образи селян-патріо-

тів — дядька Мілона й тітки Соваж, які жорстоко помпцаються за смерть своїх дітей. Їхній подвиг викликає повагу навіть з боку ворогів, і ціною деякого приниження їм пропонують життя. У цю найвищу для них, єдину в житті мить духовного тріумфу, коли все буденне, низьке й матеріальне лишається десь позаду і вже їх не непокоїть, вони відчувають себе захисниками батьківщини й тому кидають загарбникам слова ненависті («Дядько Мілон», «Тітка Соваж»). У цих новелах відсутня звична для письменника іронія, про своїх героїв він розповідає з щирою симпатією і хвилюванням, як і про долю двох розстріляних пруссаками завзятих рибалок («Два приятелі»).

Якими жалюгідними постають у порівнянні з цими героями «захисники» вітчизни, самовдоволені буржуа. Саркастично висміює Мопассан «череванів» міста Ретель, які вирішили захищати його із зброєю в руках і здійснили «подвиг» — захопили шістьох ворожих солдатів, уже полонених сміливою лісничихою Бертіною («Полонені»). З не меншим глузуванням показано «героїзм» полковника Ратьє, який із своїм загonom бере штурмом безлюдний замок, полонить п'яного як чіп пруссака-дезертира й одержує за це орден («Пригоди Вальтера Шнафса»).

До військово-патріотичних новел Мопассана близькі і його оповіді про колоніальну експансію французької буржуазії. Короткочасна подорож 1881 року до Алжіру дала письменнику змогу познайомитися з колоніальною проблемою. Мопассан присвятив їй кілька новел. Одна з них зображує «подвиг» представника тих «міжнародних бандитів... без сорому й совісті», яких колонізатори охоче вербували в іноземний легіон, доручаючи виконання найбрудніших справ. Розповідає про дії цього узаконеного розбійника і вбивці офіцер-легіонер, у чиїх вустах жахлива історія розправи над беззахисними мешканцями тубільного селища звучить

просто як «кумедна пригода» з його колоніального минулого. Автор таврує ганьбою не тільки вбивцю Мохаммеда, але і його «цивілізованого» покровителя («Мохаммед-Пройдисвіт»).

Засуджуючи колоніальні авантюри, Мопассан водночас виступав проти загарбницьких воєн взагалі. Вже в шістдесяті роки ХХ ст. в газеті «*Le lettr français*» було опубліковано одну із забутих його статей «Війна» — гнівний виступ проти окупантів-загарбників та їхніх теоретиків. Його думки й сьогодні, коли безумство ядерних паліїв війни загрожує всій планеті, не втратили своєї актуальності. Письменник закликає народи захищати свою волю із зброєю в руках. «Коли уряди,— говорить він,— привласнюють собі право карати на смерть свої народи, немає нічого дивного в тому, коли й народи скористаються правом карати на смерть свої уряди...».

Мопассан був засновником психологічної новели і водночас творцем бездоганних зразків цього жанру. Свідомий своїх пошуків, він писав у одній зі своїх теоретичних статей: «Твір мистецтва досконалий лише тоді, коли він є водночас як символом, так і точним зображенням дійсності». Ці думки знайшли практичне втілення у його новелах. Завжди гострі й динамічні сюжети мають спільну характерну рису — вони відбивають якийсь типовий відтинок життя, несуть у собі величезний досвід. У короткій оповіді письменник міг умістити ціле життя людини. Так, у новелі «Намісто» автор простежує майже весь життєвий шлях пані Луазель, події якого розподілені в творі дуже чітко. Читач також помічає, як із розвитком напруження і драматизму подій починає змінюватись і тон розповіді, і ставлення самого автора до героїні: якщо спочатку він зображує її з одвертою іронією, то в кінці з'являється співчуття: адже тепер пані Луазель вже не колишня міщанка, що, начитавшись бульварних

романів, почала й собі мріяти пробитися до кіл велико-світських красунь, а звичайна жіпка-трудівниця.

Часто окрема деталь у новелі стає центром, навколо якого розгортаються всі події. У згаданій новелі такою деталлю стає намисто, в інших творах — барильце, парасолька, рука, торт, ордеп.

Мопассанові досить кількох штрихів, аби створити повнокровний характер. У новелі «Звір господаря Бельома» і кучер Орлавіль, і вісім його пасажирів мають свої точно накреслені характеристики.

Лише оповідач, від імені якого Мопассан часто веде свою розповідь, не має, як правило, характеристики, про нього автор говорить дуже лаконічно («Заповіт», «Плетільниця солом'яних стільців»).

Майже всі новели мають одну сюжетну лінію, що найчастіше дрібниться на один-два докладно описаних епізоди, решта епізодів має узагальнений характер. Усі дії героїв психологічно вмотивовані, хоч якими б несподіваними вони не були. Зрозумілими стають вчинки Рашелі, тітки Соваж, дядька Мілона, куртизанки де Саморіс тощо.

Значну роль у новелах Мопассана відіграє жвавий діалог, що рухає дію й дає змогу побіжно доповнити характеристику персонажів. Так велике внутрішнє навантаження несуть стримана розмова ковалів із Філіппом, його діалог з Бланшоттою («Сімонів тато»). Фрази, які кидає «сільська дама» Лефевр своїй служниці Розі, якнайкраще розкривають обмеженість, скнарність і душевну жорстокість цієї егоїстичної натури («Перо»). Майстерності слова Мопассан вчиться у Флобера. Кожний з його персонажів розмовляє своєю індивідуалізованою мовою, залежно від свого соціального становища.

Чудовий художник-пейзажист, Мопассан пристрасно любить природу, вміє точно передати її барви, настрої, підмічаючи найменші, але такі важливі нюанси, без

яких не може бути завершеною загальна картина. Не випадково, як він признавався, кращими днями його життя були дні, проведені серед природи, зокрема на морі, у неповторних куточках улюбленої Нормандії. Тому майже в кожному творі письменник захоплено розповідає про той чи інший краєвид, ліс чи болото, які вразили його своєю красою й незвичністю.

Останні роки життя Мопассана були позначені появою похмурих мотивів у його творах, втратою життєрадісності. Можливо, давалося взнаки тяжке душевне захворювання, що підступно наближалось, і письменник знав про нього. Песимістичні настрої поєдналися з дещо ідеалістичними уявленнями письменника про певні соціальні проблеми навколишньої дійсності. У його творах з'явилися «потоїбічні» мотиви, надто поглиблений інтерес до хворобливої людської психології.

Проте не це було головним у його творчості. Мопассан міцно ввійшов у могутню плеяду письменників-реалістів ХІХ ст., знайшовши в літературі свій шлях. Мопассан і в наші дні лишається письменником, що підніс свій голос проти мерзенності капіталістичного світу, викрив і затаврував його, звеличивши Людину з усім її болем і стражданням. Його творча спадщина давно вже стала надбанням усіх народів.

Вадим ПАЩЕНКО

НОВЕЛИ

СИМОНІВ ТАТО

О дванадцятій годині прозвонив дзвоник. Двері школи відчинились, і діти, штовхаючись, ринули на вулицю. Але замість того щоб мерщій розійтися й побігти обідати, як звичайно, вони за кілька кроків спинились, позбивалися в гуртки й почали перешіптуватися.

Того ранку Сімон, син Бланшотти, вперше прийшов до школи.

Усі вони чули, як удома говорилось про Бланшотту, і хоч на людях її зустрічали привітно, поміж себе матері згадували про неї зі зневажливим жалем, який передавався й дітям, дарма що вони не розуміли, в чому річ.

Сімона школярі зовсім не знали, бо він ніколи не виходив з дому і не грався з ними на вулиці чи на березі річки. Тож вони його й не любили і з якоюсь зловтіхою, хоч і здивовано, підхопили й передавали один одному звістку, котру приніс підліток років чотирнадцяти-п'ятнадцяти, що, видно, багато знав, бо він так хитро підморгував оком.

— Ви знаєте... в Сімона... в нього нема батька.

Бланшоттин син вийшов і собі на шкільний поріг.

То був трохи блідий, дуже охайний, боязкий, вайлуватий хлопчак років семи-восьми.

Він хотів іти до матері, але товариші, все ще перешіптуючись і поглядаючи на нього лукавими й жорстокими очима, які бувають у дітей, що вигадали лихий жарт, почали обступати його, нарешті оточили щільним колом. Він опинився посередині, здивований і зніяковілий, не розуміючи, що з ним робитимуть.

Підліток, який приніс новину, пишаючись з досягнутого успіху, запитав його:

— Як тебе звати?

— Сімон.

— Сімон? А чий? — запитав той знову.

Зовсім засоромившись, хлопчик відповів:

— Сімон.

Підліток кпнув йому:

— Називаються чийось Сімоном... це не прізвище...

Сімон.

Хлопчик, мало не плачучи, відповів утретє:

— Мене звать Сімон.

Шибеники зареготали. Підліток зловтішно крикнув:

— Тепер бачите, що в нього нема тата!

Запала тиша. Всіх приголомшила ця незвичайна, чудна, неймовірна обставина: хлопець не мав тата! Вони дивилися на нього, як на дивну, неприродну істоту, відчуваючи, що в них росте незрозуміла їм до цього часу зневага їхніх матерів до Бланшотти.

А Сімон притулювся до дерева, щоб не впасти, і стояв, немов уражений непоправним лихом. Він силкувався щось пояснити. Але не знаходив нічого слушного, щоб відповісти їм і спростувати жахливе обвинувачення. Пополотнівши, він нарешті крикнув:

— Ні, в мене є тато!

— Де ж він? — запитав підліток.

Сімон замовк: він не знав. Украй збуджені діти сміялися; ці близькі до природи сини ланів відчували ту жорстоку потребу зробити зло, яка змушує курей добивати в пташнику зранену курку.

Раптом Сімон помітив свого сусіда, сина вдови, що так само ходив завжди тільки з матір'ю.

— А ти теж, — сказав він, — не маєш тата.

— Ні, — відповів той, — маю.

— Де ж він?

— Він помер,— відповів з гордістю хлопчик,— мій тато на кладовищі.

Проміж школярами пробіг схвальний шепіт, ніби те, що батько лежить мертвий на кладовищі, піднесло одного їхнього товариша й геть принизило другого, в якого батька не було зовсім. Ці шибеники, батьки яких були здебільшого п'яниці й злодюжки і знущалися зі своїх дружин, тепер, штовхаючись, збивалися в усе тісніше коло, ніби вони, закопні діти, хотіли роздушити незаконного.

Раптом хлопець, що стояв навпроти Сімона, глузливо висунув язик і закричав:

— Безбатченко! Безбатченко!

Сімон обома руками схопив його за чуба, боляче укусив за щоку й почав хвицати по ногах. Зчинилася страшна колотнеча. Вояк розвели; хтось штовхнув Сімона, й він, побитий і подряпаний, упав на землю, оточений бешкетниками, що плескали в долоні. Коли він підвівся, машинально обтрушуючи порох з куртки, хтось гукнув:

— Піди, пожалійся своєму татові!

Тоді йому стало дуже кривдно. Вони були дужчі за нього й побили його, а він нічого не міг вдіяти, бо добре знав, що він і справді не має батька. Якийсь час він мужньо змагався зі сльозами, що душили його. А потім йому перехопило подих, і він тихо заплакав, здригаючись од глухих ридань.

Серед його ворогів спалахнула жорстока радість: мов ті дикуни під час своїх жахливих веселоців, вони взялися за руки й затанцювали навколо нього, повторюючи, немов приспів:

— Безбатченко! Безбатченко!

Раптом Сімон перестав плакати. Його охопила несамоविта лють. Він набрав камінців, що валялися під ногами, й з усієї сили шпурнув ними у своїх катів. Двоє чи трос, в яких він поцілів, з криком пустились

навтіки, а його вигляд був такий грізний, що й серед решти зчинилася паніка. Боягузливі, як завжди боягузлива юрба, коли бачить доведпу до розпачу людину, вони мерщій повтікали.

Лишившись сам, малий безбатченко побіг у поле: якийсь спогад підказав йому раптом, що робити. Він хотів утопитись у річці.

Тиждень тому якийсь горонаха, що жебрачив увесь свій вік, кинувся в річку, бо не мав з чого жити. Сімон бачив, як потопельника витягли з води, і сумний дідусь, що звичайно здавався йому нужденним, неохайним і потворним, вразив тоді його своїм спокоєм, жовтими щоками, довгою намоклою бородою й розплющеними, лагідними очима. Люди говорили: «Він помер». Хтось додав: «Тепер він щасливий». І Сімон теж хотів утопитись: той нещасний не мав грошей, а він не мав батька.

Він підійшов до самої води й задивився на течію. Кілька моторних рибок вигравали в прозорих струмках і підстрибували, хапаючи мушок, що літали над водою. Рибки зацікавили Сімона й, задивившись на них, він перестав плакати. Але іноді, немов порив вітру, що налітає після затишшя під час грози, ламає дерева й зникає на обрії, йому знову з гострим жалем спадало на думку: «Я мушу втопитись, бо не маю тата».

Довкола було так гарно, так тепло! Ласкаве сонце нагріло траву. Вода виблискувала, як дзеркало. Сімона хвилинами обіймала щаслива знемога, що буває після сліз, і разом з тим велике бажання заснути тут, на траві, в теплі.

З-під його ніг вистрибнула маленька зелена жабка. Він хотів спіймати її, але вона втекла. Він побіг за нею й тричі підряд не міг схопити. Нарешті впіймав її за задні лапки і засміявся, дивлячись, як вона силкується вирватись. Вона присідала на довгих лапках,

потім рвучко витягала їх, тверді, як палички, виривавши очі з золотою облямівкою, розмахуючи передніми лапками, немов руками. Це нагадало йому іграшку з вузьких дерев'яних дощочок, збитих навскіс, на яких від зигзагоподібного руху починали ворухитись маленькі солдатики. Тут він згадав про дім, про матір і, охоплений великою тугою, знову заплакав. Він затрусився всім тілом, став навколішки й прочитав молитву, немов перед сном.

Та не зміг дочитати молитви, бо знову на нього наринув бурхливі ридання. Він ні про що більше не думав, нічого не бачив навкруги, а тільки плакав.

Раптом чиясь важка рука лягла йому на плече і дужий голос спитав:

— Чого ти зажурився, мій хлопчику?

Сімон обернувся. На нього лагідно дивився високий робітник з чорним кучерявим волоссям і бородою.

Він відповів крізь сльози, що заливали очі й стискали горло:

— Вони мене побили, бо... я... я... не маю батька... не маю батька!

— Як? — усміхаючись, мовив чоловік. — Та в усіх на світі є батько.

Хлопчик ледве відповів крізь спазми в горлі:

— А я... а в мене... немає.

Робітник упізнав Бланшоттиного сина й споважнів, бо хоч і недавно оселився тут, але вже чув про неї.

— Ну, годі, — сказав він, — заспокойся, мій хлопчику, та ходім до твоєї мами. Ми тобі роздобудемо... тата.

Вони пішли. Дорослий тримав малого за руку й посміхався, бо йому кортіло й самому побачити цю Бланшотту, що була, як казали, найкраща дівчина на всю округу; а може, в глибині душі він сподівався, що дівчина, согрівивши раз, согрівить і вдруге.

Вони дійшли до білого, дуже чепурного будиночка.

— Тут, — кивнуло хлоп'я й закричало: — Мамо!

Вийшла жінка, і робітник пригасив посмішку, відразу зрозумівши, що не можна жартувати з цією високою блідою дівчиною, яка спинилась у дверях з суворим виразом обличчя, немов захищаючи від чоловіка поріг дому, де її вже зрадив інший.

Зніяковіло мнучи в руках кашкета, він пробурмотів:

— Ось, пані, я привів вам вашого малого. Він заблукав біля річки.

Але Сімон повис в матері на шиї й сказав, знову заплакавши:

— Ні, мамо, я хотів утопитись, бо мене побили... мене побили... за те, що в мене нема тата.

Молода жінка спалахнула, глибоко вражена; вона рвучко обняла сина, а по обличчі в неї покотились рясні сльози. Розчулений чоловік стояв, не знаючи, як одійти. Та раптом Сімон підбіг до нього й сказав:

— Хочете бути моїм татом?

Стало дуже тихо. Бланшотта, згоряючи від сорому, мовчки притулилась до стіни, вхопившись руками за серце.

Бачачи, що йому не відповідають, хлоп'я сказало:

— Як ви не хочете, то я знов піду топитись.

Робітник обернув справу на жарт і, сміючись, відповів:

— Ну, звичайно, я дуже хочу!

— Як же тебе звати? — спитав хлопчик. — Щоб я міг відповісти, коли питають, як тебе звать.

— Філіпп, — мовив чоловік.

Сімон хвилинку помовчав, щоб добре запам'ятати це ім'я, потім, уже зовсім заспокоївшись, простяг руки й сказав:

— Ну от, Філіппе, ти мій тато!

Робітник, піднявши його з землі, швидко поцілував у обидві щоки й мерщій одійшов.

Другого дня його зустріли в школі злим сміхом, а після уроків, коли той самий підліток збирався знову

глузувати, Сімон, немов камінцем, кинув йому просто в обличчя:

— Його звуть Філіпп, мого тата.

З усіх боків залунало радісне виття:

— Який Філіпп? Хто це Філіпп? Що за Філіпп? Де ти його взяв, твого Філіппа?

Затявшись на своєму, Сімон не відповідав, викликаючи очима всіх на бій, ладний швидше дати себе на мукі, ніж поступитися перед ними. Його визволив учитель, і він повернувся до матері.

Протягом трьох місяців Філіпп, високий робітник, частенько проходив повз Бланшоттин будинок; кілька разів, бачачи, як вона шиє біля вікна, він пробував заговорити з нею. Вона відповідала йому чемно, але завжди поважно, ніколи не посміхаючись до нього, і ніколи не запрошувала до себе. Проте, самовпевненому, як і всі чоловіки, йому здавалося, що, розмовляючи з ним, вона часто червоніла.

Та коли славу раз уже пустять, її важко зупинити, найменша дрібниця її тільки посилює, тим-то, хоч яка Бланшотта була недовірлива й стримана, про неї вже нішов поговорі по окрузі.

Що ж до Сімона, то він дуже полюбив свого нового тата й мало не щовечора гуляв з ним. Він старанно відвідував школу і, сповнений гідності, проходив поміж товаришів, ніколи не відповідаючи на їхні глузування.

Проте одного дня той самий підліток, що першого ж дня напався був на нього, сказав:

— Ти набрехав, у тебе нема ніякого тата Філіппа.

— Як то? — стривожено спитав Сімон.

Хлопець потер собі руки й сказав:

— Якби в тебе був батько, він доводився б твоїй матері чоловіком.

Справедливість такого міркування занепокоїла Сімона, проте він відповів:

— А все ж він мій тато.

— Може бути,— глузливо відказав хлопець,— але він не зовсім твоїй тато.

Бланшоттин син похилив голову й пішов до кузні дядька Луазона, де працював Філіпп.

Кузня ніби заховалася серед дерев. Там було дуже темно, тільки червоні відблиски величезного вогнища яскраво освітлювали п'ятьох ковалів з голими руками, що з страшеним гуркотом били по ковадлах. Немов демони, стояли вони серед полум'я, уп'явпись очима в розпечене залізо, по якому гатили молотами, і здавалось, ніби їхні важкі думки здіймаються й падають разом із молотами.

Сімон непомітно увійшов і тихенько сіпнув свого друга за рукав. Той обернувся. Ковалі припинили роботу й уважно дивилися на Сімона. Тоді серед незвичайної тиші пролунав тоненький Сімонів голосок:

— Філіппе, чуєш, син тітки Мішоди весь час говорить мені, що ти не зовсім мій тато.

— Чому? — спитав робітник.

Дитина наївно відповіла:

— Бо ти не мамин чоловік.

Ніхто не засміявся. Філіпп поставив молота на ковадло, оберся на нього руками й похилив голову. Він роздумував. Товариші дивились на нього. Сімон, який здавався ще меншим серед цих велетнів, тривожно чекав. Нарешті один з ковалів, відповідаючи на думки всіх, сказав Філіппові:

— А все-таки славна дівчина ця Бланшотта, порядна й дбайлива, дарма що трапилося з нею нещастя. Вона буде гідною жінкою чесному чоловікові.

— Так, це правда,— відгукнулися чоловіки.

Коваль провадив:

— Хіба ж вона винувата, що спіткнулася? Він обіцяв з нею одружитися, і я знаю багатьох, яких тепер дуже поважають, хоч з ними трапилося те саме.

— Так, це правда,— відповіло хором трое чоловіків.

Коваль вів далі:

— Чого вона натерпілася, сердешна, щоб самій виховати хлопчика, а скільки сліз виплакала відтоді, як нікуди, крім церкви, не виходить,— про те один бог відає.

— І це правда,— сказали інші.

Стало тихо, і тільки було чути, як міхи роздмухували вогонь. Філіпп рвучко нахилився до Сімона:

— Скажи мамі, що я прийду сьогодні ввечері поговорити з нею.

І легенько виштовхнув хлопчика за плечі.

Він знов узявся до роботи, і п'ять молотів разом упали на ковадла. Ковалі кували аж до вечора, веселі, задоволені, дужі. Але як соборний дзвін гуде у день свята, покриваючи телянькання малих дзвонів, так Філіппів молот заглушав усі інші, щомиті з переможним гуркотом падаючи на залізо. А сам Філіпп завзято кував, виблискуючи очима серед іскор.

Вже на небі ясно висипали зірки, коли він постукав у двері Бланшотти. На ньому була святкова блуза й свіжа сорочка, бороду було підрівняно. Молода жінка вийшла на поріг і засмучено сказала:

— Негаразд приходить так пізно ввечері, пане Філіппе.

Він хотів відповісти, щось пробурмотів і зовсім зніжковів.

Вона вела далі:

— Ви ж добре розумієте, що не годиться давати зайвий привід для пліток.

Тоді в нього вихопилося:

— Що з того, коли ви захочете стати моєю дружиною?

Відповіді не було, тільки почувся шум, ніби в темній кімнаті хтось знеможено впав на стілець. Філіпп

швидко ввійшов; Сімон, який лежав у своїй постелі, почув звук поцілунку й кілька слів, що їх прошепотіла його мати. Потім хлопчик опинився в геркулесових руках свого друга, а той, піднявши його аж до стелі, вигукнув:

— Ти їм скажи, своїм товаришам, що твій тато — Філіпп Ремі, коваль, і що він обірве вуха кожному, хто тебе скривдить.

Другого дня, перед уроком, коли всі учні зібралися, Сімон підвівся, блідий, з тремтячими губами.

— Мій тато,— сказав він дзвінко,— коваль Філіпп Ремі, і він обіцяв обірвати вуха кожному, хто скривдить мене.

Цього разу ніхто не засміявся, бо всі добре знали Філіппа Ремі, коваля,— це був такий тато, яким кожний міг би пишатися.

МОГИЛЬНИЦІ

П'ятеро приятелів кінчали обідати — п'ятеро світських, багатих чоловіків дозрілого віку. Троє були жонаті, двоє — ще ні. Вони сходились так щомісяця, на спомин про свої юнацькі літа, і, пробідавши, звичайно гомоніли собі по-товариському до другої години ночі. Вони зоставалися завжди близькими, щирими друзями, і ці зустрічі давали їм найщасливіші, може, в житті хвилини. Тут балакалося про все, що може цікавити і тішити парижан; це бувало звичайно — як і в більшості салонів, зрештою,— щось як обмін новинами, прочитаними в ранкових газетах.

З найвеселіших між товаришами був Жозеф де Гардон, старий холостяк, що жив типовим, яскраво-паризьким, фантастичним та химерним життям. Проте не був з нього ні розпусник, ані гультьяй, а лише цікавий до всього чоловік, веселун, та ще й молодий, бо ледве чи

мав сорок літ. Людина світська в найширшому й найбільше поблажливому розумінні цього слова, обдарований гострим розумом без особливої глибини, широкими знаннями без справжньої срудиції, здатністю легко сприймати, не дуже вдумуючись у сприйняте, здобував він у своїх спостереженнях, пригодах та зустрічах матеріал для комічних, а разом з тим і філософських анекдотів та для гумористичних афоризмів, що створили йому славу великого розумника.

Це, власне, був оратор на час обідів. Щоразу так уже й чекали від нього нової історії чи приповідки. Не треба було й просити, щоб він почав її розповідати.

Покурюючи, з покладеними на стіл ліктями, з напівпорожньою склянкою коньяку перед собою, розімлілий в атмосфері тютюнового диму й тонких пахоців гарячої кави, він почував себе тут якнайкраще — як богомільна жінка в каплиці, як золота рибка в акваріумі.

Він мовив, пихнувши сигарою:

— Не так давно зі мною сталася чудна пригода.

— Розкажіть! — попросили всі майже в один голос.

— Охоче. Ви знаєте, що я люблю блукати по Парижу, немов оті колекціонери цяцьок, які раз у раз вишпорять очима по вітринах. Щодо мене, то я шукаю видовищ, людей, приглядаюся до всіх і до всього.

Якось у половині вересня, теплого та погожого дня, вийшов я опівдні з дому, не знаючи, куди саме йду. В таких випадках ми відчуваємо звичайно невизначне бажання одвідати яку-небудь молоду гарну жіпку. Перебираємо в уяві галерею своїх знайомих, порівнюємо їх, роздумуємо про властиві кожній з них принади та чари і віддаємо нарешті перевагу тій, котра того дня найбільше нас вабить. Та іноді надто ясне сонце й надто ласкаве повітря позбавляють нас охоти робити будь-які візити.

Сонце було ясне, повітря ласкаве. Я запалив сигару і, роздумуючи, пішов на бульвар. Я походжав собі без жодної мети, аж раптом заманулось мені завітати на Монмартрське кладовище.

Я дуже люблю кладовища: там огортає мене спокій та меланхолія,— а це мені потрібне. Та й те сказати: скільки там поховано добрих друзів, яких уже не побачити; отож я й відвідую їх вряди-годи.

Саме на Монмартрському кладовищі є могила жінки, яка викликала колись велику й жагучу пристрась і спомин про яку й досі виповнює серце печаллю та жалями... різними жалями... Часом ото ходжу я помріяти на ту могилу. Щодо неї, то тут уже всьому, звичайно, кінець.

Люблю я кладовища ще й за те, що це ж дивовижні, надзвичайно тісно заселені міста. Збагнуть лише, скільки там, на невеличкому клаптику землі, міститься мертвих, подумайте про всі покоління парижан, навіки там упокоєні, про цих довічних троглодитів, що їхні замуровані, тісні печерп привалено каменем чи позначено хрестами, і згадайте тоді живих, отих тварюк, які так багато займають на землі місця і зчиняють стільки шуму й галасу.

До того ж на кладовищах трапляються пам'ятники майже настільки ж цікаві, як по музеях. Надгробок Кавеньяка, запевняю вас, викликає в мені, без бажання порівнювати, спогад про отой шедевр Жана Гужона: постать Луї де Брезе, що міститься в підземній каплиці Руанського собору; все мистецтво, сучасне, реалістичне мистецтво, пішло звідси, панове. Цей мрець, Луї де Брезе, правдивіший, страшніший, краще передає жахливість неживого, ще скорченого агонією тіла, аніж усі ті страдницькі трупи, що їх ставлять на могилах теперішні майстри.

Можна милуватись на Монмартрському кладовищі з Боденового величного монументу; є там і прегарні

пам'ятники Готьє, Мюрже. Саме на пам'ятнику Мюрже бачив я одного разу самотній, убогий віночок із жовтих безсмертників. Хто приніс його? Може, остання гризетка, стара-престара, що служить десь поблизу консьєржкою? Це красива статуетка роботи Мілле, що гине, одначе, від бруду та недогляду. Оспівуй же молодість, Мюрже!

Вступивши на Монмартрське кладовище, я відчув, як параз мене поїняла журба — не дуже, щоправда, болюча, — та журба, що навіює, коли ти почуваш себе при здоров'ї, думку: «Не дуже це веселе місце, але ж моя година ще не настала...»

У м'якому, вологому повітрі чувся повів осені — мертвого листя та стомленого, змученого, млявого сонця — і це поглиблювало, поетизувало те відчуття самотності і кінця всього земного, яке завжди виникає в сумному місці, де ще й інший панує повів: людської смерті.

Я походжав не поспішаючи цими німими вулицями, де сусіди вже не одвідують одне одного, не сплять ніколи вдвох в одній постелі і не читають газет. Потім я взявся розглядати епітафії. Це справді найутішніша в світі річ. Ніколи ні Лабіш, ні Мельяк не викликали в мене такого сміху, як отой гумор надмогильної прози. То ж просто книги, виразніші за Поль де Кокові, книги, щоб розвіювати наш смуток та гризоту, — оті мармурові таблиці й хрести, де вигадники-родичі розливають свої жалі та обітничі людини, котра відлетіла на той світ, і висловлюють надію там із нею зустрітись!

Та найбільше люблю я на цьому кладовищі ту запущену, занедбану його частину, де повиростали великі кипариси та тисові дерева, отой старий квартал давніх мерців, що незабаром поновиться: зелені дерева, вигодувані людським труном, повирубують і вирівняють

місце для свіжих мерців, укриваючи їх зверху білими мармуровими плитами.

Поблукавши трохи, щоб освіжити голову, я боявся вже занудитись і вирішив одвідати з низьким уклоном і сумовитим спогадом місце останнього відпочинку моєї коханої. Серце в мене стискалось, коли я підходив до її могили. Бідолашна люба! Вона ж була така гарненька, така ласкава, така біла, така свіжа... а тепер... коли б відкопати...

Спершись на залізні ґратки, я тихенько шепнув їй слово про свою печаль — певна річ, вона того не почувала — і хотів був уже йти далі, як раптом побачив біля сусідньої могили жінку в чорному жалобному вбранні. Вона стояла там навколішки. З-під вуалі виднілася гарна голівка, а біляве її волосся виблискувало, як вранішнє сонце під ніччю темного покривала.

Я залишився.

Без сумніву, тяжке горе було в неї на душі. Затуливши долонями очі, сувора та нерухома, охоплена задумою, вона, здавалось, перебирала в пам'яті чотки болючих споминів. Вона була схожа в тій позі на мертву, що думає про мертвого. І раптом я здогадався, що вона зараз заплаче: це було видно з легкого тремтіння її плечей... Так, буває, тремтить під подихом вітру верба... Вона спершу плакала тихо, потім дедалі дужче, здригаючись усім тілом. Зненацька вона відслонила очі. Вони були повні сліз і прекрасні — очі безумної, котру щойно вжахнув невимовний якийсь кошмар. Жінка помітила, що я дивлюсь на неї, — і, очевидно, засоромившись, знову закрила руками обличчя. Тепер ридання її зробились конвульсивні, голова тихо схилилась до надгробка, притулилась до нього. Вуаль окутала білий мармур дорогого серцю пам'ятника новою жалобою. Почувся стогін, потім вона стихла з притуленою до каменя скронею і зомліла.

Я кинувся до неї, стискував її руки, дихав на повіки і разом з тим прочитав просту епітафію: «Тут покоїться Луї-Теодор Карель, капітан морської піхоти. Поліг від ворожої кулі в Тонкіні. Моліться за нього».

Капітан був похований уже кілька місяців тому. Я був зворушений до сліз — і подвоїв свої піклування. Вони мали успіх; нарешті вона таки опритомніла. Велике хвилювання огорнуло мене... Я не дуже поганий, мені нема ще й сорока літ... Глянувши тільки на неї, я здогадався, що вона буде вдячна і ввічлива.

Я не помилився. Вона оповіла мені свою історію, яка не раз уривалася сльозами та глибокими зітханнями, про смерть у Тонкіні офіцера, що тільки-но рік як узяв із нею шлюб. Вони побралися з любові, бо, залишившись сиротою без батька й матері, вона мала невеличкий — тільки найнеобхідніше — посаг.

Я взявся її втішати, підбадьорювати, підвів її.

— Ходімо звідси. Вам не треба тут zostаватись,— сказав я.

— В мене нема сили йти.

— Я допоможу вам.

— Спасибі. Які ви добрі! Ви теж прийшли сюди оплакувати покійника?

— Так, пані.

— Покійницю?

— Так, пані.

— Дружину?

— Ні, кохану.

— Можна любити кохану так само, як і дружину, для любові немає закону.

— Правда ваша, пані.

І от ми пішли вдвох доріжкою. Я помагав їй йти, підтримував, мало не ніс її. Коли ми вийшли, вона вніможено прошепотіла:

— Боюсь, мені знову може зробитися погано.

— Може, ви згодитесь зайти куди-небудь, підкріпитись трохи?

— Гарзд.

Як на те, я побачив ресторан — один із тих ресторанів, куди родичі похованих заходять відпочити від похоронних турбот. Ми увійшли туди. Я умовив її випити чашку гарячого чаю; це ніби додало їй сили. Невиразна усмішка з'явилась у незнайомої на устах. Вона заговорила про своє життя. Це так тяжко, так тяжко залишитися зовсім самотньою на землі, самотньою день і ніч, не мати кому відкрити серце, не бачити біля себе ні друга, ані порадирика.

Це все видавалося зовсім щирим — і так любо брипіло в її устах. Я розчулився. Було тій молодій удові не більше, певне, як двадцять років. Я почав говорити їй компліменти,— їх прийнято ласкаво. Тоді, по якомусь часі, я запропонував свої послуги — відвезти її додому. Вона погодилась. Ми сиділи в екіпажі так близько одне від одного, плече до плеча, що крізь одержу відчувалося тепло наших тіл,— а ніщо в світі так не хвилює.

Візник спинився біля її дому.

— Я не маю сили зійти по сходах на п'ятий поверх,— тихенько промовила вона.— Ви були до мене такі добрі, може, ваша ласка довести мене тепер до мого помешкання?

Я, звичайно, погодився. Вона йшла вгору поволі, в глибокими зітханнями. Потім, перед своїми вже дверима, промовила:

— Зайдіть же на хвилинку, щоб я могла висловити вам свою вдячність.

І я ввійшов, хай йому чорт!

У неї було скромно, трошки навіть, може, убого, але просто й миле. Ми сіли поруч на невеликій канапці, вона знову заговорила про свою самотність.

Потім подзвонила служниці, щоб чим-небудь приготувати мене,— але ніхто на дзвінок не з'явився. Це мені дуже сподобалось; я здогадався, що служниця приходила до неї тільки ранком, була, так би мовити, «приходящою».

Господиня зняла капелюшка. Яка ж гарненька була вона! Пильно, не відриваючись, дивились на мене ясні її очі, такі пильні, такі ясні, що мене охопило непереможне бажання,— і я йому піддався. Я захопив її в обійми і припав устами до приплюснених з несподіванки вій. Поцілунок... поцілунок... зпову поцілунок...

Вона відбивалась, пручалась, промовляючи:

— Кінчайте ж бо... кінчайте, кінчайте.

Як мав я те розуміти? В подібних випадках слово «кінчати» може мати принаймні два значення. Щоб вона змовкла, я перейшов від очей до уст і надав слову «кінчати» любішого для мене тлумачення. Опір був не надто великий, і коли ми знову скинули очима одне на одного,— після цієї тяжкої образи вбитому в Тонкіні капітанові,— вона мала вигляд стомлений, ніжний, лагідний. Це остаточно мене заспокоїло.

Тоді я виявив до неї вдячність, послужливість. І, може, після години нової розмови запитав:

— Де ви звичайно обідаєте?

— Тут поблизу є невеличкий ресторан.

— Самі?

— Так, певна річ.

— Може, погодитесь сьогодні пообідати зі мною?

— Де саме?

— В гарному ресторані, на бульварі.

Вона завагалась, потім погодилась, сама себе переконуючи:

— Я ж так нуджусь... так нудьгую.— А далі додала: — Мені треба тільки вдягти іншу, не таку темну сукню.

І вийшла до своєї спальні. Незабаром вона стала знову на порозі — в напівжалобі, тонка, маленька, зваблива, в дуже простому сірому вбранні. Очевидно, у неї було одне вбрання для кладовища, а інше для міста.

По обіді виник хороший, щирий настрій. Вона випила шампанського, розвеселилась, розчервонілась, — і я знову вернувся з нею до неї.

Це приємне знайомство, що почалося серед могил, тривало тижнів зо три. Проте все на світі стомлює, надто жінки. Я покинув її під тим приводом, ніби конче маю виїхати в невідкладних справах. Я попросився з нею дуже великодушно, і вона мені була за це вельми вдячна. Довелось пообіцяти їй завітати зараз же по приїзді. Здавалось, вона й справді трохи полюбила мене.

Я вдався до інших жінок, до нових пестошів, — і з місяць у мене ні разу не виникало непереможного бажання зустрітись з своєю могильною коханкою. Проте я не забув її... Спогад про неї вабив мене, як таємниця, як психологічна загадка, як одне з тих питань, котрі ми не можемо розв'язати і через те мучимось.

Не знаю, чому саме мені спало одного дня на думку, що я побачу її знову на Монмартрському кладовищі, — і я рушив туди.

Довго ходив я там, не зустрічаючи нікого, крім звичних відвідувачів таких місць, — людей, що не всі ще зв'язки порвали з своїм небіжчиком. Біля могили вбитого в Тонкіні капітана ніхто тепер не тужив, не було на її мармурі ні квітів, ні вінків.

Та як же вразило мене, коли, заглянувши до другого кварталу цього величезного міста мерців, я помітив раптом у вузькій вулиці, утвореній хрестами, чоловіка та жінку, що йшли навпроти мене, в глибокій жалобі. О диво! Вони наблизились — і я впізнав ту жінку. То була вона!

Вона мене помітила, почервоніла і, коли я переходив їй дорогу, злегенька навіть торкнувшись її одягу, потаємним, ледве помітним знаком попросила: «Не пізнавайте мене!» Та в тому ж таки знакові можна було прочитати: «Завітай коли-небудь до мене, милий!»

Чоловік був гарно, навіть елегантно вбраний, статечний, з орденом Почесного легіону, років так близько п'ятдесяти.

І він її підтримував, ведучи з кладовища, як колись робив те я.

Я пішов уражений, сам себе питаючи, що то, власне, я бачив, до якої, власне, категорії має належати ця могильна мисливиця. Чи це просто собі повія, що вигадала новий спосіб — ловити серед могил засмучених чоловіків, які приходять сюди оплакувати своїх жінок або коханок з неостиглими ще спогадами про обійми й цестощі? І чи одна вона, чи багато їх отаких? Чи це певна професія? Може, для них кладовище є тим, чим для інших тротуар? Могильниці! А може, це тільки в неї виникла ота знаменита ідея, повна філософської глибини, використовувати жалі за вмерлим коханням, що збуджуються в цьому сумно-урочистому місці?

І ще хотів би я знати: чиєю вдовою була вона на той день?

СЛОВА В КОХАННІ

Неділя

Любий мій товстий півнику!

Ти не пишеш до мене, я тебе не бачу більше, ти ніколи до мене не заходиш. Розлюбив? За що ж? Чим я перед тобою завинила? Скажи мені правду, благаю тебе, моє золотко! Я ж тебе так люблю, так люблю! Я б хотіла, щоб ти завжди був біля мене, хотіла б

пригортати тебе щохвилини, називаючи тебе, моє серденько, мій котик, всіма, які тільки можу вигадати, іменами. Я кохаю, я кохаю, я кохаю тебе, мій півнику хороший!

Твоя курочка *Софі*

Понеділок

Мила моя!

Ти ані слова не зрозумієш із того, що я маю тобі казати. Байдуже. Якщо мій лист випадково попадеться на очі іншій якійсь жінці, може, він їй стане в пригоді.

Коли б ти була глуха й німа, я, безперечно, кохав би тебе довго-предовго. Біда, власне, в тому, що ти говориш. От і все. Пост сказав:

Ти — тільки скрипка та, що я мелодій чари
Смичком звитяжницьким пробуджую у ній.
Як ніжний спів дзвенить в порожняві гітари,
Співа моя душа в твоїй душі пустій.

В коханні, бачиш-но, повинна співати душа, повинні співати мрії. Та для того, щоб мрії співали, не треба їх перепиняти. Розмовляючи між двома поцілунками, ми перепиняємо безумну мрію, яка виповнює душу,— коли то тільки не слова величні та високі; а величні та високі слова не бринять звичайно в голівках у молодих гарненьких дівчат.

Ти нічого не розумієш, правда? Тим краще. Далі. Ти, нема що й казати, одна з найчарівніших, найзбаблівіших жінок, яких мені доводилось бачити.

Чи є на світі очі, де світилось би більше солодких снів, більше тасмних обіцянок, більше безмежної любові? Вірю, нема. І коли твої уста усміхаються, а між ними блискають зубки,— здається, ніби з цих чарівних уст рине невимовно принадна музика, щось, як у казці, гарне, щось таке прекрасне, від чого хочеться безумно плакати.

А ти промовляєш тоді спокійно:

— Милий мій товстий кролику!

Тоді мені здається, що я входжу, от просто входжу до тебе в голівку і бачу, як живе, як рухається твоя душа — маленька душа маленької жінки, вродливої, милої, але... і це мене, бачиш-но, це мене мучить. Я волів би нічого там не бачити.

Ти все ще нічогісінько не розумієш, правда? Я так і думав.

Пам'ятаєш, як ти вперше прийшла до мене? Ти ввійшла несподівано, пахощами фіалок віяло від твоєї одежі. Ми довго дивились одне на одного, не кажучи ні слова, потім злилися в шалених обіймах... потім... потім до самого ранку ми не сказали з тобою й півслова.

Зате під час прощання руки в нас тремтіли, а очі промовляли про речі, про речі... про такі речі, яких ні в якій мові не висловити. Так принаймні мені здавалось. І тихенько, ідучи вже від мене, ти кинула: «До побачення». Це були єдині твої слова того разу. Але ти ніколи не уявиш собі, які чудові мрії ти по собі залишила, якою я тебе малював собі, які думки й почування у тобі згадував!

Бач, люба моя, для людей хоч трохи витончених, хоч трохи вищих від маси, кохання — це такий складний інструмент, що найменша дрібниця може його розстроїти. Ви, жінки, ви ніколи не помічаєте смішного в ті хвилини, коли кохаєте, і комізм деяких виразів вас тоді не вражає.

Чому слово, цілком природне в устах тоненької брюнетки, фальшиво бринить, коли його вимовляє товста блондинка? Чому той самий жест видається в одній ніжно-голубливий, а в інших — непристойний? Чому бувають пестощі, чарівні для нас, коли пими обдаровує ця жінка, і обтяжливо-неприємні, коли мусимо їх приймати від тієї? Чому? Тому, що скрізь, а надто в коханні, треба повної гармонії, безумовної злагоди

рухів, голосу, слів, ніжних виразів з тією особою, що ото діє, промовляє, виявляє себе, її віком, постаттю, кольором волосся, вродою обличчя.

Жінка, яка ввійшла в тридцять п'ятий рік, у цю пору великих бурхливих пристрастей, а зберегла, проте, щось від колишньої, властивої двадцятирічним жінкам любовної пустотливості і не розуміє, що їй треба не так уже й висловлюватись, не так і обнімати і по-іншому дивитись, що вона тепер більше не Джульєтта, а Дідона, розчарус дев'ять чоловіків з десятиох, хоч, може, самі вони й не зрозуміють причини свого розчарування.

Зрозуміла? Ні? Я ж цього був певен.

Відколи ти дала собі волю виявляти свої почуття у слові,— все кінчилось для мене, люба моя.

Іноді ми зливалися на кілька хвилин в обіймах, у нескінченному поцілунку, коли в солодкій млості заплющуються очі, так ніби той поцілунок хоче втекти від погляду, щоб повніше зберегтися в позбавленій світла, обезумілій душі. І от — тільки розімкнуться уста — ти кажеш, було, дзвінко сміючись: «Як добре, товстий мій песку!»

Я ладен був тебе за це вбити.

Ти надіяла мене послідовно всіма назвами тварин та овочів, які лише вчитала, напевне, в «Домашній господарці», в «Довершеному садівникові» та в «Елементарному природознавстві для початкових класів». Та це все ще нічого.

Любовне злиття — це брутальна, тваринна річ, особливо коли про нього думати. Мюссе сказав:

Ще пам'ятаю я ті спазми пожадливі,
Цілунок пристрасні, розпалені тіла,
І зуби здіплені, і зимний піт чола...
Небесні хвилі це... або... або жахливі!

Або смішні, додаю від себе! О бідолашна моя дитино, який глузливий демон, який лихий порадник навіває тобі слова... в кінці?

Я пам'ятаю їх, як маю їх цілу колекцію, та не хочу тут, кохаючи тебе, наводити.

Далі. Тобі зовсім бракує такту, ти завжди можеш захопитися екзальтованим «люблю тебе» саме в таку хвилину, що я ледве-ледве стримую сміх. Бо ж бувають моменти, коли «люблю тебе» так не на місці, піби це — непристойне слово.

Ти, проте, нічого не розуміш.

Багато є жінок, що теж, читаючи ці рядки, не зрозуміли б їх і вважали б мене за дурня. Байдуже! Згоднілі люди їдять хапаючись, не добираючи смаку, але люди витончені раз у раз вередують, і нелегко буває догодити їм стравою. А кохання це ж, власне, і є своєрідне куховарство.

Ось чого я тільки ніяк не можу збагнути: чому жіноцтво, що так добре знається на чарівній силі тонких, ажурних шовкових панчішок, на привабливості кольорів і відтінків, на солодкій знадливості дорогого, захованого у глибині білизни мережива, на витонченому спідньому одязі, на хвилюючій чарівності таємничих розкошів, на всіх тонкощах і таємницях туалету, — чому те саме жіноцтво не відчуває тієї неподоланної відрази, що виникає в нас від слів, не до речі сказаних чи по-дурному ніжних?

Брутальне, різке слово іноді має чудодійну силу, підстьобує тіло, вражає в саме серце. Такі слова доречні під час бою. Хіба, наприклад, відповідь Камбронна¹ ворогам — не прекрасна? Для всього є свій час. Та треба також уміти мовчати і уникати в певні хвилини фраз із романів Поль де Кока.

Обіймаю тебе палко, лише з умовою: не говори більше ні слова.

Рене

¹ Генерал Камброн, начальник наполеонівської гвардії, у битві при Ватерлоо на пропозицію здатись відповів непристойним словом.

ПАРИЗЬКА ПРИГОДА

Чи є в жіноцтва гостріше почуття, ніж цікавість? О, спізнати, збагнути, діткнутися того, що ввижалося в мріях! На що б не пішла вона для цього? Жінка, у котрої прокинулася палка, нестримна цікавість, ладна зважитись на які хочете шаленства та безумні вчинки, вона не боїться жодної небезпеки, нічого в світі. Мова мовиться про справжніх, сказати, жінок, обдарованих тим потрійним розумом, що сторонньому глядачеві видається холодним та розсудливим, а таїть у собі, по-перше, ненастанний, невтомний жіночий неспокій; по-друге,— хитрощі під маскою наївності та простоти, хитрощі святенниці, софістичні та хисткі; по-третьє, чарівну пустотливість, витончене лукавство, милу зрадливість,— словом, усі ті принади тонкого кокетства та прихованої розпусти, що доводять до самогубства надто довірливих коханців і велику втіху дають іншим.

Та, чию пригоду маю вам розказати, була собі провінціалочка, досі по-міщанському цютлива та скромна. Життя її, спокійне на перший погляд, оберталося в межах родини — між чоловіком, завжди заглибленим у свої справи, та двома дітьми, яких вона виховувала сумлінно і дбайливо. Проте серце її тремтіло від невимірюваної цікавості, від жадоби спізнати невідоме. День і ніч вона марила про Париж і з захватом читала великосвітські газети. Описи банкетів, дамських убрань, розваг та видовищ викликали в ній палкі, нестримні бажання; та особливо тривожив і надив її відділ чуток, де лише злегка піднімалася заплата над таємницями і де в майстерно-неясних фразях вчувались їй натяки на якісь грішні і безумні насолоди.

Із свого тихого закутка бачила вона Париж в якомусь апофеозі незаниханих розкошів та витонченої, принадної розпусти. І довгими ночами, лежачи поруч свого

чоловіка, що спав горілиць, з пов'язаною фуляром головою, й рівномірно хропів, вона мріяла про тих славетних осіб, чії імена сяяли на перших сторінках газети, як великі зорі серед темного неба. Вона уявляла їхнє чарівне життя — безкопечну низку витончених бенкетів, улаштованих по-античному оргій, мінливі сцени такого солодко-вишуканого пороку, аж годі було їх собі змалювати.

Бульвари здавались їй якимось виром людських пристрастей, де, певне, кожен будинок приховує якусь дивовижну любовну таємницю.

А тим часом вона старілась. Старілась, нічого в житті не зазнавши, крім щоденних домашніх клопотів, одноманітних та банальних, що з них складається, кажуть, щастя родинного вогнища. Проте це була ще вродлива жінка, що збереглася в цьому спокійному існуванні, як ото зберігається зимове яблуко у замкнутій шафі. Тільки душу їй гризли й палили потайні пристрасні бажання. «Невже,— думала вона,— доведеться вік звікувати, не скуштувавши отого страшного, принадного сп'яніння, ні разу не поринувши у кипучі хвили паризьких насолод?»

І їй поталанило-таки, після довгих підготовчих заходів та хитрощів, під мудро вигаданим приводом улаштувати подорож до Парижа. Чоловік не міг супроводити її в цій мандрівці, отже, вона поїхала сама.

Приїхавши, вона задалегідь подбала, щоб мати два дні, чи, радше, дві ночі зовсім вільних. Для цього наша провінціалка вигадала, ніби має навідатись до давніх своїх друзів, що мешкали десь на околиці міста.

А тоді взялась шукати. Перейшла всі бульвари, та не помітила там нічого, крім звичайної вуличної, регламентованої розпусти. Вона допитливим оком заглядала до кількох кав'ярень, дуже уважно прочитала листування в «Фігаро», яке щоранку лунало в її душі, мов далекий заклик до кохання.

Але ніщо не допомогло їй знайти дорогу до отих шалених оргій артистів та актрис, ніщо не вело до храмів безсоромного раювання, що здавалися їй замкненими якимось магичним словом, немов печера в казках «Тисяча й однісі почі» або римські катакомби, де потай відбувалися відправи забороненої релігії.

Батьки її, дрібні буржуа, не могли познайомити свою дочку ні з ким з тих уславлених людей, чиї імена завжди лунали у неї в голові; охоплена розпачем, вона хотіла вже вертатися додому, аж раптом щасливий випадок став їй у пригоді.

Ішла вона якомсь улицею Шосе д'Антен і спинилась перед крамницею, повною отих японських дрібничок, що своїми яскравими барвами веселять нам очі. Вона розглядала маленьких блазнів із слонової кості, великі, вкриті пишнobarвною емаллю вази, химерні бронзові статуетки — і враз почула, як там, у крамниці, господар послужливо показував товстому, невисокому, лисому чоловікові з сивою уже борідкою великого пузатого ідолця — єдину, мовляв, у тому стилі річ.

У кожній крамаревій фразі ім'я того аматора — ім'я голосне — лунало, як бойова сурма. Інші покупці — молоді жінки, елегантні чоловіки — крадькома, але цілком пристойно і з шанобою дивились раз у раз на відомого всім письменника, що не відводив захоплених очей від порцелянового ідолця. Вони обидва були потворні — і він, і статуетка, — схожі одне на одного, як рідні брати.

Крамар сказав:

— З вас, пане Жане Варен, я взяв би за нього тисячу франків, — скільки сам заплатив. Для всіх інших було б півтори тисячі, але для моїх клієнтів-митців у мене спеціальні ціни. Вони всі мене відвідують, пане Жане Варен. От, приміром, учора пан Бюснах купив у мене великого старовинного келиха. А то якомсь про-

дав я пару таких свічників (правда ж, гарні?) панові Александру Дюма. Так, коли б цю річ, що ви держите в руках, наглядів пан Золя,— вона була б уже продана, пане Жане Варен.

Письменник вагався: статустка вабила його, та ціна жахала. Він зовсім не зважав на цікаві людські погляди, так ніби був сам десь серед пустелі.

Вона, охоплена хвилюванням, увійшла до крамниці, дивлячись просто на нього і не думаючи навіть, чи вродливий він, чи молодий, чи елегантний. Це ж був Жан Варен, славетний Жан Варен!

Після довгої внутрішньої боротьби та тяжких вагань письменник поставив ідоляця на місце.

— Ні. Це задорого,— промовив він.

Купець подвоїв своє красномовство:

— О пане Жане Варен, задорого. Де ж таки! Ця річ варта двох тисяч, правду кажу.

Літератор відповів сумно, все не зводячи очей з фігурки:

— Може, й так. Але для мене це дорого.

Тоді вона, порушена безумною одвагою, наблизилась і запитала:

— А мені за скільки б ви цю річ віддали?

Здивований крамар відповів:

— Півтори тисячі, пані.

— Гарзд. Я беру.

Літератор, що досі й не помічав її, повернувся раптом і уважно, поглядом спостережливим, з трохи примруженими очима, оглянув спершу всю її постать; а тоді, як знавець, почав додивлятися до деталей.

Вона була прегарна в цю хвилину, охоплена поривом, помолоділа під промінням збудженої пристрасті. До того ж жінок, що купують оздобу для столу за півтори тисячі франків, зустрінеш не щодня.

Раптом, виявляючи чарівну делікатність, вона обернулася до нього і сказала тремтячим голосом:

— Пробачте, добродію, я, може, надто похопилась; ви ж іще не сказали свого останнього слова.

А він з поклоном:

— Я сказав його, пані.

Вона тоді знову схвилювано:

— В кожнім разі, тепер чи пізніше, аби ви лише надумались, ця річ може належати вам. Я тільки тому й купила її, що вона припала вам до смаку.

Він усміхнувся, видимо задоволений:

— Звідки ж ви мене знаєте?

Тоді вона заговорила про своє захоплення його творами, назвала їх, виявила в своїх похвалах велике красномовство.

Розмовляючи, він сперся ліктем на якийсь стіл і палко вдивлявся гострими, допитливими очима, намагаючись розгадати, що перед ним за особа.

Час від часу крамар, радий з цієї живої реклами, гукав, коли входили нові клієнти:

— Гляньте-но, пане Жане Варен, правда, гарненька річ?

І всі голови поверталися в той бік, а вона тремтіла від радості, що розмовляє на людях запросто з чоловіком, який має таке славетне ім'я.

Сп'яніла нарешті з цього всього, повна тієї відваги, що буває у полководця, коли він наказує йти в рішучу атаку, вона сказала:

— Добродію, зробіть мені велику-велику приємність. Дозвольте вам подарувати цю річ на спогад про жінку, яка безмежно шанує вас і яку ви бачили всього десять хвилин.

Він відмовився. Вона настоювала. Він, проте, опирався, від щирого серця сміючись.

Тоді вона затято мовила:

— Гаравд. Я сама віднесу до вас статуетку! Де ви мешкаєте?

Він не хотів сказати своєї адреси, та вона спитала в крамаря, заплатила скільки треба було за свою покупку і метнулась наймати фіакр. Письменник киувався їй навздогін. Він нізащо не хотів прийняти подарунок, не знаючи навіть, кому його можна повернути. Він догнав її, коли вона сідала вже в скіпаж, плігнув і собі і — ледве не впавши, бо коні саме рушили, сів поруч неї, роздратований уже цією пригодою.

Він просив і вимагав облишити вигадку, та вона не піддавалась на жодні вмовляння. Доїхали до його дверей, і лише тоді дивачка оголосила йому свої умови.

— Я погоджуюсь,— сказала вона,— не залишати вам цієї речі, якщо тільки ви пообіцяєте виконувати сьогодні всі мої бажання.

Пропозиція здалася йому такою забавною, що він погодився.

— Що ви звичайно робите о цій годині? — запитала вона.

— Виїжджаю на прогулянку,— відповів він після деякого вагання.

Тоді вона рішучим голосом звеліла візпикові:

— До Булонського лісу!

Візник рушив.

Він мусив називати їй імена всіх відомих жінок, особливо тих, що вславилися своєю розбещеністю, і втаємничувати її в найінтимніші дрібниці їхнього життя, їхніх звичок, домашньої обстановки та пороків.

Надійшов вечір.

— А що ви робите о цій годині? — було нове питання.

Він сміючись відказав:

— Перехиляю чарочку абсенту.

Тоді вона поважно:

— Що ж, пане, давайте пити абсент.

І вони ввійшли до його улюбленої великої кав'ярні на бульварі. Там він зустрів своїх товаришів письмен-

ників і познайомив їх усіх з нашою провінціалкою. Вона втратила тямку з радощів. «Нарешті, нарешті»,— дзвеніло у неї в голові.

Час минав, і вона звернулась до Варена:

— Певне, тепер ви звичайно обідаєте?

— Так, пані,— відповів літератор.

— Ну, то рушаймо на обід.

По обіді у кафе Біньон пролунало нове запитання:

— А що ви робите вечорами?

Він пильно глянув на неї:

— Як коли. Іноді буваю в театрі.

— Гаразд, пане, їдьмо до театру!

У Водевілі, завдяки йому, їм дали безплатні місця, а вона зажила вищої слави — сиділа з ним поруч на балконі так, що весь зал їх бачив.

Коли вистава скінчилась, він поцілував їй галантно руку і промовив:

— Мені застається тепер, пані, подякувати вам за чарівний для мене день...

Вона перебила:

— А що ви робите вночі о цій годині, що робите ви ночами?

— Я... я вертаюсь додому.

Вона нервово засміялась:

— Ну... то... їдьмо до вас...

І вони замовкли. Вона тремтіла всім тілом, і в ній боролось бажання втекти з бажанням залишитись, але в глибині серця панувало тверде рішення дійти в цій пригоді до краю.

На сходах вона мусила спинитись, придержуючись за поручні, таке сильне хвилювання охопило її, а він пройшов уперед, важко дихаючи, з восковим сірником у руці.

Тільки-но зайшли до кімнати, вона хапливо роздягалась, мовчки заховалась під ковдру і притулилась у чеканні до стіни.

Та була вона недосвідчена й наївна, як справжня законна жінка провінціального нотаріуса, а він вибагливіший за турецького пашу. Тому вони не могли ніяк порозумітися.

Потім він заснув. Ніч пропливала, і тільки монотонне цокання годинника порушувало тишу. Лежачи нерухомо, жінка згадувала про свої подружжі почі і в жовтому світлі китайського ліхтаря розглядала, прикро вражена, цього товстого, череватого чоловіка, що спав поруч неї горілиць,— його круглий живіт випинався під ковдрою, як надута повітряна куля. Він хрпів, наче грав на органі, з протягом, комічно, задихаючись. Десятків зо два волосин, що zostались у нього на голові, скористувалися зі сну свого господаря, щоб наїжитись і настобурчитись у всі боки: їм набридло фальшивою зачіскою прикривати лисину. І слина тоненькою цівкою текла в нього в куточку напіврозкритого рота.

Нарешті крізь фіранки заглянуло ранішнє світло. Вона встала, тихенько одяглась і вже прочинила була двері, та від несподіваного скрипу Варен прокинувся, протираючи собі очі.

Спочатку він нічого не міг збагнути спросоння, та незабаром згадав усю пригоду і запитав:

— Ви вже йдете?

Вона спинилась, зніяковіла.

— Так, уже ранок,— пролепетала вона.

Тоді він сказав, підвівшись:

— Дозвольте ж мені тепер вас про щось запитати.

Вона мовчала, а він провадив далі:

— Ви дуже мене вчора здивували. Будьте відверті, поясніть, що все це має означати? Я нічого не доберу.

Молода жінка несміливо підступила ближче і відказала, зашарівшись, як дівчина:

— Я хотіла спізнати... спізнати порок... і... тепер бачу, що... що тут нема нічого веселого...

І вибігла, ніби втікаючи, на вулицю.

Ціла армія замітальників працювала на брукові та на тротуарах, змітаючи різний бруд та непотріб до рівчаків. Одноманітними рухами, вишикувавшись півколом, наче ті косарі серед степу, гнали вони перед себе сміття; вона в зустрічала їх, подібних до заведених ляльок-автоматів, на кожній улиці.

І от їй почало здаватись, ніби у неї також щось виметепо з голови, ніби до якогось рівчака, до ями якоїсь викинуто її шалені мрії.

Стомлена, змерзла, вернулась вона до свого готелю, а в очах усе рухались мітли, що очищають ранками Париж.

Ввійшла до кімнати — і гірко заридала.

ДВА ПРИЯТЕЛІ

Обложений Париж голодував і задихався. На дахах майже не видно було горобців, навіть стічні канали спустошилися. Люди їли будь-що.

Пан Моріссо, з фаху годинникар, солдат за обставинами, сумно брів голодний одного ясного січневого ранку бульваром на околиці, засунувши руки в кишені військових штанів, коли раптом спинився перед іншим солдатом, упізнавши в ньому свого давнього приятеля. То був пан Соваж, з яким він познайомився на річці.

Перед війною, щонеділі, Моріссо вирушав ще вдо-світа залізницею до Аржантейля з бамбуковою вудкою в руці та бляшаною скринькою за плечима. Він висідав у Коломбі, звідти пішки діставався до острова Марант. Ледве прибувши до свого улюбленого місця, він розмотував волосінь і вудив аж до самої ночі.

Щонеділі він зустрічав там ще одного затятого рибалку, пана Соважа — маленького, гладкого та веселого чоловічка, що мав галантерейну крамничку на вулиці

Нотр-Дам-де-Лорет. Не раз вони сиділи там по півдня поряд, з вудками в руках, спустивши над водою ноги, і кінець кінцем заприятелювали.

Бували дні, коли вони зовсім не розмовляли між собою. Іноді про щось балакали; але вони чудово розуміли один одного й без слів, бо мали схожі уподобання й однакові почуття.

Навесні, годині о десятій ранку, коли оновлене сонце вкривало тиху річку тим прозорим серпанком, що наче пливе ва водою, і добряче припікало спини обом завзятим рибалкам, Моріссо казав своєму сусідові: «Бач, яка розкіш!» А пан Соваж відповідав: «Краще над усе в світі». І цього було досить, щоб вони цілком розуміли й шанували один одного.

Восени, надвечір, коли криваве від призахідного сонця небо, відбиваючи у воді багряні хмари, заливало пурпуром усю річку, запалювало обрії, осявало двох приятелів ніби вогнем пожежі і золотило дерева, що вже пожовкли й тремтіли від холоду, пан Соваж усміхаючись позирав на Моріссо і промовляв: «Ну й краса!» А зачарований Моріссо, не відриваючи очей від поплавця, відповідав: «Куди краще, ніж на бульварі, чи не так?»

Впізнавши тепер один одного, вони зараз же енергійно потиснули один одному руки, щиро зворушені зустріччю за таких несхожих обставин.

— Отак-то! — зітхнувши, промимрив пан Соваж.

— А яка погода! — поскаржився похмурий Моріссо.— Сьогодні перший гарний день з початку року.

А небо справді сяяло ясною блакиттю.

Вони рушили поруч, сумні й задумані.

— А риболовля? — озвався Моріссо.— Пригадати й то приємно!

— Коли ми знову туди повернемося? — сказав пан Соваж.

Вони зайшли до якоїсь маленької пивнички й випили абсенту, потім знов побрели вулицями.

Аж ось Моріссо зупинився.

— А чи не випити нам ще, га?

Пан Соваж згодився.

— До ваших послуг.

Вони зайшли до іншої пивнички.

Приятелі вийшли звідти очманілі й запаморочені, як буває з людьми, що натщесерце перебрали хмільного. Було тепло. Ніжний вітерець приємно лоскотав їм обличчя.

Пан Соваж, що зовсім сп'янів на теплому повітрі, спинився:

— А якби піти туди?

— Куди це?

— Та повудити риби.

— Куди саме?

— На наш острів. Французькі аванпости стоять біля Коломба. Я знаю полковника Дюмулена; нас пропустять без перешкоди.

Моріссо весь аж стрепенувся, так шалено захотілося йому повудити риби.

— Гарзд. Згода,— сказав він. І вони розлучилися, щоб узяти рибальські снасті.

Через годину вони вже йшли поруч битим шляхом. Дісталися до вілли, яку займав полковник. Він посміхнувся, вислухавши обох приятелів, але задовольнив їхню примху. Одержавши перепустку, вони рушили далі.

Незабаром вони проминули аванпости, перейшли покинуте містечко Коломб і опинилися край виноградників, що спускаються до Сени. Було близько одинадцятої години ранку.

Село Аржантейль напроти них, здавалося, вимерло. Горби Оржемон та Сануа височіли над усіма околицями. А велика рівнина, що слалася аж до Нантера,

з голими вишняками та сірою землею, була безлюдна, зовсім безлюдна.

— Он там, нагорі, пруссаки! — промурмотів пан Соваж, показуючи на вершини.

І приятелі аж заклакли з тривоги, втупившись очима в цю широку пустелю.

«Пруссаки!» Вони ще ні разу не бачили пруссаків, але кілька місяців відчували навкруг Парижа присутність ворогів, що, невидимі і всемогутні, пустошили Францію, грабували, забивали й морили людей голодом. І, крім ненависті, яку вони вже відчували до цього невідомого, непереможного народу, їх раптово обійняв якийсь надприродний жах.

— Га! А що, як ми їх надібаємо? — пробелькотав Моріссо.

— То почастиємо їх смаженою рибою, — відповів пан Соваж із суто паризьким нахилом до глузування.

Проте, занепокоєні незвичною тишею, вони все ж не наслідувалися йти далі в поле.

Нарешті пан Соваж таки зважився:

— Ходімо, тільки обережно.

Вони спустилися у виноградники, зігнувшись удвоє, а де й поповзом, ховаючись за кущі, до всього придвляючись та прислухаючись. До берега їм лишалося пройти тільки смужку голої землі. Вони кинулися бігти і, ледве діставшись до води, затаїлися в сухому очереті. Моріссо припав вухом до землі, щоб послухати, чи не йде хтось часом у полі. Не чути було нічого. Приятелі були самі, зовсім самі.

Заспокоївшись, вони взялися вудити.

Безлюдний острів Марант ховав од них протилежний берег. Маленький будинок ресторану стояв замкнений і, здавалося, був покинутий вже багато років.

Пан Соваж зловив першого пічкура, Моріссо — другого, і вони почали раз у раз витягати з води вудки,

де на кінці волосіні трепетала срібляста рибка. То була справді чудова риболовля.

Вони обережно клали рибу в густий сітчастий мішечок, що мокнув коло їхніх ніг у воді. А душу їм поїмала якась утіха, та втіха, що її зазнаєш, знов після довгої перерви взявшись до своєї улюбленої розваги.

Тепле сонце припікало їм спини; приятелі вже ні до чого не прислухалися, ні про що не думали, їм байдуже було до всього світу; вони вудили.

Коли це вся земля навкруг раптом здригнулася від якогось глухого стугону, що немов долинав з її надр. Це почала бухкати гармата.

Моріссо озирнувся — і ліворуч, над берегом, помітив оддалік великий обрис гори Мон-Валер'єн, над якою білою китицею висів пороховий дим.

Аж ось на вершку фортеці з'явився другий димок — і трохи згодом розлігся новий вибух.

Потім залунали інші вибухи, і вся гора почала дихати смертю, випускаючи з себе білясту пару, що поволі підносилась у спокійне небо і хмарою висла над фортецею.

Пан Соваж ^знизав плечима.

— Знов починають,— сказав він.

Моріссо, неспокійно стежачи за своїм поплавцем, що раз у раз поринав у воду, раптом закипів гнівом мирної людини на цих шаленців, котрі б'ються між собою.

— Тільки ідіоти можуть отак убивати один одного,— пробурчав він.

— Гірші від звірів,— відповів пан Соваж.

— І уявити собі тільки, що так буде завжди, аж доки існуватимуть уряди,— промовив Моріссо, витягнувши з води верховодку. -

— Республіка не оголосила б війни...— почав було пан Соваж.

Та Моріссо перебив його:

— За королів війна йде з зовнішнім ворогом, за республіки — всередині країни.

І вони заходилися спокійно сперечатися, обмірковуючи складні політичні питання, як лагідні й розважливі, але обмежені люди, й погодилися врешті на тому, що світ ніколи не знає волі. А Мон-Валер'си усе гримав собі без упину, руйнуючи гарматними ядрами французькі будинки, плюндруючи життя, чавлячи людей, нищачи стільки мрій, стільки сподіваних радощів, стільки втішних надій і водночас десь там, по інших краях, повік засуджуючи на муку безліч жіночих, дівочих та материнських сердець.

— Таке життя,— промовив пан Соваж.

— Скажіть краще — така смерть,— сміючись, відказав Моріссо.

Але вони аж здригнулися з жаху, почувши ззаду тупотіння. Озираючись, вони побачили в себе за спиною чотирьох високих озброєних бороданів, одягнених у щось подібне до лакейської лівреї і з плоскими кашкетами на голові; вони цілились у них із рушниць.

Вудлища випорснули у рибалок із рук і попливли за водою.

А ще за якусь хвилину їх схопили, зв'язали, потягли й, кинувши в човен, приставили на острів.

Там, поза будиночком, який вони вважали покінченим, рибалки побачили щось із двадцятіро пімецьких солдатів.

Якийсь волохатий велетень, що, сидячи верхи на стільці, палив велику порцелянову люльку, спитав у них чудовою французькою мовою:

— Ну, як, панове, чи багато наловили рибки?

Один із солдатів поклав офіцерові коло ніг повну сіточку, яку не забув прихопити з собою.

— Еге, бачу, порибалили на славу,— усміхнувшись, сказав пруссак.— Але річ не в тому. Слухайте мене й

не хвилюйтеся. Для мене ви двоє шпигунів, підсланих стежити за мною. Я вас піймав і розстріляю. Ви тільки удавали, нібито вудите, щоб краще замаскувати свої заміри. Ви потрапили мені до рук, і тим гірше для вас; адже зараз війна. Але оскільки ви перейшли аванпости, то знаєте пароль, щоб повернутися назад. Скажіть мені цей пароль, і я вас помилую.

Обидва приятелі, страшенно бліді, стояли поруч і, нервово сіпаючи руками, мовчали.

А офіцер вів далі:

— Ніхто ніколи не дізнається, і ви спокійнісінько повернетесь собі додому. Таємниця зникне разом з вами. Коли ж ви відмовитесь — смерть, і то негайна. Вибірайте.

Вони стояли непорушно, не розтуляючи рота.

— Подумайте лишень, що за якихось п'ять хвилин ви будете вже там, на дні,— показуючи рукою на річку, так само спокійно промовив пруссак.— За п'ять хвилин! У вас, напевно, є батьки?

А гора Мон-Валер'єн усе гримала та гримала.

Рибалки мовчали. Німець зробив якесь розпорядження рідною мовою. Потім відсунувся зі своїм стільцем, щоб не бути надто близько від полонених, і дванадцять солдатів стали від них за двадцять кроків із рушницями коло ноги.

— Даю вам одну хвилину,— провадив далі офіцер,— ані секунди більше.

Аж ось він рвучко підвівся, підійшов до французів, узяв Моріссо під руку і, відвівши трохи вбік, пошепки сказав йому:

— Ну, то який пароль? Ваш товариш не знатиме нічого, я удам, ніби пожалів вас.

Моріссо мовчав.

Тоді пруссак відвів пана Соважа й запитав його про те саме.

Пан Соваж мовчав.

Вони знов опинилися поруч.

Офіцер скомандував. Солдати звели рушниці.

Тим часом Моріссо випадково скинув очима на повну пічкурів сіточку, що лежала в траві, за кілька кроків од нього.

Сонячний промінь вигравав на купі риби, які й досі тріпоталися. І Моріссо занепав духом. Незважаючи на всі зусилля, очі його налилися слізьми.

— Прощайте, пане Соваж,— прошепотів він.

— Прощайте, пане Моріссо,— відповів пан Соваж.

І вони стиснули один одному руки, стрясаючись з голови до п'ят якимсь нестримним дрожем.

— Плі! — крикнув офіцер.

Дванадцять пострілів розітнулися, як один.

Пан Соваж одразу ж упав ницьма. Моріссо, вищий на зріст, захитався, закрутився й повалився впоперек свого товариша горілиць, і цівка крові бігла з його роздертого на грудях мундира.

Німець зробив якісь нові розпорядження.

Солдати кудись розбіглися, а потім, повернувшись із мотузками та камінням, прив'язали його до ніг забитих і віднесли трупи до берега.

А Мон-Валер'єн не переставав гримати, весь укрившись тепер величезною шапкою диму.

Два солдати взяли Моріссо за голову й за ноги; два інші так само підхопили пана Соважа. Щосили розмахнувшись, вони кинули їх далеко в річку, і мертві тіла, описавши дугу, стійма поринули в воду, бо каміння тягло ноги вниз.

Злетіли бризки, вода завирувала, затремтіла й врешті заспокоїлась, тільки дрібненькі хвильки набігали ще на берег.

Зверху плавало трохи крові.

— Тепер хай уже попрацюють риби,— півголосом промовив офіцер, що весь час залишався спокійним

І він подався до будинку.

Аж ось він помітив у траві сіточку з пічкурами. Він підняв її, оглянув і, посміхнувшись, гукнув:

— Вільгельме!

Підбіг солдат у білому ґартусі. Пруссак кинув йому вилов двох розстріляних і наказав:

— Спечи-но мені оцих рибок, поки вони ще живі. Це буде розкішна страва.

І знову запахкав своєю люлькою.

ЦЯ СВИНЯ МОРЕН

п. Удіно

I

— От ізнову, друже мій,— мовив я до Лабарба,— ти сказав ці слова: «Ця свиня Морен». Чому, до лиха, ніколи я не чув, щоб говорили про Морена, не називаючи його свинею!

Лабарб — тепер він депутат — глянув на мене здивовано.

— Як, ти сам з Ла-Рошелі — і не знаєш Моренової історії?

Я відповів, що таки не знаю Моренової історії. Лабарб потер руки і почав оповідати:

— Певне, ти знав Морена і пам'ятаєш його велику галантерейну крамницю в Ла-Рошелі на набережній?

— Звичайно, аякже.

— Ну от, знай же, що тисяча вісімсот шістдесят другого чи тисяча вісімсот шістдесят третього року Морен поїхав на два тижні до Парижа — для розваги чи там для розваг, як хочеш, але вдаючи про людське око, ніби їде купити деякого краму. Ти розумієш, що воно значить для провінційного крамаря — пожити два тижні в Парижі! Тут у нього просто кров загорається! Щовечора звабливі видовища, легкі жіночі приторки, не-

настанне солодке хвилювання. Від цього людина, сказати, божеволіє. Напівроздягнені танцюристки, декольтовані акторки, округлі ніжки, повні плечі,— і все це близько, рукою дістати, а разом з тим не можна чи не смієш і доторкнутись. Добре, коли раз чи два пощастить скуштувати чогось там солодкого... Потім чоловік їде додому, а серце ще тремтить і б'ється, душа грає, жага поцілунків лоскоче уста.

У такому стані перебував Морен, беручи квитка до Ла-Рошелі на експрес, що відходить о восьмій сорок вечора. Він походжав, ревно жалкуючи за всіма тими принадами, по великому вокзальному вестибюлі Орлеанської залізниці — і раптом зупинився й остовпів перед молодю жінкою, що обіймала якусь стару даму. Вона підняла вуаль, і Морен у захваті промовив сам до себе: «Оце-то красуня!»

Попрощавшись із старою, вона перейшла до зали чекання. Морен за нею. Потім вона вийшла на перон — Морен і собі; вона в порожній вагон — він теж.

Поїздом тим їхало мало народу. Локомотив свиснув, рушили. Вони були самі в вагоні.

Морен як не їв свою сусідку очима. Їй було, може, дев'ятнадцять-двадцять років; вона була білява, високого зросту, смілива, бачилось, на вдачу. Загорнувши собі ноги в подорожню ковдру, вона лягла на лавці.

Морен питав сам себе: «Хто вона така?» І тисяча різних гадок та планів мінилося йому в голові. Він думав: «Стільки розповідають люди про пригоди на залізниці. Може, оце якраз одна з таких пригод сама іде мені в руки? Мабуть, досить виявити сміливість... Чи не Дантон сказав колись: «Сміливість, сміливість і ще раз сміливість!» Ну, коли не Дантон, то Мірабо. Байдуже хто, зрештою. Але мені бракує сміливості, то-то й біда. О, якби можна було читати в людській душі! Я певен, що людина щодня, сама про те й не догадуючись,

минає чудесні нагоди й можливості. Проте... Коли б вона хоч знак який подала, що не від того...»

І він почав роздумувати про різні випадки, які могли б стати йому в пригоді і повести до тріумфу. Йому малювалось, як він по-лицарському, гречно заговорює з нею, usługовує їй в якихось там дрібницях, провадить жваву та галантну розмову, що кінчається освідченням, а воно знову кінчається тим... тим, що ти думаєш.

Та, на лихо, не було з чого саме почати. І він чекав принагідного випадку; серце билось шалено, голова йшла обертом.

А тим часом ніч ішла собі, і, поки Морен обмірковував справу, дівчина спокійно спала. Зайнявся день. Довгий, ясний вранішній промінь, виникнувши далеко на обрії, впав на гоже личко заснулої і освітив його.

Вона прокинулась, сіла, озирнулася навкруги, глянула на Морена й усміхнулася. То був усміх щасливої жінки, привабливої й веселої. Морен затремтів. Таж, певна річ, цей усміх призначено для нього, це, безперечно, скромний заклик, оте саме гасло, що його він так палко прагнув! Ця усмішка, очевидячки, каже: «Чи не йолоп же з тебе, не простак негодящий, що з самісінького вечора сидиш нерухомо, як пень? Глянь на мене: хіба ж я не вродлива? А ти, дурню, один zostавшись сам на сам з гарненькою жінкою, з місця не ворухнувся!»

Вона все усміхалась, поглядаючи на нього; далі й сміятись почала. А він сушив собі голову, силкуючись найти якусь підхожу фразу, якийсь комплімент, зрештою, що-небудь, аби заговорити. Та ба — нічого не спало на думку, нічого!

Нараз його поїняла та відвага, що виникає іноді у боягузів, і, сказавши собі: «А, що буде, те й буде!» — він зненацька, ні слова не мовивши, кинувся до неї

з протягненими руками, з ласо розкритими устами, і вхопив її в обійми.

Вона зірвалася на ноги, кричачи: «Пробі! Рятуйте!» верескливим од переляку голосом. Вона одчинила віконце, простягла в нього руки, обезуміла з жаху, намагаючись вискочити. Морен тим часом, певний, що вона кинеється з вагона, держав її за спідницю і лепетав, сам не свій:

— Пані... стривайте... пані!

Поїзд стихив хід і спинився. Два залізничні службовці прибігли на крик, і молода жінка впала їм на руки, ледве вимовивши:

— Цей чоловік хотів... хотів... мене... мене...— і зомліла.

У Мозе черговий жандарм заарештував Морена.

Коли жертва його брутальної вихватки прийшла до пам'яті, вона розказала, що саме сталося. Склали протокола. Бідолаха крамар дістався додому аж увечері; його мали віддати під суд за порушення пристойності та моральності в публічному місці.

II

Я тоді саме був редактором «Шарантського світоча», і мені щовечора доводилося стрічати Морена в Купецькій кав'ярні.

На другий день після цієї пригоди він звернувся до мене, не знаючи, що йому робити. Я не потаїв од нього своєї думки:

— Ти — свиня, та й годі! Так люди не роблять.

Він плакав; власна жінка побила його; він уявляв уже, як торгівля його занепадає, ім'я безчеститься, затоптується в болото, друзі не вітаються з ним. Мене нарешті узяв жаль, і я покликав свого співробітника Ріве, чоловіка веселого та дотепного і доброго радника, і запитав, що він про все це думає.

Ріве порадив мені поговорити з прокурором, як на те моїм приятелем. Морен пішов собі, а я подався до прокурора.

Там я довідався, що ображено молоду дівчину, панну Анрієтту Боннель, що тільки-но здобула в Парижі вчительський диплом і, не маючи ні батька, ні матері, відпочивала влітку у своїх дядька й тітки, чесних дрібних буржуа в Мозе.

Дядько, на лихо Моренові, подав у суд скаргу на нього. Прокурор погоджувався припинити справу, якби ту скаргу забрали назад. Цього й треба було домогтися.

Я вернувся до Морена — і застав його в постелі хворого з турботи та з печалі. Жіпка його — кощава, бородата, гостра на язик особа — без угаву лаяла його та картала. Вона ввела мене до чоловіка в кімнату, кричачи мені просто в обличчя:

— Хочете побачити оцю свиню Морена? Ну, так от він, скотина!

І вона стала біля ліжка, взявшись у боки. Я розповів, як стоїть справа, і Морен попросив мене поїхати до тих людей. Місія була не конче приемна, проте я пристав на неї. Бідолаха безперестанку впевняв:

— Правду кажу тобі, я її навіть не обняв, навіть не обняв, їй-богу!

Я на те:

— Однаково ти, проте, свиня, та й годі.

І я взяв тисячу франків од нього, обіцяючи взяти їх так, як то мені здасться найкраще, аби залагодити все це діло.

Одначе я не зважився сам іти до її дядька, а запросив собі за товариша Ріве. Той згодився, з умовою зараз же й рушити, бо другого дня по обіді мав якусь невідкладну справу в Ла-Рошелі.

За дві години ми подзвонили біля дверей гарненького невеличкого сільського дому. Відчинила вродлива

дівчина — вона сама, певна річ. Я пошепки мовив до Ріве:

— Еге, я починаю розуміти Морсна.

Дядько, пан Тоннеле, був як на те передплатником «Світоча» й палким його однодумцем: він зустрів нас, як рідних, вітав, поздоровляв, стискав нам руки, радий та веселий, що бачить у себе двох редакторів улюбленої газети. Ріве шепнув мені:

— Гадаю, що нам удасться залагодити справу цій свині Моренові.

Племінниця вийшла, і я взявся до делікатної справи. Я натякнув на скандал та лиху славу, що з того всього виникне: висловив думку, що такий брудний процес може зле відбитися на репутації молодій дівчині, бо ж ніхто в світі не повірить, ніби там був поцілунок, та й годі.

Добряга нібито завагався, але він не міг нічого остаточного сказати без своєї жінки, а та мала вернутись додому аж пізно ввечері. Раптом він скрикнув радісно:

— Стривайте, мені прийшла чудова думка! Ви гостюєте в мене, обідаєте, спочиваєте обидва, а як вернеться моя дружина, то вже ми до чогось договоримось.

Ріве опирався, але бажання довести до краю справу отієї свині Морсна взяло гору, і ми прийняли запросяни.

Дядько підвівся, сяючи з радості, покликав племінницю і запропонував нам усім піти прогулятися по його маєткові.

— А поважні справи,— додав він,— поважні справи ввечері.

Ріве завів з ним розмову про політику. Я ж опинився незабаром на кілька кроків ззаду, в парі з молодією дівчиною. Вона таки була напрочуд гарненька!

Заходячи віддалік, без краю обережно, закинув я про ту пригоду, сподіваючись здобути собі в її особі спільницю.

Та вона, здавалося, зовсім не відчувала ніяковості і слухала мою мову так, ніби все це вельми її цікавить і тішить.

— Подумайте, мадемуазель,— казав я,— про всі ті прикрасі, що мають спіткати вас. Вам доведеться стати перед судом, відчувати на собі неприємні погляди, говорити перед чужими людьми, розказувати привселюдно про ту нещасливу пригоду в вагоні. Чи не краще, кажучи по щирості, було вам тоді не зчиняти жодної історії, показати тому йолопові його місце і не кликати на поміч службовців, а просто собі пересісти в інший вагон?

— Правда ваша,— засміялась вона,— але ж слухайте: я злякалась! А хто злякається, той не вміє вже міркувати. Зрозумівши потім усю ситуацію, я пожалкувала, що зчинила крик. Та не можна вже було вернути! До того ж дурень отой кинувся на мене, як скажений, мовчки, з божевільним обличчям. Я навіть не знала, чого він од мене хоче.

Вона дивилася мені просто в вічі, без сорому і ніяковості. Я сказав сам собі: «Та вона не з боязких, ця дівчина! Розумію тепер, чому та свиня Морен схибнув».

І я вів далі жартома:

— Згодьтесь, мадемуазель, що йому можна б вибачити: хто б мав стільки сили, щоб, zostавшись вічно-віч з такою гарненькою особою, не відчувати цілком природного бажання її поцілувати?

Вона ще голосніше засміялась:

— Одно — бажати, друге — чинити. Треба ж і про гречність не забувати.

На цю милу, хоч трошки й загадкову, фразу я спитав раптом:

— Ну, гаразд, а коли б я оце зараз поцілував вас, що б ви зробили?

Дівчина спинилась, оглянула мене уважно — і спокійно промовила:

— Ви! Ви — зовсім інший.

Я й сам знав, що я зовсім інший: подарма ж звали мене тоді по всій окрузі «красень Лабарб». Мені було тоді тридцять років.

— Чому ж то так? — спитав я.

Вона знизала плечима:

— Ну, по-перше, тому, що ви розумніші за нього...— А потім, глянувши на мене спідлоба: — ...і не такі бридкі.

Тоді я, перш ніж устигла вона відхилитись, пристрасно поцілував її в щічку. Вона відскочила, але запізно.

— Одначе ви, бачу, не з соромливих! — промовила дівчина.— Проте не робіть цього вдруге.

А я їй, удаючи тихого та покійного:

— О, нічого б мені так не хотілося, як стати на суд за те, в чому винуватять Морена.

Тут уже вона запитала:

— Чому ж то так?

Я серйозно глянув їй у вічі:

— Тому, що ви одна з найкращих у світі істот; тому, що для мене була б найбільша честь і слава, коли б пішла чутка, ніби я хотів вас звести. Адже тоді б кожен сказав, побачивши вас: «Еге, подарма Лабарбові доводиться покутувати свою провину. Проте він щасливий».

— Та й дивак же ви! — знову засміялась Анрітта від щирого серця.

Не встигла вона того слова докінчити, як я вхопив її в обійми, жадібно цілуючи скрізь, де тільки міг: у волосся, в чоло, в очі, іноді в уста, у щоки,— бо ж вона, обороняючись од мене, мимоволі лишала незахищеним то те, то інше місце. Нарешті вирвалась, червона та гнівна.

— Ви нахаба, добродію. Каюсь тепер, що слухала вашу мову.

Я вхопив її за руку, трохи зніяковілий:

— Пробачте мені, мадемуазель, пробачте... Я образив вас. Я був брутальний! Не гнівайтесь... Коли б ви знали...

І я даремно силкувався якомсь виправдатись.

— Нема мені чого знати! — відрізала вона.

Раптом мені блиснула щаслива думка:

— Мадемуазель! — скрикнув я.— Вже цілий рік, як я вас кохаю!

Здивована, вона широко розплющила очі. Я тим часом провадив далі:

— Так, так, вислухайте лишень. Я не знаю Морена, і що там мені до нього! Про мене, хай собі йде під суд, хай садовлять його у в'язницю... Це все мені байдуже! Я побачив вас торік, там он, біля тих ґраток. Це мене глибоко схвилювало, і відтоді образ ваш завжди зі мною. Вірте мені чи не вірте, воля ваша. Божественно гарною здались ви мені; день і ніч я про вас думав, прагнув знову побачити. Трапилась нагода — випадок з отією свинею Мореном,— і ось я тут. Сталось так, що я переступив межу. Пробачте мені, благаю вас, пробачте!

Вона глянула мені в вічі, вивіряючи, чи правду я кажу, знову ладна всміхнутись, і тихенько промовила:

— От вигадник!

Я підняв руку і щирим тоном (гадаю навіть, що я й справді був тоді щирий) підхопив:

— Присягаюсь, я вас не обманюю.

— Ну, ще що? — тільки й сказала вона.

Ми були самі, зовсім такі самі; Ріве й дядько повернули в котрусь із алей. Я тоді виголосив ціле освідчення, довге та ніжне, стискаючи й цілуючи її паль-

чки. Вона слухала мої слова, як щось приємне й нове для неї, непевна, чи вірити тому, чи ні.

Кінець кінцем я відчув справжнє хвилювання саме через те, що говорив; блідий, стурбований, тремтячий, я обережно обняв її стан. Нашіптував тихенько голубливі речі в маленьке, оточене кучерявим волоссям вушко. Дівчина ніби завмерла, охоплена солодкими мріями.

Але от її рука зустрілася з моєю і стисла її. Я дедалі міцніше пригортав тонкий стан, а дівчина, нерухома, піддавалась моїм пестоцям. Я діткнувся устами до її щічки — і враз несподівано вони злилися з її устами. Це був довгий-довгий поцілунок; він би тривав ще довше, якби я не почув за собою: «Гм, гм...»

Вона пурхнула і зникла в гущавині. Обернувшись, я побачив Ріве, що простував до мене. Приятель мій зупинився і поважно мовив:

— Так ось як ти залагоджуєш справу тієї свині Морена!

— Кожен робить, що може, друже мій! — мовив я самовдоволено. — А як там дядько? Переконав ти його? За племінницю я ручусь.

Ріве тоді:

— Ну, з дядьком мені не так пощастило.

І ми, взявшись попідруки, рушили назад.

III

За обідом я відчув, що божеволію. Я сидів поруч неї, і щохвилини рука моя під скатертиною зустрічалася з її рукою; нога моя притискала її ніжку, і погляди наші раз у раз схрещувались і зливались.

Настала місячна ніч, ми вийшли ще трохи пройтись, і я шептав дівчині усі солодкі речі, що тільки спадали мені на думку, пригортав і цілував її щохвилини. Поперед нас дядько сперечався про щось із Ріве. Великі їхні тіні пересувалися за ними по піщаній доріжці.

Незабаром після того як ми вернулись у дім, принесли телеграму від тітки, що вона прибуде аж узавтра вранці, першим поїздом.

— Ну, Анрієтто,— сказав дядько,— піди покажи гостям їхні кімнати.

Побажавши старому доброго відпочинку, ми пішли за Анрієттою. Вона спершу завела нас до кімнати, де мав спати Ріве, і той шепнув мені на вухо:

— Бач, не повела спочатку до тебе.

Далі дівчина показала мені мою постіль. Тільки-но залишилися ми наодинці, як я зараз же знову обняв її, намагаючись пестощами затуманити їй розум і зламати опір. Та, відчувши, що от-от втратить останню силу, вона втекла від мене.

Я ліг під ковдру, дуже стурбований, вражений, зніжковилій, добре знаючи, що не засну, роздумуючи, щб саме вчинив я недоладного,— аж раптом хтось легенько постукав у двері.

— Хто там? — спитав я.

— Це я! — відповів тихий голдс.

Я швиденько одягся, відчиняв. Ввійшла Анрієтта.

— Я забула,— сказала вона,— спитати, що п'єте ви вранці: шоколад, каву чи чай?

Я палко обняв її:

— Я п'ю... я п'ю... я п'ю...

Та вона випорснула в мене з рук, погасила свічку і зникла.

Я залишився сам, розлютований, шукаючи в темряві сірників і не знаходячи їх. Знайшов нарешті і з свічкою в руках, напівбожевільний, вийшов у коридор.

Що мав я зробити? Я не роздумував про те. Я хотів її знайти, я хотів її мати. Пройшов кілька кроків без жодних думок, без тями, і враз мені майнуло в голові: «А що, коли я потраплю до дядька? Що я скажу йому?» Я остовпів, голова в мене ніби спорожніла, тільки серце шалено билосся. Минуло кілька хвилин, доки

я натрапив на відповідь: «А чорт, скажу йому, що шукав Ріве — поговорити з ним у пильній справі».

Я заходився розглядати двері, шукаючи тих, що ведуть до Анріетти. Та не було з чого їх пізнати. Навмання взявся за один з ключів і повернув його. Двері відчинились, я увійшов. Анріетта, сама не своя, сиділа на постелі й дивилась на мене.

Тоді я обережно зачинив двері на засув і, підійшовши навшпинець, сказав:

— Я забув вас попросити дати мені що-небудь почитати.

Вона пручалась, але я незабаром знайшов бажану книжку. Не скажу заголовка, та по щирості — це був найкращий із романів, поема над поемами.

Щойно я перегорнув першу сторінку, вона мені дозволила читати далі, скільки захочу; і ми перейшли стільки розділів, що наші свічки згоріли вщент.

Висловивши їй ніжну подяку, я обережною холою пішов до своєї кімнати. Зненацька чиясь рука зупинила мене. То був Ріве.

— Ти ще не довів до кінця справи отієї свині Морена? — шепнув він.

О сьомій ранку вона сама принесла мені чашку шоколаду. Ніколи не доводилось мені пити смачнішого. То був солодкий до знемоги, м'який, ніжний, запахуший, п'янючий шоколад. Я не міг одірвати губів од чудовної чашки.

Ледве встигла Анріетта вийти, як увійшов до мене Ріве. Він, здавалося, трохи нервував, як людина, що їй зовсім не спалось.

— Якщо так триватиме далі, ти зіпсуєш отій свині Моренові всю справу! — бовкнув він роздратованим, похмурих голосом.

О восьмій прибула тітка. Розмова була коротка. Ці славні люди погодились узяти назад свою скаргу, а я лишив їм п'ятсот франків на місцевих бідарів.

Тоді нас запросили погостювати ще день. Планувалося влаштувати екскурсію на якісь там руїни. Анрієтта за спиною в старих подавала мені знаки: «Зоставайся-бо».

Я був не від того, та Ріве напосідав їхати.

Відвівши приятеля набік, я благав його, як тільки вмів, я вмовляв:

— Слухай, любий мій Ріве, зроби це для мене!

Але він роздратовано відказав:

— Ні, досить уже з мене цього! Чуєш! Досить уже мені справи з отією свинею Мореном!

Дуже не хотілося мені від'їздити. Це була одна з найтяжчих у моїм житті хвилин. Я залюбки влагоджував би Моренову справу до кінця свого життя.

У вагоні, після міцних німих стисків рук на прощання, я сказав Ріве:

— Тварюка ти, от що!

А він мені:

— Ти починав уже мене з біса дратувати.

Підходячи до редакції «Світоча», я побачив, що на нас чекає ціла юрба. Тільки-но нас побачили, як почулися запитання:

— Ну, як там з отією свинею Мореном?

Усе місто зворушила та історія. Ріве — злий настрої у нього по дорозі розвіявся — ледве не пирснув зо сміху, одказуючи:

— Дякувати Лабарбові все вийшло добре.

І ми рушили до Морена.

Він напівлежав у кріслі, з гірчичниками на ногах і холодним компресом на голові, знеможений од турботи. Він безнастанно кашляв тим кашлем, що буває у людини перед смертю, та невідомо було, як то він простудився. Жінка дивилася на нього очима тигриці, що от-от має розірвати свою здобич.

Щойно ми ввійшли, у нього руки й ноги затрусились.

— Все гаразд, бовдуре, тільки не роби такого вдруге.

Він підвівся, задихаючись, схопив мене за руки, цілуєчи їх, ніби якому принцові, заплакав, ледве не втратив тям, обняв Ріве, обняв пані Морен... Та штовхнула його, аж він упав на крісло.

Цей випадок на все життя відбився на бідоласі, надто він його жорстоко вразив.

Відтоді його не звали інакше, як тільки «ота свиня Морен». Цей епітет колов його щоразу, як удар шагою. Коли якийсь пустун кричав на вулиці «свиня!»,— Морен мимохіть оглядався. Приятелі страшенно донікали йому, коли жартома, за столом, показували на шинку й запитували:

— Це не твоя часом?

Через два роки після цієї історії він помер.

Щодо мене, то, виставляючи свою кандидатуру в депутати тисяча вісімсот сімдесят п'ятого року, я в одній справі пішов якось до нотаріуса в Тусері, пана Бельонкля. Ставна, гарна та пишна дама зустріла мене.

— Не впізнаєте? — спитала вона.

— Та... ні, пані,— відповів я.

— Аврістта Боннель.

— А! — І я відчув, що блідну.

А вона спокійно дивилась на мене й усміхалась.

Коли я залишився на самоті з її чоловіком, він узяв мене за руки і так міцно стис їх, аж мало не злавав.

— Давненько вже, добродію,— мовив він,— хотів я з вами побачитись. Дружина моя стільки про вас говорила. Я знаю... Так, я знаю, за яких неприємних обставин ви з нею спізнались, знаю, скільки ви проявили делікатності, такту, дружньої відданості...— Потім він якусь хвилину вагався, а тоді докінчив пошепки, ніби мав сказати щось непристойне: —...у справі отієї свині Морена.

П'ЄРО

Анрі Ружонові

Удова Лефєвр, сільська дама, була одна з тих напівпань-напівселянок у широких стрічках та капелюхах в оборках, що говорять попсованою мовою, прибирають на людях величного вигляду і ховають під кумедними, претензійними манерами своє грубе єство, як ховають свої червоні ручиська під рукавичками з сирового шовку.

За служницю в неї була статечна, проста селянка на ім'я Роза.

Жінки мешкали в маленькому будиночку з зеленими віконцями край шляху, в Нормандії, в центрі округи Ко.

Вони мали перед будинком маленьку грядку, де садили городину.

Якось однієї ночі в них украли десяток цибулин.

Виявивши крадіжку, Роза кинулась сказати про це своїй господині, яка саме спускалася з ганку в вовняній спідниці. Розпач, жах охопили вдову. Її обікрадено, обікрадено пані Лефєвр! Отже, тут є злодії, отже, її можуть знов обікрасти!

Перелякані жінки взялися оглядати сліди ніг, торохтіли без угаву, висловлювали здогади:

— Стривайте, ось тут саме вони й перелізли. Здерлися на мур, потім сплигнули на грядку.

У них аж у серці похололо від думки про майбутнє. Хіба ж можна тепер спати спокійно!

Чутки про крадіжку поширилися навкруги. Стали надходити сусіди, що почали й собі міркувати та сперечатися; і кожному, хто приходив, обидві жінки переказували свої спостереження та гадки.

Хтось із сусідів дав їм пораду:

— Вам треба завести собаку.

Справді, їм таки треба собаку, щоб він їх будив. Але, крий боже, не великий пес! Що б вони з ним робили, з отим великим собакою! Таж на нього й харчів не настачиш! Ні, їм треба маленького моторного собачку, хай би тільки брехав на злодіїв.

Отже, коли всі вже пішли, пані Лефевр довго зважувала. Поміркувавши, вона знайшла безліч відмовок, із жахом уявляючи собі повну миску юшки; вона-бо належала до того поріддя дріб'язково ощадних сільських жительок, які завжди носять у кишені сантими, щоб лицемірно подавати милостиню десь на шляху або у неділю рано на церковній паперті.

Роза, що любила тварин, висловила свої доводи й хитро їх обстоювала. Кінець кінцем вирішили придбати зовсім малесенького собачку.

Заходилися шукати, та траплялися лише великі собаки, ненажери, що жахали їх. Правда, бакалійник з Рольвіля мав підходящого цуцика, та правив за нього аж два франки, щоб відшкодувати витрати на його виховання. Пані Лефевр заявила, що вона згодна ще годувати собаку, але аж ніяк не купувати його.

Отож пекар, що знав про все це, привіз одного ранку в своїм візку якесь маленьке звірятко жовтого кольору, майже без лап, з крокодилячим тулубом, лисячою головою й задертим трубою хвостом — справжньою китицею, завдовжки як весь тулуб. Хтось із покупців захотів його спекатись. Пані Лефевр здався чудесним цей плюгавий цуцик, що дістався їй задарма. Роза поцілувала його й потім спитала, як його звать. Пекар відповів: «П'єро».

Песика помістили в ящику від мила й насамперед налили йому води. Він випив. Потім йому кинули скибку хліба. Він з'їв. Пані Лефевр стурбувалась, але подумала: «Коли призвичаїться до дому, будемо випускати його. Він сам знайде собі що їсти, бігаючи селом».

Йому дали волю, але він усе одно був голодний. До того ж гавкав лише тоді, як вимагав їжі, але гавкав люто.

Увійти в садок міг хто хотів. П'єро лаштився до кожного й не подавав ані звуку.

Проте пані Лефевр звикла до цуцика.

Вона навіть полюбила його й часом давала йому з руки шматки хліба, намочені в соусі до рагу.

Та вона якось забула про собачий податок, а тому мало не зомліла від обурення, коли з неї почали правити вісім ф'ранків, тільки уявіть собі — вісім ф'ранків за отакого ледачого цуцика, що навіть гавкати не хотів!

Зараз же вирішили позбутися П'єро. Та ніхто не хотів його брати. Всі жителі на десять льє навкруги відмовлялися від нього. Тоді, через брак інших способів, надумали «почастувати» його рухляком.

Рухляком «частували» всіх собак, яких хотіли спекатися. Серед широкого степу виднів якийсь курінь, чи, точніше, низенький солом'яний дашок, поставлений просто на землю. Це вхід до рухлякової копальні. Глибокий вертикальний колодязь іде під землю на двадцять метрів, а від його дна розходиться низка довгих шахтних галерей.

У цю шахту спускались раз на рік, саме тоді, коли поле удобрюють рухляком. Іншим часом колодязь був за кладовище для приречених на смерть собак; і, коли проходили повз нього, часто чули з-під землі жалібне скавучання, лютий або розпачливий гавкіт, жалісний зойк.

Мисливські й чабанські собаки з жахом тікають од цієї повної стогону ями; а схилившись над нею, ви можете почути гидотний сморід трупів, що розкладаються.

Жахливі драми відбуваються там, у мороку.

Якийсь собака десять або дванадцять днів помалу здихає на дні ями, живлячись смердючими останками своїх попередників, аж ось — зверху скидають нову жертву, більшу і, певно, дужчу. Голодні, з блискучими очима, тварини залишаються там сам на сам. Вони чатують одне на одного, стежать за кожним рухом і все ж таки вагаються, охоплені якоюсь гнітючою тугою. Та голод підганяє їх, і враз вони кидаються одне на одного, і б'ються між собою довго й люто; врешті дужчий пожирає слабшого, пожирає його живим.

Надумавши «почастувати» П'єро рухляком, жінки почали напитувати виконавця. Шляховий робітник, що працював на шосе, заправив десять су. Сума здалася пані Лефевр надмірною. Сусіда-мулярчук задовольнився п'ятьма су; та це було ще надто дорого; отже, коли Роза зауважила, що було б краще віднести собаку їм самим, бо тоді його не битимуть дорогою і він не знатиме завчасу своєї долі, вирішили йти проти ночі вдвох.

Собаці дали цього вечора смачного супу, заправленого маслом. Він виїв усе аж до останньої краплі і, коли метляв хвостом з утіхи, Роза підхопила його у свій фартух.

Швидкою ходою, немов якісь грабіжники, рушили вони степом. Незабаром помітили рухлякову яму й підійшли до неї; пані Лефевр нахилилася послухати, чи не скиглить там часом інший собака. Нікого — П'єро буде там сам. Тоді Роза, вмиваючись слізьми, поцілувала його й кинула в яму; потім обидві схилюлися, прислухаючись.

Спочатку вони почули глухий шум від падіння, потім гостре, що аж роздирало душу, скавучання пораненої тварини; далі тихше, болісне скімлення і, нарешті, — розпачливий гавкіт і благання собаки, що волав, підвівши голову до колодезяного устя.

Він гавкав! О, він гавкав!

Жінок поїняла скруха, страх, якийсь несамовитий, незрозумілий жах; вони кинулися втікати. А що Роза бігла швидше, то пані Лефевр гукала їй услід:

— Стривай, Розо, почекай мене!

Вночі їх мучили жахливі кошмари.

Пані Лефевр снилося, ніби вона сіла за стіл їсти суп, але, коли відкрила миску, там був П'єро. Він вискочив і вкусив її за ніс.

Коли вона прокинулася, їй здалося, що вона ще чує його гавкання. Вона прислухалась: ні, їй причулося.

Заснувши знову, вона побачила, що йде великою безконечною дорогою. Аж ось посеред шляху вона помітила кинутого кошика, великого селянського кошика, і чогось його злякалась.

Кінець кінцем, вона все ж його відкрила, і враз звідти вистрибнув П'єро, вп'явся їй у руку і не пускав; вона нестямно кинулась геть, волочачи за собою собаку, що повис на руці, міцно стиснувши щелепи.

Коли почало розвиднятися, пані Лефевр устала і, мов несамовита, побігла до рухлякової ями.

Собака гавкав, усе ще гавкав; він проскавулів цілу ніч. Пані Лефевр заплакала й почала кликати його всілякими пестливими іменами. П'єро відповідав їй ніжними переливами свого собачого голосу.

Тоді вона захотіла знов побачити песика, даючи собі обіцянку годувати його аж довіку.

Вона побігла до робітника, що копав рухляк, і розповіла йому про свою пригоду. Той вислухав її мовчки. Коли ж вона скінчила, він промовив:

— Отже, ви хочете дістати собаку? Це коштуватиме чотири франки.

Вона аж скинулася; весь жаль одразу розвіявся.

— Чотири франки! Та бійтесь бога! Чотири франки! Та він відповів їй:

— А ви гадаєте, що я понесу туди свої мотузи та вертлюг, прилаштую їх там, спушись униз із сином, щоб там мене ще покусав ваш клятий собака — і все це отак, вам на втіху? Не треба було тоді кидати його.

Вона пішла обурена. Чотири франки!

Повернувшись додому, вопа зараз же покликала Розу і сказала їй, скільки заправив з неї робітник. Завжди покірлива, Роза лише повторювала:

— Чотири франки! Та це ж такі гроші, пані.— Аж потім додала:— А якби йому кинути щось їсти, бідоласі, щоб він часом не здох із голоду.

Пані Лефевр радісно згодилась, і вони вирушили знов у дорогу з великою скибкою хліба, намащеного маслом.

Порізавши хліб, вони стали кусень по кусню кидати вниз, по черзі розмовляючи з П'єро. А той, ледве з'ївши один шматок, гавкав, вимагаючи ще.

Увечері вони прийшли туди знов, потім другого дня і почали приходити щоденно, але вже лише один раз на добу.

Аж ось одного ранку, кидаючи вниз перший шматок хліба, вони враз учули в колодязі страшний гавкіт. Їх було там двоє! В яму скинули другого, великого собаку!

Роза гукнула: «П'єро!» — і П'єро гавкав, гавкав. Тоді вони стали кидати туди харчі, але щоразу добре чути було якусь страшенну бучу, а потім жалісне скімлення П'єро, покусаного своїм товаришем у біді, що був дужчий від нього й пожирав усе до крихти.

Даремно вони намагались пояснити: «Це тобі, П'єро!» Їхньому собаці, очевидно, нічого не перепадало.

Збиті з пантелику, жінки презирнулися поміж собою, потім пані Лефевр з досадою промовила:

— Але ж не можу я годувати всіх отих собак, яких туди кидатимуть. Треба від цього відмовитись.

І, чуючи, як їй аж дух займається на саму думку про всіх отих собак, що годуватимуться її коштом,

вона пішла геть, несучи з собою назад навіть рештки хліба, які й почала дорогою їсти.

Слідом за нею, витираючи очі краєм блакитного фартуха, йшла Роза.

ПЛЕТІЛЬНИЦЯ СОЛОМ'ЯНИХ СТІЛЬЦІВ

Леоніві Енніку

Це було наприкінці обіду з нагоди відкриття полювання в маркіза де Бертана. Одинадцять мисливців, вісім молодих жінок і місцевий лікар сиділи навколо великого освітленого стола, заставленого квітами та фруктами.

Заговорили про кохання, й виникла палка суперечка, одвічна суперечка про те, чи можна по-справжньому любити раз чи багато разів. Одні наводили приклади людей, що за все життя мали тільки одне велике кохання. Інші пригадували тих, що кохали часто й пристрасно. Чоловіки здебільшого наполягали на тому, що кохання, як і хвороба, може багато разів уражати ту саму людину і в разі якихось перешкод може її й прибити. Хоч цей погляд і важко було б заперечувати, проте жінки — а їхня думка спиралась більше на поезію, аніж на спостереження — твердили, що кохання, справжнє велике кохання, приходить до людини тільки раз, що воно подібне до блискавки, і що серце, якого воно доторкнеться, зостається відтоді таке порожнє, спустошене, виналене, що ніяке інше сильне почуття, навіть мрія, не може в ньому зародитися знову.

Маркіз, що кохав багато разів, швидко заперечив цей погляд.

— А я вам скажу, що можна кохати й кілька разів, віддаючись почуттю всією душею й розумом. Ви мені говорите про тих, що вмирали з кохання, й на основі

цього твердите, що не можна покохати вдруге. А я вам відповім, що якби вони не вчинили такої дурниці — не вкоротили б собі віку, тим самим утративши всяку змогу знову покохати,— то вони видужали б і кохали б знову, завжди, до самісінької смерті. Бо закохані, немов п'яниці. Хто пив — той питиме, хто кохав — той кохатиме. Це справа темпераменту.

За арбітра було взято лікаря, старого царизького лікаря, що оселився на самоті серед полів, і попросили його з'ясувати свою думку.

Якраз він її й не мав.

— Як сказав маркіз, це справа темпераменту. Щодо мене, то я знав кохання, яке тривало п'ятдесят п'ять років, нітрохи не згасаючи з часом, і ввірвалося тільки зі смертю.

Маркіза заплескала в долоні.

— Це прекрасно. Про таке кохання можна лише мріяти! Яке щастя — п'ятдесят п'ять років жити, овіяному таким глибоким і сильним почуттям! Мабуть, щасливець, якого так ревно кохали, благословляв життя!

Лікар усміхнувся:

— Справді, пані, ви не помилились: кохали саме чоловіка. Ви його знаєте, це пан Шукє, містечковий аптекар. Ту жінку ви теж знаєте — це стара плетільниця солом'яних стільців, яка щороку бувала й у замку. Але я розповім докладніше.

Захват жінок підупав, і на їхніх гидливих обличчях було написано «пфе», немов кохання — доля тільки осіб ніжних і значних, єдино гідних викликати інтерес порядного товариства.

Лікар провадив далі:

— Три місяці тому мене покликали до цієї жінки, коли вона вже вмирала. Напередодні вона приїхала возом, який правив її за домівку і якого тягла

шкапа — ви її, напевне, бачили,— а за возом бігли двоє великих чорних собак, її друзі й вартові. Священик був уже там. Вона призначила нас виконавцями заповіту і, щоб нам з'ясувати свою останню волю, розповіла про все своє життя. Я не знаю нічого такою ж мірою незвичайного та гідного жалю.

Батьки її плели солом'яні стільці. Вона ніколи не мала домівки, збудованої на землі.

Зовсім маленькою вона вже мандрувала, обірвана, завошивлена, брудна. Звичайно спинялись де-небудь на околиці, край канави. Вона випрягала, кінь пасся; собака спав, поклавши морду на лапи, а дівчина гасала по траві, поки в холодку придорожніх берестів батьки сяк-так лагодили старі стільці з усього села. Не багато розмовляли в цій пересувній оселі. По кількох словах, потрібних, щоб вирішити, кому обходити садиби, вигукуючи відоме: «Лагодимо стільці!», починали скручувати соломку, сидячи поруч або одне проти одного. Коли дитина відходила надто далеко або починала бавитися з якимсь сільським хлопцем, батько сердито відкликав її: «Вернись-но сюди, ледащо!» Оце тільки й було ніжних слів, які вона чула.

Коли дівчинка піросла, стали її посилати збирати сидіння дірявих стільців. Тоді в неї завелися подекуди знайомства з діворою, але тепер уже батьки її нових друзів грубо кричали на своїх дітей: «Вернись сюди, пустуне! Нехай тільки побачу, що ти балакаєш з цими волоцюгами!»

Хлопці часто кидали в неї камінням.

Коли господині давали їй по кілька су, вона їх старанно ховала.

Якось — їй було тоді одинадцять років — вона, блукаючи цими краями, побачила за кладовищем маленького Шуке — він плакав, бо товариш забрав у нього два ліари. Її зворушили сльози маленького хазяйсько-

го сина, одного з тих дітей, що, на думку знедоленої дівчинки, мали бути завжди веселими й вдоволеними. Вона підійшла ближче і, визнавши причину горя, висипала в руку йому всі свої заощадження, сім су, які він, звичайно, й узяв, витираючи сльози. Тоді, нетямлячись від радості, вона зважилась його поцілувати. Уважно роздивляючись одержані гроші, хлопчисько не пручався. Бачачи, що її не проганяють і не б'ють, вона знову міцно, від щирого серця поцілувала його. Після чого втекла.

Що сталось у цій бідолашній голівці? Може, вона прихилилась до цього опецька тому, що подарувала йому все своє багатство, чи, може, й тому, що віддала йому свій перший ніжний поцілунок? Таємницю кохання однаково оберігають серця і дорослих, і дітей.

Цілі місяці вона марила про цей куток за кладовищем та про хлопця. В надії його побачити знову вона обкрадала батька, уриваючи якийсь гріш то тут, то там, на лагодженні стільців чи купівлі провізії.

Коли вона прийшла знову, маючи в кишені два франки, то змогла тільки мимохіть подивитися на маленького чепурного хлопчика, що сидів за вікном батькової аптеки, поміж червоним бутлем та склянною посудиною з солітером.

Вона ще більше покохала його, захоплена, розчулена, приваблена пишнотою підфарбованої води, апофеозом блискучого кришталю.

Вона зберегла цей незабутній спогад і, зустрівши хлопчика через рік, коли він грався в кульки з товаришами за школою, кинулась на нього, схопила в обійми й стала так шалено цілувати, що він заревів з переляку. Щоб його заспокоїти, вона віддала йому всі свої гроші: три франки й двадцять сантимів, цілий скарб, який він розглядав, витріщивши очі.

Він узяв ті гроші й дозволив пестити себе, скільки їй хотілось.

Протягом чотирьох років вона висипала йому в долоні всі свої заощадження, які він сумлінно ховав у кишеню, дозволяючи за це цілувати себе. Одного разу вона дала йому тридцять су, іншим разом — два франки, ще якось — лише дванадцять су (вона плакала з досади й жалю, та рік був поганий), а останнього разу — п'ять франків, велику круглу монету, і він сміявся задоволений.

Вона думала тільки про нього, а він також з якоюсь нетерплячістю чекав, коли вона повернеться; ледве побачивши її, біг назустріч, і серце в дівчинки починало кидатися в грудях.

Потім він зник, його віддали до колежу. Про це вона дізналася, хитро розпитавши. Далі, вдавшись до тонкої дипломатії, почала просити батьків, щоб ті змінили свій маршрут і приїхали сюди під час канікул. Їй пощастило досягти свого аж через рік. Отже, вона не бачила його два роки й ледве впізнала його, так він змінився, виріс, покращав і став такий показний у своєму мундирі з золотими гудзиками. Він удав, ніби не бачить її, й гордовито пройшов повз неї.

Дівчинка проплакала два дні й відтоді дуже страждала.

Вона приїздила щороку; проходила повз нього, не зважаючи на його й привітати, а він не вшановував її навіть поглядом. Вона кохала його нестямно. Вона сказала мені: «Його самого я лише й бачила на землі, пане лікарю, я навіть не помічала, чи є ще інші чоловіки».

Батьки її померли. Вона продовжувала їхнє ремесло, але, замість однієї собаки, взяла двох, двох страшних собак, яких ніхто не зважувався зачіпати.

Повернувшись одного разу в це село, де лишилося її серце, вона помітила вродливу даму, що виходила з аптеки Шукє під руку з її милим. То була його жінка — він одружився.

Того ж вечора вона кинулась у ставок, що на площі біля мерії. П'яний нічний гультяй витяг її й відніс до аптеки. Молодий Шукє вийшов у халаті, щоб її оглянути і, нібито не впізнавши, роздяг, розтер і тоді сердито сказав: «Та це ж божевільля! Не робить більше таких дурниць!»

Цього було досить, щоб вона видужала! Він говорив з нею! Вона довго почувала себе щасливою.

У винагороду за свої турботи він нічого не захотів узяти, хоч вона будь-що намагалася йому заплатити.

Отак минуло все її життя. Вона лагодила стільці й марила про Шукє. Щороку вона бачила його за вікном аптеки. Вона завела звичку купувати в нього запаси домашніх ліків. Отож бачила його близько, розмовляла з ним і, крім того, давала йому гроші.

Як я вам уже сказав, вона померла навесні. Розповівши мені цю сумну історію, вона попросила мене все, що заощадила за своє життя, віддати тому, кого так покійно кохала: адже вона працювала тільки для нього, навіть голодувала, аби тільки щось відкласти й мати певність, що принаймні хоч раз, як вона помре, він подумає про неї.

Вона віддала мені дві тисячі триста двадцять сім франків. Коли вона упокоїлась, я залишив двадцять сім франків священникові на похорон, а решту забрав з собою.

Наступного дня я пішов до подружжя Шукє. Вони саме кінчали снідати, сидячи одне проти одного, обое гладкі й червоні, пихаті й задоволені, від них тхнуло аптечним духом.

Мене запросили сісти й почастували вишнівкою, я випив і розчулено почав розповідати, певний, що вони зараз пустять сльозу.

Зрозумівши, нарешті, що його кохала ця волоцюжка, ця плетільниця солом'яних стільців, це перекотиполе, Шукє аж підстрибнув з обурення, немов вона кинула

тінь на його репутацію, вкрала пошану чесних людей, особисту честь, дорожчу йому за все життя.

Дружина роздратовано, як і він, повторювала: «Жебрачка! Жебрачка!», не знаходячи інших слів.

Він підвівся й почав ходити великими кроками позад столу, його аптекарська шапочка зсунулася на одне вухо. Він бурмотів:

— Чи це ж годиться, пане лікарю? Яка жахлива річ для чесноі людини! Що робити? О! Якби я знав про це ще за її життя, я прохав би жандармів арештувати її й запроторити до в'язниці. Звідти вона не вийшла б, запевняю вас!

Наслідки мого побожного вчинку мене приголомшили. Я не знав, що робити, що казати. А втім, доручення треба було виконати до кінця. Я сказав:

— Вона заповіла віддати вам свої заощадження — дві тисячі триста франків. Але оскільки моє повідомлення було вам, очевидно, дуже неприємним, то, може, краще віддати ці гроші бідним?

Подружжя глянуло на мене, задубівши з несподіванки.

Я вийняв з кишені мізерні гроші — з усіх країв і всіх номіналів, золото впереміш з мідяками, — й спитав:

— Як ви вирішите?

Перша заговорила пані Шукє:

— Ну, коли це остання воля цієї жінки, то, мені здається, нам важко відмовитись.

Чоловік трохи зніяковіло підтримав:

— Ми могли б за ці гроші купити щось нашим дітям.

Я сухо сказав:

— Воля ваша.

Він відповів:

— То давайте, як вона вам це доручила; ми знайдемо спосіб пустити їх на якесь добре діло.

Я віддав гроші, попрощався й вийшов.

Другого дня Шукє прийшов до мене й гостро сказав:
— Адже вона... ця жінка лишила тут ще й свого
возика. Що ви з ним зробите?

— Нічого. Беріть його, коли хочете.

— Гаразд, це мені підходить: я зроблю з нього
курінь на своєму городі.

Він збирався йти. Я покликав його:

— Вона лишила ще стару шкапу й двох собак. Може,
ви візьмете їх?

Він спинився, вражений.

— Та що ви! Тільки цього ще бракувало! Що мені
з ними робити? Розпорядіться ними на свій розсуд.

Він засміявся, далі подав мені руку, і я її потиснув.
Що ви хочете? Не можна лікарєві з аптекарєм в одній
окрузі ворогувати.

Я лишив собак у себе. Священик, у якого був вели-
кий двір, узяв коняку. З воза Шукє зробив собі курінь,
а за гроші купив п'ять облігацій залізниці.

Оце єдине глибоке кохання, що я зустрів за все
життя.

Лікар замовк.

Тоді маркіза зі слізьми на очах зітхнула:

— То правда, тільки жінки вміють кохати!

НА МОРІ

Анрі Сєарові

Недавно в газетах можна було прочитати таке пові-
домлення:

«Булонь-на-морі, 22 січня. Нам пишуть:

*Страшне нещастя засмутило жителів нашого узбе-
режжя, що вже й так зазнали багато лиха за два ос-
танніх роки. Рибальське судно під командою шкіпера*

Жавеля, входячи в порт, було відкинута на захід і розбилося об скелі перед молотом.

Незважаючи на всі зусилля рятувального човна й на кинуті линви, четверо чоловіків та юнга загинули.

Бура тривас. Побоюються нових катастроф».

Який це шкіпер Жавель? Чи не брат однорукого?

Коли я не помилився, то бідолаха, якого знесла хвиля між уламків його розбитого баркаса, бачив вісімнадцять років тому ще одну трагедію, жахливу й просту, як і всі драми на цих грізних хвилях.

Жавель-старший був тоді за шкіпера на рибальському судні.

Це було судно, чудово пристосоване для риболовлі. Міцне настільки, що не боялося ніякої негоди, з круглим дном, воно гойдалося на хвилях, наче корок. Завжди у відкритому морі, завжди його шмагає важкий і солоний вітер Ла-Маншу, а воно невтомно крає хвилі, папнувши вітрила і тягнучи збоку велику сіль, що оре по дну океану, підбираючи всіх тварин, які заснули в камінні: плескуватих риб, наче прилиплих до піску, незграбних крабів на кривих ногах, омарів з гострими вусами.

Коли піднімався легкий бриз і невелика хвиля, судно починало риболовлю. Всю сіль було припасовано до дерев'яного, обшитого залізом стрижня, якого спустили з допомогою двох линв, намотаних на два вали на краю човна. І судно, ставши за вітром і течією, тягло за собою снасть, що дряпала й спустошувала морське дно.

Разом із Жавелем на судні були його менший брат, чотири рибалки й юнга. Вони вийшли з Булоні за тихої погоди, щоб закинути сіль.

Проте скоро знявся вітер, схопився раптовий шквал і погнав судно у відкрите море. Вони дісталися до берегів Англії, але розбурхані хвилі били в скелі, кидались на суходіл, і не можна було ввійти в порт. Суденце знов узяло курс у відкрите море й повернулося до берегів Франції. Буря тривала і не давала змоги наблизитись до молу, вона вкривала шумовиням і ревом, робила неприступною будь-яку місцину, де можна було б причалити.

Судно знов одійшло, гойдаючись на гребенях хвиль, розхитане, розбите водою, що раз у раз перекочувалася через палубу, але відважне, наперекір стихії, звикле до цієї бурі, що п'ять чи шість днів носила його між двома сусідніми країнами, не даючи змоги причалити ні там, ні там.

Нарешті буря вщухла. Судно було у відкритому морі, і шкіпер скочував кинути сіль під чималу хвилю.

Величезну риболовну снасть перекинули за борт, і двоє рибалок спереду, а двоє ззаду почали попускати линви на валах. Раптом сіль торкнулася дна, але висока хвиля нахилила судно; Жавель-молодший, що стояв спереду й керував спуском снасті, хитнувся, і його рука опинилась між линвою, що на мить ослабла, й валом. Даремно він силкувався підняти линву другою рукою, сіль волочилась по дну, й наппута линва не піддавалась.

Чоловік скорчився від болю й крикнув. Всі збіглися. Його брат покинув стерно. Матроси кинулися до линви, намагаючись вирвати придавлену руку. Та дарма. «Треба перерізати линву»,— сказав один із матросів, витягаючи з кишені гострого ножа, що ним можна було за два махи врятувати руку Жавеля-молодшого.

Але перерізати линву означало втратити сіль, а сіль коштує грошей, багато грошей, півтори тисячі фран-

ків, і вона належала Жавелеві-старшому, що жалів своє майно.

Він розпачливо гукнув:

— Ні, не рїж, почекай, я поверну за вітром!

Він побїг на корму й з усієї сили наліг на стерно.

Судно майже не піддалося, підхоплене силою течії й вітру, до того ж перешкоджала важка снасть, що спиняла його рух.

Жавель-молодший упав навколїшки, стиснувши зуби, з дикими від болю очима. Він мовчав. Його брат прибіг, боячись, як би не пустили в хід ножа.

— Очекай, очекай, не рїж, треба кинути якїр.

Якїр кинули, віддавши весь ланцюг. Потїм повернули до кабестана, щоб попустити лннву. Вона нарештї ослабла, й можна було витягти змертвїлу руку в скривавленому рукаві.

Жавель-молодший, здавалось, очманїв. З нього скинули матроску й побачили жахливу картину: якесь мїсиво з м'яса, звїдки кров була цївкою, немов її гнали насосом. Він оглянув руку й пробурмотїв:

— Каюк!

Кров заплямила всю палубу, й один із матросїв закричав:

— Він силнве кров'ю, треба перетягти жилу!

Тодї взяли товсту чорну, просмолену мотузку й, обвивши руку вище рани, затягли її з усієї сили. Кровотеча поступово зменшилась, а далї спинилася зовсїм.

Жавель-молодший підвівся, рука безсило висїла збоку. Він узяв її другою рукою, підняв, повертїв, потряс. Все було понївечено, кїстки потрощено. Вона трималася на самїх м'язах. Жавель-молодший дивився на те, що залишилося від його руки, похмуро й задумливо. Потїм сїв на згорнутому вітрилі. Товаришї порадили йому весь час змочувати рану водою, щоб запобїгти гангренї.

Біля нього поставили відро: він щохвилини черпав склянкою і обливав страшну рану тонким струменем чистої води.

— Тобі краще спуститися вниз,— мовив брат.

Він послухався, але за годину виїшов знову, почувавши себе зле на самоті. Він волів бути на повітрі. Сівши знову на вітрилі, він почав поливати руку.

Улов був добрий. Широкі рибини з білими черевами лежали коло його ніг, звиваючись у смертельних корчах; він дивився на них, безнастанно поливаючи свою зранену плоть.

Коли вже підходили до Булоні, раптом зірвався вітер, і суденце знову несамовито помчало, підстрибуючи й падаючи та раз у раз підкидаючи нещасного пораненого.

Надійшла ніч. Буря лютувала аж до світанку. А як зійшло сонце, вони знову побачили Англію, але море стало тихішим, і судно, лавіруючи, попливло до Франції.

Надвечір Жавель-молодший покликав товаришів і показав їм чорні плями — огидні ознаки гнилизни на тій частині руки, що вже не належала йому.

Матроси розглядали їх і висловлювали свої думки.

— Може, антонів огонь,— сказав один.

— Треба б полити солоною водою,— порадив другий.

Принесли солоної води й вилили на рану. Поранений посинів, заскреготав зубами, скривився, але не закричав.

Коли трохи полегшало, він сказав братові:

— Дай мені твого ножа.

Брат подав йому ніж.

— Витягни мою руку й тримай так.

Той зробив, як було сказано.

Тоді він сам узявся різати. Він різав повільно, обмірковуючи, перетинаючи останні жилки гострим, як

бритва, лезом; незабаром від руки залишилась сама кукса. Бідолаха глибоко зітхнув і сказав:

— Не було іншої ради. Інакше каюк.

Здавалось, йому полегшало; він дихав вільніше і все лив воду на оцупок.

Ніч знову випала бурхлива, й не можна було причалити.

Коли настав день, Жавель-молодший узяв одрізану руку й довго її роздивлявся. Підійшли товариші, й вона пішла з рук у руки. Її мацали, перевертали, нюхали.

Брат сказав:

— Треба кинути її в море.

Але Жавель-молодший заперечив:

— Ні в якому разі! Я не хочу. Тепер це моя справа, адже ж рука моя.

Він узяв руку й поклав собі на коліна.

— Таж вона зогниє,— сказав старший брат.

Тоді пораненому спала в голову якась думка. Коли рибалки залишаються довго в морі, вони кладуть улов у бочки з ропою, щоб риба не псувалася.

Він спитав:

— Може б, мені покласти її в ропу?

— Справді,— підтримали інші.

Випорожнили одну з бочок, вже повну риби, що ввіймали за останні дні. На саме дно покладали руку, потрусили сіллю, а потім досипали бочку рибою.

Хтось пожартував:

— Аби тільки нам не продати її на торзі.

Всі засміялись, крім обох братів.

Вітер усе не стихав, і хоч видно було Булонь, та довелося лавірувати аж до десятої години другого дня. Каліка без перепочивку лив воду на руку.

Інколи він схоплювався й міряв кроками палубу.

Брат його, тримаючи стерно, стежив за ним поглядом і тільки похитував головою.

Нарешті ввійшли в гавань.

Лікар оглянув рану й сказав, що вона в доброму стані. Він зробив перев'язку й порадив цілковитий спокій. Але Жавель-молодший не хотів лягати без своєї руки і мерщій побіг у порт, щоб розшукати бочку, яку він позначив хрестом.

Бочку спорожнили перед ним, і він схопив свою зморщену й холодну руку, що, проте, добре збереглася в році. Потім загорнув її в серветку, яку спеціально для цього приніс.

Вдома жінка й діти довго розглядали відрізану руку, мацаючи пальці, знімаючи дрібки солі, що набилися під нігті. А тоді гукнули столяра — зняти мірку для маленької труни.

Другого дня весь екіпаж судна був на похороні одрізаної руки. Брати йшли поруч на чолі жалобного походу. Ключар парафіяльної церкви ніс труну під пахвою.

Жавель-молодший покинув рибалити. Він посів невеличку посаду в порту і, розповідаючи про своє лихо, пошепки зв'язався слухачеві:

— Якби брат захотів перерізати сіть, я й досі мав би обидві руки, це вже напевно. Але він, бачте, дбав про своє добро.

ЗАПОВІТ

Полеві Ерв'є

Я знав його, рослого того хлопця, на ім'я Рене де Бурневаль. Приязної, хоч сумної дещо вдачі, він, здавалося, в усьому зневірився, до всього ставився дуже скептично. Скептицизм його був виразний, ущипливий, здатний особливо до того, щоб викрити з одного слова людську фальш. Він часто говорив: «Немає чесних людей або ж вони чесні лише поряд з мерзотниками».

Було в нього два брати — на прізвище де Курсілі,— але він з ними ніколи не зустрічався. Я думав, що вони не від одного батька, коли неоднаково звуться. Кілька разів казали мені, що в їхній сім'ї трапилася якась дивна подія, не знав я лише, що саме.

Він дуже мені сподобався, і ми скоро потоваринували. Одного вечора, обідаючи у нього сам на сам, я випадково запитав:

— Ваша матінка мала вас від першого чи від другого чоловіка?

Він трохи зблід на виду, потім почервонів. Помовчав кілька хвилин — стало йому, видно, ніяково. Потім сумно, лагідно, як завжди, осміхнувся й промовив:

— Коли вам, любий друже, не буде нудно, я розкажу декілька цікавих подробиць про моє походження. Я знаю вас як людину розумну, через те не боюся, що це відіб'ється на нашій приязні, а коли б так трапилось, я б тоді не обстоював ту приязнь.

Мати моя, пані де Курсіль, була, сердешна, боязкої вдачі. Чоловік одружився з нею заради багатства. Мучилася, отже, цілий вік. Ніжну, полохливу, делікатну її душу безнастанно ображав той, що звався моїм батьком, грубіян з так званих сільських дворян. Не збігло й місяця після шлюбу, як він уже жив із служницею. Крім того, були йому за полюбовниць і фермерські жінки та дочки; це, проте, йому не завало придбати двоє дітей із своєю жінкою; треба було б рахувати троє, беручи мене до уваги. Мати нічого не казала; жила в тому галасливому домі, як та маленька мишка, що ховається попід меблями. Занехаяна, непомітна, ляклива, перебігала вона по людях турботними, ясними очима, очима затурканої істоти, що завжди боїться чогось. А була, проте, вродлива, дуже вродлива, білява, з попелястим тьмяним вілтішком; мовби волосся її злиняло трохи з ненастанного страху.

Поміж приятелями пана де Курсіля, які відвідували завжди його замок, був колишній офіцер кінноти, вдівець, чоловік одважний, чутливий, але нестриманий, на все здатний в запалі, пан де Бурневаль, як і я звуся. Високий, худий чолов'яга з великими чорними вусами. Я на нього дуже схожий. Людина освічена, мав він зовсім не ті погляди, що його клас. Прабаба його приятелювала з Жан-Жаком Руссо: можна було сказати, що до нього перейшло дещо в спадщину від того дружнього зв'язку. Він знав напам'ять «Суспільний договір» та «Нову Елоїзу» і всі ті філософські книжки, що здавна второвували шлях до майбутнього руйнування старих наших звичаїв, передсудів, застарілих законів та безглуздої моралі.

Він, по всьому було видно, любив мою матір, і вона його любила. Кохання їхнє було таке потаємне, що піхто й не догадувався. Бідолашна жінка, забута, в журбі, мабуть, розпачливо прихилилась до нього, перейняла від нього думки, світогляд, теорії вільного почуття, сміливого, незалежного кохання; але така боязка, що не наслідувалася піднести голосу, вона все те вбирала в себе, нагромаджувала, ховала в серці, ні перед ким його не розкриваючи.

Брати мої були недобрі до неї, як і їхній батько, не жаліли її ніколи і, звикши до того, що в домі її ні за що не мають, поводитися з нею трохи як не з служницею.

Один тільки я з усіх синів щиро любив її, і вона теж мене любила.

Вона померла. Мав я тоді вісімнадцять літ. Щоб ви зрозуміли те, про що далі йтиме мова, мушу вам сказати, що чоловіка її було взято під опіку, що дільчий акт закріплював майно за моєю матір'ю, яка завдяки обачному законові та відданості розумного потаріуса, зберегла за собою право зробити заповіт по своїй уподобі.

Отже, повідомили нас, що материн заповіт зберігався в нотаріуса, й запросили нас туди вислухати його зміст.

Пам'ятаю це, як сьогодні. Була то сцена грандіозна, драматична, чудна та дивна. Викликала її небіжчиця післясмертним своїм повстанням, криком визволення, протестом з глибокої могили, протестом мучениці, яку цілий вік гнітив наш життєвий лад. Був то розпачливий заклик до незалежності з заклепленої домовини.

Той, що вважав себе за мого батька, гладкий, налитий кров'ю чоловік, який нагадував різника, і брати мої, один двадцяти, а другий двадцяти двох літ, обидва дужі хлопці,— спокійно сиділи, чекаючи. Увійшов пан де Бурневаль, теж запрошений сюди, і сів позад мене. В сюртуці, що тісно облягав його стан, дуже блідий, раз у раз кусав він свого вже трохи сивого вуса. Сподівався, певне, на те, що мало трапитись.

Нотаріус замкнув двері, повернувши двічі ключа, зламав на наших очах печатку червоного воску на конверті й почав читати заповіт, змісту якого не знав і сам.

Приятель мій раптом замовк, підвівся з місця, виїняв з шухлядки старий папір, розгорнув його, довго цілував, а тоді промовив:

— Ось що стоїть у заповіті любої моєї матері:

«Я, Анна-Катрін-Женев'єва-Матільда де Круалюс, що підписалася далі, законна дружина Жана-Леопольда-Жозефа-Гонтрана де Курсіля, здорова на розум і при повній пам'яті, виявляю тут останню свою волю.

По-перше, прошу милосердного бога, а потім і сина мого дорогого Рене простити мені те, що я маю вчинити. Я певна, що в дитини моєї досить серця, щоб зрозуміти й простити мене. Я цілий вік каралася. Чо-

ловік мій взяв мене за багатство, а тоді почав зневажати, відступився від мене, гнобив, зраджував безстанно.

Я йому те дарую, але нічого йому не винна.

Сини мої старші не любили мене ніколи, не жаліли, майже не мали за матір.

Я була для них цілий свій вік тим, чим повинна була бути; тепер, по моїй смерті, я нічого вже їм не винна. Зв'язки по крові не можуть існувати без тривалої, святої, повсякденної любові. Невдячний син гірший за чужого: він злочинець, бо син не має права бути байдужим до своєї матері.

Я завжди тремтіла перед людьми, перед їхніми неправдивими законами, пелюдськими звичками, ганебними забобонами. Стоячи перед богом, я більше не боюся. З могили я зрікаюся срамотного лукавства; наважуся виявити свою думку і, приклавши руку під цим зізнанням, признатись у своїй великій таємниці.

Отже, всю ту частину свого майна, якою за законом я маю право розпорядитися, я залишаю коханцеві моєму, улюбленому П'єрові-Жерменові-Сімонові де Бурневалю з тим, щоб від нього вона перейшла до любого сина нашого Рене.

(Ця моя воля зазначена, крім того, докладно в окремому нотаріальному акті).

І господом всесильним, який чує мої слова, свідчусь, що я прокляла була б небо, прокляла своє існування, коли б не глибока, вірна, ніжна, непохитна прихильність мого коханого, коли б я не зрозуміла в його обіймах, що господь створив усіх людей для того, щоб вони любили, підтримували одне одного, розважали й плакали разом при лихій годині.

Старші мої два сини народилися від пана де Курсіля, один тільки Рене побачив життя від пана де Бурневаля. Благаю того, хто панує над людьми й їхньою

долею, щоб він поставив батька й сина понад передсудами людськими, щоб вони любили один одного до смерті і мене любили в моїй домовині.

Такі останні мої думки, останні бажання.

Матільда де Круалюс»

Пан де Курсіль схопився з місця.

— Такий заповіт могла написати хіба божевільна! — крикнув він.

Тоді пан де Бурневаль, ступивши наперед, промовив гостро, дужим голосом:

— Я, Сімон де Бурневаль, свідчу, що в цьому заповіті тільки щира правда. Я ладен навіть довести це тими листами, що маю в себе.

Пан де Курсіль кинувся до нього. Я думав, що вони візьмуться за барки. Стали один проти одного, високі обидва, один товстий, другий худий, тремтячи як той, так і той. Чоловік мосї матері сказав з притиском, заїкаючись:

— Ви падлюка!

Той одказав теж рішучим, сухим голосом:

— Зустрінемося з вами, пане, в іншому місці. Я б давно вже дав вам ляпаса й викликав вас на дуель, коли б для мене найбільше не важив спокій за життя бідної жінки, що через вас стільки перетерпіла.

Потім звернувся до мене.

— Ви мій син,— промовив він.— Чи хочете йти зі мною? Я не маю права взяти вас до себе, але я те право здобуду, коли на те буде ваша воля.

Я мовчки стис йому руку, і ми вийшли разом. Усе те мені мов уві сні снилося.

Через два дні пан де Бурневаль убив на дуелі пана де Курсіля. Брати мої, боячись страшного скандалу, змовчали. Я поступився й поділився з ними половиною матеріної спадщини.

Я почав зватися прізвиськом справжнього мого батька, відцуравшись від того батька, якого надав мені закон та який був мені чужий.

Пан де Бурневаль помер п'ять років тому. Я й досі не можу його забути.

Він устав з місця, ступив кілька кроків і, сівши навпроти мене, промовив:

— І я кажу, що материн заповіт то — один з найкращих, з найчесніших, найвеличніших вчинків, на який тільки може спромогтися жінка. А ви хіба не такої думки?

Я простяг до нього обидві руки.

— Та так же, так, мій друже!

ПІВЕНЬ ПРОСПІВАВ

Пані Берта д'Авансель досі не піддавалась на благання безнадійно закоханого барона Жозефа де Круасара. Зимою, в Парижі, він палко запобігав у неї ласки, а тепер влаштовував на її честь бенкети та полювання в своєму нормандському замку де Карвіль.

Чоловік, п. д'Авансель, нічого не бачив, нічого не знав, як воно звичайно буває. Говорили, ніби він жив парізно з жінкою через фізичну кволість, якої вона не могла йому вибачити. Він був товстенький, маленький, лисий, з короткими руками та ногами, короткою шиєю та коротким носом... словом, увесь короткий.

Пані д'Авансель була зовсім не до пари чоловікові: висока, чорнява, молода жінка, смілива на вдачу, вона дзвінко сміялася в вічі з свого володаря, який на людях називав її «мадам Попот», і ніжно, ласкаво поглядала на широкі плечі, могутню шию та довгі світлі вуса щиро відданого їй барона Жозефа де Круасара.

Проте вона нічим іще не обрадувала барона. Він

шалено тратився, щоб її розважити. Одне по одному влаштовувалися свята, влови та інші розваги; запрошували на них панство з усіх околиць замків.

Щодня гончаки, голосно гавкаючи, гнали дібровами лиса чи венра, і щовечора пишні фейєрверки полуменистими снопами злітали вгору, додаючи свого сяйва до сяйва зірок, а освітлені вікна замкової зали відкидали ясні смуги на галявини, де сновигали вечірні тіні.

Була осінь, золота пора року. Листя кружляло, падаючи на мураву, немов птаство. В повітрі відчувалися пахощі вогкої землі, землі роздягнутої, як ото буває чути пахощі голого тіла, коли жінка після балу скидає з себе одержу.

Якось увечері, під час свята, влаштованого минулої весни, пані д'Авансель сказала п. де Круасарові, що не давав їй спокою своїми благаннями: «Як уже судилося мені схибити, друже мій, то станеться це не раніше, ніж тоді, коли осипатиметься листя. Влітку я маю надто багато справ, щоб найшовся на те час». Він запам'ятав це глузливе та сміливе слово і наполягав тепер дедалі палкіше, завойовуючи серце відважної красуні, що опиралася, гадав він, уже тільки для годиться.

Мало бути велике полювання. Напередодні пані д'Авансель сміючись мовила до барона: «Бароне, коли ви уб'єте звіра, я щось для вас матиму».

Ще вдосвіта устав він, щоб довідатись, де саме барліг венра-одинця. Він пішов разом зі своїми доїжджачими, визначив, як і де напускати псів, приготував усе для майбутнього свого тріумфу; а коли мисливські ріжки засурмили вирушати, він вийшов у вузькому ловецькому вбранні, червоному з золотом, пишаючись тонким станом і широкими грудьми, поблискуючи очима, свіжий та дужий, ніби оце тільки встав із постелі.

Мисливці рушили. Кабана вигнали; втікаючи від вит-

тя собак, він забіг у чагарник; коні помчали вчвал, несучи вузькими лісовими стежинами амазонок та кавалерів, а розм'яклою дорогою котилися брички, що здалека супроводили лови.

Пані д'Авансель хитро затримала барона при собі. Вона повільно їхала довгою рівною алеєю, де чотири ряди дубів сплітали вгорі свої віти, немов склепіння.

Тремтячи з пристрасті та палкої жаги, він одним вухом слухав насмішкувате щебетання молодої жінки, а другим ловив голоси рогів та гончих, що лунали все далі та далі.

— То ви вже не кохасте мене? — мовила вона.

Він одказав:

— Чи ж можна таке говорити?

Вона знову:

— Проте я ж бачу, що лови вас надять більше, ніж я.

Він простогнав:

— Хіба не ви наказали мені конче самому вбити звіра?

А вона поважно відповіла:

— Так, я на це розраховую. Ви маєте вбити його при мені.

Тоді він здригнувся на сідлі, стиснув острогами коня, аж той став диба,— і скрикнув нетерпляче:

— А, до лиха! Нічого ж не вийде, коли ми довше лишатимемось тут.

На це вона заговорила до нього ласкаво, кладучи йому руку на плече та — ніби сама того не помічала — погладжуючи гриву його коневі. Засміялась і кинула йому:

— Проте ж треба, щоб це сталося... або... для вас же гірше.

Тут вони звернули праворуч на невеличку зарослу доріжку, і раптом, щоб минути навислу гілку, вона схилилась до нього так, що він міг відчутти на шиї в

себе лоскіт її волосся. Тоді він брутально схопив її в обійми і, доторкнувшись до скроні великими своїми вусами, шалено поцілував.

Спочатку вона й не ворухнулася, віддаючись цьому безумному поцілунку; потім одним рухом повернула голову, і — чи то з її волі, чи випадково — маленькі жіночі уста зустрілися з його губами, над якими вився хвилю русий волос.

Нараз — може, зніяковівши, а може, відчувши докори сумління, — вона вдарила коня, і той зірвався вчвал. Вони довго їхали, ні разу навіть не глянувши одне на одного.

Шум ловів тим часом наближався. Здавалося — весь ліс од нього двигтять. Зненацька, ламаючи віти, струшуючи псів, що начіплялися на нього, пробіг закривавлений кабан.

Барон засміявся переможним сміхом, скрикнув:

— Хто мене любить, той за мною! — і щез у гущавині, немовби ліс поглинув його.

За кілька хвилин по тому вона виїхала на галявину, де барон саме підводився, — заболочений, з розірваною одежею, з закривавленими руками, а звір лежав долі, і в його лопатці стримів засаджений аж по держальце мисливський ніж.

Здобич паювали для псів при смолоскипах, у тиші ніжної, меланхолійної ночі. Місяць фарбував у жовте червоні факели, що затуманювали ніч смоляним своїм димом. Собаки їли вепрячі тельбухи, від яких ішов тяжкий запах, гризучись за них між собою. І доїжджачі, і пани-мисливці колом оточили псів і голосно грали в роги. Музика розходилась на весь гай, підхоплювана луною далеких долин, будила сторожких оленів та гавкотливих лисів і непокоїла малих сірих кроликів, що гралися на узліссях.

Злякані нічні птахи літали над псами, що шалено рвали свою здобич. Жінки, розчулені від усієї цієї ди-

кої краси, стиха обпиралися на руки своїх кавалерів і почали розходитися з ними по алеях, перше ніж собаки кінчили свою вечерю.

Знеможена, охоплена ніжністю та втомою, пані д'Авансель промовила до барона:

— Хочете пройтись парком, друже мій?

Він ці слова не відказав і, тремтячи з пристрасті, повів її.

Зараз же вони обнялись. Вони йшли тихою ходою під зовсім майже оголеними вітами, крізь які сялось місячне проміння; їхнє кохання, їхній пал, їхня жадоба обіймів так зросли в цю хвилину, що вони мало не впали під одним високим деревом.

Роги змовкли. Стомлені собаки спали вже на псарні.

— Вернімось,— промовила молода жінка, і вони рушили назад.

Доходячи вже до замку, вона сказала млосним голосом:

— Я так зморилась, що зараз піду в постіль, друже мій.

А коли він хотів обняти її для останнього поцілунку, вона випорснула в нього з рук, кинувши на прощання:

— Ні... я спати хочу... Хто мене любить, той за мною...

За годину, коли мертва тиша огорнула замок, барон, по-вовчому крадучись, вийшов із своєї кімнати і обережно постукав у двері до коханої. Вона не відповідала,— він спробував одчинити сам. Двері були незамкнені.

Спершись на вікно, вона марила. Він упав їй до ніг, цілуючи їх шалено крізь нічну одежу. Вона не промовила ні слова, тільки пестливо перебирала його волосся своїми тонкими пальцями.

Аж от вона відхитнулась, ніби наважилась на щось велике, і сказала йому твердим, хоча й тихим голосом:

— Я зараз вернусь. Почекайте.

І палець її, простягнений у нічному сутінку, показав на ліжку, що невиразно біліло в глибині кімнати.

Тоді він, схвильований, вражений, з тремтячими руками, швидко навпомацки роздягся і пірнув у свіжі простирадла. Він розкішно простягся, майже забувши про кохану,— такий присмий був цей дотик чистої білизни для його втомленого рухом тіла.

Вона не верталась: певне, тішилася, примушуючи його мучитись від жадання. У ніжній млості він заплющував очі і віддавався мріям про солодку хвилину, що от-от мала настати. Та поволі тіло його обважніло, думки затуманились, заслалися млою. Втома знемогла його, він заснув.

Він спав міцним, непереможним сном змореного мисливця аж до самого світання.

Раптом крізь напіввідчинене вікно почувся крик півня, що сидів близько на дереві. Барон кинувся від цього несподіваного дзвінкого голосу і розплющив очі. Почуваючи біля себе жіноче тіло, лежачи на незнайомому ліжку, не тямлячи ще як слід, де він і що з ним, барон сонно промурмотів:

— Що? Де це я? Що там таке?

А вона, що не спала всю ніч, придивляючись до цього чоловіка з розкуйовдженим волоссям, з червоними очима, з товстими губами, відповіла зневажливо, як звичайно говорила зі своїм мужем:

— Нічого. То півень проспівав. Спіть собі, пане, не турбуйтеся.

ПРИГОДА ВАЛЬТЕРА ШНАФСА

Роберві Пеншону

Відколи Вальтер Шнафс ступив на землю Франції в лавах армії завойовників, він мав себе за найнещаснішу в світі людину. Він був гладкий, ходив на преве-

лику силу, голосно сапав, і в нього страшенно боліли ноги, плоскостопі й дуже товсті. До того ж він був людиною миролюбною та добродушною, зовсім не войовничою і не кровожерною, мав четверо дітей, яких дуже любив, та молоду біляву жінку, за якою щовечора тяжко журився, згадуючи про її любові, поцілунки й турботи. Він любив уставати пізно, а лягати рано, не поспішаючи їсти щось смачне і цмулити пиво в пивницях. А ще він розмірковував про те, що разом із життям назавжди зникнуть і всі земні розкоші й утіхи, тим-то мав у душі люту ненависть, ненависть воднораз інстинктивну і свідому, до всіх гармат, рушниць та шабель, а надто до багнетів, бо почував себе не досить вправним, щоб боронити цією замашною зброєю своє опасисте черво.

Вночі, загорнувшись у шинелю й лежачи на землі поруч своїх товаришів, що гучно хропли, він довго думав про далеку, покинуту родину й про ті небезпеки, що чатують тут на нього. Коли його вб'ють — що станеться з дітьми? Хто буде годувати їх і виховувати? Вони й тепер не багаті, хоч як заборгувався він, від'їжджаючи, щоб залишити їм трохи грошенят. І Вальтер Шнафс іноді аж плакав.

На початку кожного бою він відчував таку кволість у ногах, що, напевно, впав би на землю, коли б не думка, що тоді через нього перейде ціла армія. А коли він чув свистіння куль, у нього дибом ставало волосся.

Отак, охоплений жахом та тривогою, він жив цілі місяці.

Армійський корпус, у якому він служив, посувався до Нормандії. Якось його послали у розвідку з невеличким загonom, що мав тільки оглянути місцевість і потім відступити. Скрізь, здавалось, було спокійно: ніщо не вказувало на те, що десь готуються вчинити опір.

Отже, пруссаки безтурботно спустилися в маленьку долину, перерізану глибокими ярами, коли сильна стрілянина, поваливши зразу чоловік двадцять, примусила їх спинитися, і загін вільних стрільців, що вихопився раптом з малесенького гайка, з поставленими багнетами кинувся наперед.

Спочатку Вальтер Шнафс аж прикипів до місця; він був такий приголомшений та розгублений, що й на думці навіть не мав тікати. Потім йому враз страшенно закортіло дати драла, але зараз же він згадав, що бігав, як черепаха, проти цих сухорлявих французів, котрі наближалися до нього, стрибаючи, мов дикі кози. Раптом, побачивши за шість кроків од себе широкий рівчак, геть-чисто зарослий чагарником з сухим листям, він скочив туди, навіть не подумавши, чи там глибоко, немов кидаючись з моста в річку.

Він пролетів стрілою крізь рясне плетиво ліан та гострих колючок, що подряпали йому лице й руки, і важко гепнувся об каменисте дно.

Звівши догори очі, Вальтер Шнафс побачив небо крізь пробитий ним просвіт. Цей зрадницький просвіт міг виказати його, і він обережно поповз по дну рову, під захистком переплетеного гілля, посуваючись якомога швидше і віддаляючись від поля бою. Згодом він спинився і знову сів, затаївшись, немов засєць, у високій сухій траві.

Протягом якогось часу він чув ще постріли, крики та жалісні вигуки. Потім шум битви почав затихати, а далі й ущух остаточно. Навкруги знов запанувала тиша та спокій.

Аж ось біля нього щось заворушилось. Він здригнувся з жаху. Це була якась маленька пташка: вмовившись на галузці, вона колихнула засохле листя. Майже цілу годину після цього серце у Вальтера Шнафса гупало прискорено й важко.

Надходила ніч, наповнюючи лощину мороком. Солдат узявся роздумувати. Що має він діяти? Що з ним буде? Чи не повернутися до своєї армії?.. Але як саме? Яким шляхом? І йому тоді доведеться почати знов це жахливе життя, сповнене тривоги, страху, втоми й муки, яке почалося для нього разом з війною. Ні! Він почував, що в нього вже не стане на це відваги. Йому вже несила зносити виснажливі переходи й цохвилини наражатися на небезпеку.

Але що ж робити? Не міг же він увесь час ховатися в цьому видолінку аж до кінця війни. Авжеж, пі. Коли б не треба було їсти, то його б не дуже злякала така перспектива, але ж їсти треба, і треба щодня.

А він був сам-один, із зброєю, в мундирі, на ворожій території, далеко від товаришів, що могли б його оборонити. Дрож перебігав у нього по тілу.

Аж ось він подумав: «А якби мене взяли в полон»... І в нього аж здригнулося серце, так шалено, так нестерпно захотілось йому потрапити в полон до французів. Полонений! Так, він був би врятований, ситий, сидів би собі за сторожею в якійсь гарній в'язниці і мав би притулок, захищений від куль та шабель. Полонений! Яке ж це щастя!

Отже, він вирішив: «Піду й здамся в полон».

Він підвівся, щоб негайно здійснити свій намір. Але зараз же неспорошно спинився на місці — такі важкі думи зненацька обсіли йому голову, такий жах знов обійняв його.

Де він має здатися в полон? Як саме? За яких обставин? І жахливі картини смерті враз постали перед його очима.

Він наражатиметься на страшну небезпеку, сам-один тиняючись полями в оцій своїй гостроверхій касці. А якщо він натрапить на селян? Адже, побачивши беззахисного пруссака, що відстав від війська, вони

уб'ють його, як бродячого собаку! Вони порішать його своїми вилами, мотиками, косами, заступами! Знавіснвши від прикрої поразки, вони зроблять з нього кашу, наштет.

А якщо він зустріне вільних стрільців? Адже ж ці люті вояки не додержують ні закону, ні дисципліни, вони розстріляють його просто для розваги, щоб збавити час, щоб посміятися, дивлячись на його фізіономію. І він уже бачив себе притуленим до стіни, проти дванадцяти рушничних дул, що немов дивляться на нього своїми круглими чорними отворами.

А якщо він надібас французьку армію? Передовий загін вважатиме його за лазутчика, за сміливого й хитрого солдата, що сам пішов у розвідку, і в нього, безперечно, стрілятимуть. І в його вухах уже лунала безладна стрілянина солдатів, що залягли в кущах, тоді як він один серед поля падає на землю, подірваний, немов решето, їхніми кулями, які він уже відчував у свосму тілі.

Охоплений відчасм, він сів знову. Становище здавалося йому безвихідним.

Запала вже глупа ніч, ніч німа й темна. Він не ворушився більше, здригаючись за кожним таємничим звуком у пільмі. Почувши кроля, що виліз із нори, Вальтер Шнафс мало не кинувся тікати. Совині крики краляли йому серце, завдаючи раптового жаху, болісного, немов рана. Він витріщував свої булькаті очі, силкуючись углядіти щось у мороці, і йому раз у раз ввижалося, що хтось іде недалеко.

Після нескінченних годин, сповнених жорстокої туги, він побачив нарешті через свою листяну стелю, що небо починає ясніти. Тоді він відчув незвичайну полегкість — тіло його позбавилось напруження і немов одразу відпочило, серце втихомирилось, очі заплющились. Він заснув.

Коли він прокинувся, сонце, здавалося, стояло в ньо-

го над головою; мабуть, був уже полудень. Жоден звук не порушував сумної тиші полів; і враз Вальтер Шнафс відчув, що страшенно зголоднів.

Він позіхнув, і на думку про ковбасу, про смачну солдатську ковбасу, в нього покотилася з рота слина й аж узяло за живіт.

Він підвівся, ступив кілька кроків, відчув, як підупадає на ноги, і знову сів, щоб ще раз обміркувати своє становище. Протягом цих двох або трьох годин він зважував усі «за» і «проти», щохвилини міняв рішення і, почувавши себе зовсім пригніченим та знедоленим, вагався між найсуперечливішими доводами.

Нарешті йому сяйнула одна думка, вона здалася йому цілком логічною та практичною, а саме — підстергти якогось селянина, що йтиме дорогою сам-один, без жодної зброї чи навіть якого-небудь небезпечного знаряддя, і, перейнявши його, віддатися йому в руки, як слід утовкмачивши наперед, що він, мовляв, здається.

Отже, скинувши з голови каску, гострий наконечник якої міг його зрадити, він якомога обережніше вистромився з своєї діри.

Аж до самого обрію не видно було ні душі. Удалечині, праворуч, над дахами маленького сільця підносився до неба дим варистих печей! А там, десь ліворуч, у кінці якоїсь обсадженої деревами дороги, він побачив великий замок з вежами.

Так прождав він до самого вечора, зазнаючи страшенної муки, нічого не бачачи, крім вороння, нічого не чуючи, крім приглушеного бурчання в животі.

І знову запала ніч.

Витягшись насподі свого притулку, він заснув тим гарячковим, сповненим кошмарів сном, яким сплять голодні люди.

І знову зайнялося над ним на день. І знову він узявся чатувати. Але поле було безлюдне, як і напередодні, і тоді Вальтера Шнафса охопив новий страх — померти отак з голоду! Він побачив себе на дні свого ярка простягненим горілиць, із склепленими очима. Безліч хижаків, сила дрібних хижаків наближалася до його трупа й починала його пожирати, кидаючись до нього водночас з усіх боків, пролізаючи під одяг, щоб уп'ястися в холодне тіло. А великий ворон видовбував йому очі своїм довгим дзьобом.

Тоді він геть збожеволів, гадаючи, що зараз зомліє від знемоги й не зможе ходити. Він налагодився вже побігти до села, зважуючись тепер на все, пускаючись на відчай душі, коли побачив трьох селян, що йшли в поле з вилами на плечах, і знову пірнув у своє схопище.

Але тільки-но вечір укритв рівнину мороком, він поволі вибрався з ярка і, зігнувшись, боязко, чуючи, як тьохкає у нього серце, вирушив до далекого замку, вважаючи за краще потрапити туди, ніж у село, що здавалось йому страхотливим, наче тигрове лігво.

Нижні вікна світилися. Одне було навіть відчинене; з нього пахтіло печеним м'ясом; пахощі лоскотали ніздрі й проникали, здавалось, навіть у шлунок. Вальтер Шнафс аж увесь скарлючився й мало не задихнувся, якась непереможна сила поривала його вперед, надавала йому відчайдушної одваги.

Сам не знаючи як, з каскою па голові, він раптом з'явився коло вікна.

В кімнаті, за великим столом, обідало восьмеро слуг. Аж ось покоївка роззявила рота і втупилась поперед себе, впустивши склянку. Всі очі перебігли за її поглядом.

Усі побачили ворога!

— Ой леле! Пруссаки напали на замок!..

Спочатку розітнувся крик, єдиний крик, в якому злилися всім різних голосів — крик невимовного жаху; потім усі безладно посхоплювалися з місць і, зчинивши страшенну метушню та штовханину, безтямно кинулись до дверей у глибині кімнати. Гупали об підлогу стільці, чоловіки перекидали жінок, ступали на них ногами. За якихось дві секунди в кімнаті не було ані душі, і перед украй здивованим Вальтером Шнафсом, що все ще стояв у вікні, лишився тільки стіл, заставлений усілякими наїдками.

Трохи повагавшись, Вальтер Шнафс увіз у вікно й підійшов до столу з тарілками. Змучений голодом, він аж трусився тепер, немов у гарячці, але страх ще спляв, паралізував його. Він напорошив вуха. Все в будинку, здавалось, ходило ходором; грюкотіли дверима, тупотіли над стелею. Пруссак тривожно прислухався до цього гармидеру; потім почувся якісь приглушені звуки, начебто, вискакуючи з другого поверху, десь під стінами гепались об м'яку землю людські тіла.

Аж ось уся біганина й метушня вщухли, і гробова тиша обійняла великий замок.

Вальтер Шнафс сів перед незайманою тарілкою й заходився їсти. Він ковтав великими куснями, немов боячись, що йому можуть стати на перешкоді, коли він ще не попоїсть удосталь. Він обіруч пхав у широко роззявлений рот великі шматки, що раз по раз надимали йому горло. Іноді він зупинявся, трохи не репуючи, як переповнена труба. Тоді він брав глечик із сидром і прочищав собі горлянку, як промивають за-смічену ринву.

Він спорожнив усі тарілки, миски та пляшки; потім, сп'янілий від напоїв і страв, очманілий, червоний, здригаючись од гикавки, він розстібнув мундир, почувавши себе нездатним зробити хоч один крок. Очі в нього заплющилися, думки потьмарились; опустивши

голову на схрещені на столі руки, він помалу перестав усвідомлювати дійсність.

Щербатий місяць тьмяно осявав обрій над деревами парку. Надійшла та холодна година, що буває звичайно перед досвітком.

В гущавині парку посувались якісь мовчазні тіні, і де-не-де під місячним промінням вилискували в темряві сталеві вістря.

Спокійний замок височів своїм великим чорним обрисом. І тільки двоє вікон світилося ще на першому поверсі.

Раптом пролунав чийсь гучний голос:

— Рушай! В атаку, хлопці!

І за одну мить двері, віконниці та шибки затріщали під натиском людського потоку, що вдирався в будинок, ламаючи й розбиваючи все на своїй дорозі. За одну хвилию п'ятдесят озброєних до зубів солдатів влетіли в кухню, де спокійнісінько спав собі Вальтер Шнафс, і, наставивши йому на груди п'ятдесят заряджених рушниць, звалили його на підлогу, схопили й зв'язали з голови до п'ят.

А він, побитий, збожеволілий з переляку, тільки важко дихав, надто приголомшений, аби щось зрозуміти.

Аж ось гладкий вояка в обшитому золотим галуном мундирі поставив йому на живіт ногу й крикнув:

— Ви мій полонений, здавайтеся!

Прусак тільки й зрозумів слово «полонений» і пробелькотав:

— Я, я, я!

Переможці підняли його, прив'язали до стільця і взяли пильно розглядати, сапаючи, немов кити. Деякі посідали, знемагаючи від хвилювання та втоми.

А він усміхався тепер, він усміхався, певний, що нарешті попав-таки в полон!

Увійшов ще якийсь офіцер і доповів:

— Пане полковнику! Вороги втекли; багато з них, здається, поранено. Ми — господарі замку.

Гладкий офіцер, витираючи лоба, гукнув:

— Перемога!

І, вийнявши з кишені маленьку крамарську книжечку, записав: «Після запеклого бою пруссаки мушили відступити, несучи своїх забитих та поранених чисельністю до п'ятдесяти чоловік. Деякі потрапили нам до рук».

Молодий офіцер спитав:

— Які будуть розпорядження, пане полковнику?

Полковник відповів:

— Ми зараз відступимо, щоб запобігти новій контратаці ворога з артилерією та переважаючими силами.

І він наказав відступати.

Вишикувавшись у темряві під стінами замку, загін вирушив у дорогу, оточивши з усіх боків зв'язаного по руках і ногах Вальтера Шнафса, якого й так пильнувало шестеро озброєних солдатів.

Щоб оглянути шлях, наперед вислали розвідників. Загін посувався дуже обачно, зупиняючись коли-неколи.

На світанку дісталися до супрефектури Ла-Рош-Уазеля, чия національна гвардія й здобула цю перемогу.

Там уже чекало стурбоване, вкрай збуджене місцеве населення. Побачивши каску полоненого, юрба зчинила страшенний галас. Жінки здіймали вгору руки; старі плакали; якийсь стариган пошпурив у пруссака костуром, поранивши носа одному з гвардійців.

Полковник ревів:

— Пильнують полоненого!

Нарешті дійшли до мерії. Відчинили в'язницю і, розв'язавши Вальтера Шнафса, увіпхнули його досередини.

Двісті озброєних людей розташувалися навколо охороняти будинок.

Тоді, дарма що ознаки розладу шлунка вже довгенько завдавали йому муки, пруссак, не тямлячи себе з радості, узявся танцювати, танцювати, як скажений, сплескуючи руками, задираючи ноги, танцювати, аж заходячись від сміху, поки, вкрай знесилений, не завалився під стіну.

Він був у полоні! Він урятований!

Отак замок де Шампіньє був відбитий у ворога, який володів ним усього шість годин.

Полковника Ратьє, торговця сукном, що звершив цей подвиг на чолі національної гвардії Ла-Рош-Уазеля, нагородили орденом.

ДЯДЬКО МІЛОН

Вже цілий місяць лє сонце на поля своє пекуче полум'я. Скільки можна сягнути оком, скрізь зелєніє земля, небо від краю до краю обрію синє, й життя радісно цвіте під зливою тепла. Розкидані на рівнині нормандські ферми, оточені поясками могутніх буків, здалеку скидаються на маленькі гайки. А зблизька, якби відчинити побиті шашелем ворота, то здавалося б, що то якийсь велетенський сад, бо всі крилаті, кощаві, мов старі селянки, яблуні вкриті цвітом. Чорні, скривлені, зігнуті стовбури, вишикувавшись у дворі, виставляють у небо свої блискучі біло-рожеві корони. Солодкий запах яблуневого цвіту мішається з масним запахом одчинених хлівів і парою прілої купи гною, де порпаються кури.

Полудень. У холодку під грушею, що стоїть перед самими дверима, обідає родина: батько, мати, четверо дітей, дві служниці й троє наймитів. Усі мовчать. Ідять

юшку, потім беруться до великої миски картоплі, смаженої на салі.

Інколи якась служниця підводиться і йде з глеком у льох по сидр.

Господар, високий чоловік сорока років, довго дивиться на виноградну лозу, що, звиваючись, як змія, обшувала всю стіну попід віконницями. Нарешті каже:

— На батьковій лозі багато бростин цього року. Може, щось і вродить.

Жінка теж поглядає туди, не кажучи й слова.

Цю лозу посаджено на тому самому місці, де було розстріляно батька.

Сталося це за війни 1870 року. Пруссаки захопили всю округу. Проти них стояв генерал Федерб з Північною армією.

Прусський штаб зупинився саме на цій фермі. Старий селянин, дядько П'єр Мілон, якому вона належала, прийняв і розмістив пруссаків якнайкраще. Цілий місяць німецький авангард залишався в селі для розвідки. Французи стояли спокійно, за десять миль звідти, а проте майже щоночі зникало кілька уланів.

Коли розвідників посилали в об'їзд по двох-трьох, ніхто з них більш не повертався.

Вранці їх знаходили мертвих десь у полі, біля двору або в канаві. Навіть їхні коні здихали на дорозі, варубані шаблею.

Очевидно, всі ці вбивства вчиняли ті самі люди, але нікому не щастило їх викрити.

Округа була тероризована. Селян розстрілювали за самим лиш наговором, хапали жінок, страхали дітей, щоб дізнатись у них. І все намарно.

Та ось одного ранку дядька Мілона знайшли у стайні на соломі. Обличчя його було розтяте шабельним ударом.

А за три кілометри від ферми підібрали двох уланів з розпоротими животами. Один з них ще стискав у руці скривавлену шаблю. Очевидно, він бився, захищався.

Зараз же на дворі перед фермою скликали військово-польовий суд, привели старого.

Йому було шістдесят вісім років. Він був малий, худорлявий, трохи кривий, з довгими, схожими на краб'ячі клешні, руками. Крізь безбарвне, рідке й легке, немов качиний пух, волосся просвічувався лисий череп. На засмаглій, зморщеній шиї набрякли товсті жили, що зникали під щелепами й знову проступали на скронях. В окрузі його мали за скупого й не поступливого чоловіка.

П'ятеро офіцерів і полковник посідали на подвір'ї за столом, винесеним з кухні. Старого під охороною чотирьох солдатів поставили перед ними.

Полковник сказав французькою мовою:

— Дядьку Мілоне, за той час, що ми тут, ми могли тільки хвалити вас. Ви завжди були до нас послужливі й уважні. Але сьогодні над вами тяжить страшне обвинувачення, й треба все пояснити. Звідки у вас рани на обличчі?

Селянин нічого не відповів.

Полковник сказав знову:

— Ваше мовчання викриває вас, дядьку Мілоне. Але я хочу, щоб ви мені відповіли, чусте? Чи знаєте ви, хто вбив отих двох уланів, знайдених сьогодні вранці біля розп'яття на дорозі?

Селянин промовив чітко й виразно:

— Я.

Здивований полковник замовк, пильно вдивляючись у полоненого. Дядько Мілон тупо дивився в землю, ніби стояв на сповіді перед священиком, лише одне зраджувало його внутрішнє хвилювання: він раз по раз і з видимим зусиллям ковтав слину, немовби йому звело горло.

Його родина — старший син Жан, невістка й двоє малих дітей, — злякапі й стривожені, стояли ззаду, кроків за десять.

Полковник сказав:

— А чи відомо вам, хто повбивав розвідників нашої армії, яких останнім часом щодня знаходили мертвих у полі?

Старий одповів усе так само тупо й спокійно:

— Я.

— Що? Усіх?

— Так, усіх чисто.

— Ви самі?

— Сам.

— Розкажіть, як ви це робили.

Селянин, здавалось, захвилювався; потреба довго говорити, видно, бентежила його, і він пробелькотів:

— Або я знаю? Як доводилося, так і робив.

Полковник сказав.

— Попереджаю вас — треба говорити все. Для вас буде краще, якщо ви признастесь одразу. Розкажіть усе спочатку.

Селянин тривожно поглянув на родину, яка стояла позаду й уважно слухала. Ще хвилину він повагався й раптом зважився:

— Якось увечері — було це годині десь о десятій — на другий день, як ви прийшли сюди, я повертався додому. Ви й ваші солдати відняли в мене корову й двох баранів, а паші забрали не менше як на п'ятдесят екю. Я сказав собі: «Гаразд, хоч скільки б вони брали, а все одно я поквитаюсь». Я ще й іншу кривду мав на серці — скажу згодом. От якось увечері бачу я: один ваш кіннотник сидить за моєю клунею біля канави. Сидить і палить собі люльку. Я зняв з гака косу, потихеньку підійшов до нього ззаду — він нічого не чув. Я й відтяв йому голову одним махом, ніби колос зрізав. Він і не встиг і охнути. Пошукайте його в ставку,

він лежить там у мішку з-під вугілля, на шиї — камінь од загорожі. Я знав, що мені робити. Я зняв з нього мундир, потім чоботи, каску, все познімав і заховав у печі, де випалюють вапно, в Мартеновому гаю, недалеко за моїм двором.

Старий замовк. Уражені офіцери презирнулись. Полковник знов почав допит; і ось що тоді довідалися...

Раз убивши, старий далі жив з одною думкою: «Вбивати пруссаків!» Він ненавидів їх похмурою й лютою ненавистю скнарого селянина й патріота. Як він сказав, він знав, що йому робити. Він переcheкав кілька днів.

Йому дали волю розгулювати по селу, виходити й вертатися, коли заманеться, — таким видавався він послужливим, відданим і покірним перед переможцями. Він бачив, як щовечора з штабу посилали кур'єрів. В які саме села вирушають верхівці, він знав і вивчив, постійно спілкуючись із солдатами, ті кілька потрібних йому німецьких слів; і от якось уночі він зважився.

Вийшовши з двору, він прокрався в ліс до вапнярки, заліз у глиб довгого підземного переходу, дістав мундир убитого ним пруссака й надыг його.

Потім він почав блукати полем, пробираючись поповзом, ховаючись за косогорами, тривожно дослухаючись до найменшого шелесту, ніби якийсь браконьєр.

Коли він вирішив, що настав час діяти, то вийшов ближче до дороги й заховався в кущах. Тут він почекав іще. Нарешті близько півночі почувся кінський тупіт.

Старий припав вухом до землі, аби переконатись, що їде тільки один верхівець, потім приготувався.

Улан їхав клусом, віз депеші. Він сторожко озирався, пильно прислухаючись. Коли він підїхав десь за десять

кроків, дядько Мілон виповз на дорогу й застогнав: «Hilf! Hilf!» («Поможіть! Поможіть!»). Верхівець спинився, побачив простертого на землі німецького кавалериста, подумав, що того поранено, зліз з коня й підійшов ближче, нічого не підозріваючи, і в ту мить, коли він нахилився над невідомим, довге загнуте лезо шаблі встромилося йому в живіт. Він упав, як підкошений, і тільки тіпнувся кілька разів у корчах.

Тоді, сповнений радості, німої радості старого селянина-пормандця, дядько Мілон підвівся й уже задля втіхи перерізав трупові горло, потім відволік його і вкинув у канаву. Кінь спокійно чекав господаря. Дядько Мілон сів у сідло й помчав рівниною.

За години він побачив ще двох уланів, що поруч поверталися до штабу. Він поїхав просто на них, закричавши, як і першого разу: «Hilf! Hilf!» Пізнавши форму, пруссаки, нічого не підозрюючи, дали йому підїхати. Старий вихором влетів поміж них і вбив одного шаблею, а другого пострілом з револьвера.

Він випустив тельбухи їхнім коням — німецьким коням! — тихенько повернувся назад, до вапнярки, і сховав коня першого улана в темному переході. Тут він скинув мундир, знов убрався в своє жebraцьке лахміття і, діставшись додому, проспав аж до ранку.

Чотири доби він не виходив, чекаючи, поки закінчиться розшук, а на п'яту ніч вирушив знов і вбив іще двох солдатів з допомогою такого самого маневру. Відтоді він не пропускав жодної нагоди. Привид-улан, мисливець на людей, щоночі мандрував безлюдними, залитими місячним сяйвом полями. Скінчивши справу й лишивши за собою на дорозі трупи ворогів, старий вершник повертався до вапнярки й ховав там коня й мундир.

Серед білого дня він спокійно відносив вівса й води своїй коняці, що стояла в темній печері, й годував її досхочу, бо вимагав од неї нелегкої роботи.

Але останньої ночі один з тих, на кого він напав, не розгубився й розтяв обличчя йому шаблею.

Проте старий убив їх обох! Йому ще стало сили доїхати до вапнярки, сховати коня й перевдягтись у свою нужденну одіж; та коли вертався назад, його охопила страшенна кволість, і він заліз у стайню, бо вже не міг добратися додому. Там його й знайшли, скривавленого, на соломі...

Скінчивши своє оповідання, дядько Мілон раптом підвів голову й гордо оглянув офіцерів.

Полковник, смикаючи себе за вуса, спитав:

— Більш нічого не маєте сказати?

— Ні, нічого. Я вів рахунок: я вбив шістнадцятьох, ні більш ні менш.

— Ви знаєте, що маєте вмерти?

— Я, здається, не просив у вас помилювання.

— Ви коли-небудь служили солдатом?

— Так. Свого часу і я воював. Та й батько мій був солдатом, ще за першого імператора. Ви його вбили. Ви й Франсуа вбили, мого меншого сина, минулого місяця поблизу Евре... Я був вам винен і заплатив сповна. Тепер ми квити.

Офіцери презирнулися.

Старий додав:

— Восьмеро за батька й восьмеро за сина; ми квити. Не я перший ліз на спірку з вами. Я вас зовсім не знаю. Я не знаю навіть, звідки ви взялися! Прийшли до мене й командуєте, як у себе вдома. Я помстився на тих, на шістнадцятьох. Я не каюсь.

І, випроставши своє затерпле тіло, старий схрестив на грудях руки в позі скромного героя.

Пруссакі довго радились пошепки. Капітан, що теж місяць тому втратив сина, захпщав цього хороброго селянина.

Полковник підвівся і, підійшовши до дядька Мілона, сказав стиха:

— Слухайте, старий, є один тільки спосіб урятувати вам життя. Якщо ви...

Але дядько Мілон не слухав далі. Його рідкий чуб маяв на вітрі, худе, спотворене ударом шаблі обличчя скривилося страшною гримасою; він ун'явся очима в офіцера-переможця і, набравши в груди повітр'я, з усієї сили плюнув прусакові в лице.

Полковник у нестямі підняв руку, але селянин плюнув йому в обличчя вдруге.

Всі офіцери, схопившись на ноги, водночас вигукували якісь накази.

Старого схопили, поставили до стіни й розстріляли, і до останньої хвилини він спокійно всміхався Жанові — своєму старшому синові, невістці й двом малим, що дивилися на нього божевільними від жаху очима.

ВЕСНЯНОГО ВЕЧОРА

Жанна мала взяти шлюб зі своїм кузенком Жаком. Вони зналися змалку, і любов їхня ніколи не пабирала тих церемонних форм, які бувають звичайно у панському колі. Зросли вони вкупі, не здогадуючись навіть, що кохають одне одного. Дівчина, маючи до того природний нахил, звичайно, заціпала інколи юнака принадами невинного кокетства; вона вважала його за доброго та славного хлопця і щоразу, зустрівшись, обіймала його з щирого серця, але без того тремтіння, що проймає часом усю людину аж до кінчиків пальців на ногах.

А він просто думав: «Яка вона мила, моя маленька кузиночка!» — і ставився до неї з тією інстинктивною ніжністю, що завжди відчувають чоловіки до гарненьких дівчат. Далі гадки його не сягали.

Але одного разу Жанна випадково почула, як мати казала до її тітки (до тітки Альберти, бо тітка Лізон зосталася старою панною):

— Запевняю тебе, діти наші відразу покохаються, це вже й тепер помітно. Щодо мене, то з Жака буде якраз такий зять, про якого я марю.

І зараз же ніжне почуття Жаннипе до кузена поглибилосся. Зустрівши його, вона зашарілась, рука її задрижала в його рупці, очі опустились під його поглядом, і коли він хотів її обняти, вона довго пручалась. Усе це впало йому в око. Він збагнув, до чого йдеться, і з поривом, де було стільки самовдоволеної пихи, скільки й справжнього палу, пристрасно пригорнувся до себе кузину і шепнув їй на вушко: «Я кохаю, я кохаю тебе!»

З цього дня пішло у них ненастанне залицання та воркування, усі ті вияви любові, котрі, завдяки їхньому приятелюванню змалку, не мали для себе жодних перешкод і утруднень. Жак у вітальні цілував свою наречену, не криючись перед трьома старими жінками: своєю матір'ю, матір'ю Жанни і тіткою Лізон. Вони цілими днями блукали вдвох по гаю, понад річкою, по росяних луках, мережаних квітами. І свого одруження чекали вони без надто великої нетерплячки, охоплені чарівною ніжністю, відчуваючи глибоку насолоду від таких незначних пестощів, як потиски рук, як ті довгі, полум'яні погляди, коли душі закоханих ніби зливаються водно. Їх лише невиразно тривожила й мучила неусвідомлена ще жадоба палких обіймів, якийсь чудний неспокій на устах, котрі ніби кликали, манили, вабили й притягали.

Іноді після цілого дня такої пристрасної млості, таких платонічних любовців їх увечері змагала дивна втома, і вони глибоко зітхали, самі не розуміючи чого, сповнені неясних сподівань.

Обидві матері та тітка Лізон дивилися на це молоде кохання з ласкавими, теплими усміхами. Надто ж зворушувало воно, здавалось, тітку Лізон.

Це була скромна тиха жіночка, що мало говорила і завжди неначе ховалася від людського ока, виходячи на люди лише тоді, коли сідали до столу, і зараз же по тому вертала знову до своєї кімнати, де сиділа сама собі цілий день. Старенька, добродушна, з сумовитим поглядом, вона майже нічого не важила у сім'ї.

Дві інші сестри, вдови, досягнувши певного становища в високому колі, мали її до якоїсь міри за певначну, не варту уваги істоту. Поводилися з нею фамільярно, не дуже церемонячись, криючи під ласкавістю легке презирство. Її назвали Лізою, бо народилася вона за часів, коли у Франції панував над умами Беранже. А як побачили, що вона не виходить заміж та вже, певне, й не вийде, то перевернули те ім'я на Лізон. Тепер це була «тітка Лізон», чистенька та плохенька бабуся, дуже несмілива навіть зі своїми, що відчували до неї приязнь, де об'єдналися звичка, співчуття та по-блажлива байдужість.

Діти ніколи не заходили обняти стару в її кімнатці, лише служниця туди заглядала. Мусили посилати по неї, коли треба було про щось поговорити. Ледве навіть знали, де міститься її кімната, та кімната, де самотньо точилося це бідне існування. Її майже ніхто не помічав. Коли перед очима не було тітки Лізон, ніхто про неї й не згадував, ніхто не думав про неї. Це була одна з тих безбарвних, збляклих істот, що залишаються невідомі найближчим людям, істот, чия смерть не утворює порожнечі в родині. Такі особи не вміють якось увійти в життя, звички, уподобання своїх рідних.

Вона ходила завжди покvapною, легенькою ходою, все робила якось безшумно, непомітно, ні за що ніколи не чіплялась, ніби насилаючи на речі властивість не

видавати жодних звуків; руки її, здавалося, були з м'якої вати, так тихенько та делікатно дотикалася вона чого там треба.

Слова «тітка Лізон» не збуджували, сказати б, ні в кого жодної думки. Так от наче промовлялося: «кавник», «цукерниця».

Собачка Лут, безперечно, мала яскравішу індивідуальність; її безперестанку лащили, називаючи: «моя мила Лут, хороша Лут, малесенька Лут». За нею, звичайно, плакали б тяжче й довше.

Весілля мало відбутися десь у кінці травня. Заручені жили тим часом нерозлучні — око з оком, рука з рукою, думка з думкою, серце з серцем. Того року тепло припізналося, раз у раз ясними ночами та імлістими свіжими ранками бували приморозки, і враз потоком ринула весна.

Кілька погожих, трошки хмарних днів зворушили в землі усі соки, неначе чудом яким розкриваючи листки на рослинах і розточуючи скрізь чудові, млосні пахоці бруньок та перших квітів.

Потім якось після полудня переможне сонце, висмоктуючи останні випари з вогкої землі, блиснуло на небі і затопило все навкруги своїм промінням. Його веселий блиск пропизав і рослини, і тварин, і людей. Закохані птахи пурхали, лопотіли крильми, перегукувались. Жанна та Жак, охоплені безмежним щастям, але більше, ніж коли, несміливі, злякані тим незваним, тасмничим тремтінням, що поймало їх, увіходило в них разом із духом воскреслого, сп'янілого гаю, цілий день сиділи поруч на лавці біля замкових воріт, не наважуючись піти самі кудись далі і зачарованими поглядами дивлячись на блискучу поверхню води, де великі лебеді доганяли один одного.

Потім, коли настав вечір, вони ніби заспокоїлись трохи, на них найшла якась утомна злагода. Пообідавши, вони поспиралися на одчинене вікно в вітальні і

тихо розмовляли. Матері тим часом у світляному колі, утвореному лампою, грали в пікет, а тітка Лізон плела панчохи для бідняків тієї околиці.

Високий гай темнів віддалік, за ставом, і раптом поміж його дрібним іще листом виглянув місяць. Він поволі плив угору серед віт, що малювалися виразно на його ясному шляху, і підбивався дедалі вище серед зірок, що втрачали від його появи свій блиск. Цілий світ був затоплений меланхолійним сяйвом, де блукають білі тіні й чудові примари,— сяйвом, любим для всіх закоханих та поетів.

Молоді спершу замилувано дивились на це видовище, а далі, напосні солодощами чудової ночі, принажені мерехтінням трави та дерев, покволом вийшли і попрямували лугом до ставу, що вигравав пишними барвами.

Кінчивши чотири партії в пікет, як то звичайно бувало щовечора, обидві матері ледве не задрімали на своїх місцях і врешті зібралися йти спати.

— Треба покликати дітей,— мовила одна.

А друга відповіла, глянувши в бліду імлу за вікном, де майоріли дві тіні закоханих:

— Облиш, надворі так гарно! Лізон на них почекає. Правда ж, Лізон?

Стара панна звела свої несміливі очі і відказала властивим їй боязким голосом:

— Звичайно, я на них почекаю.

Сестри пішли на спочинок, а тітка Лізон, поклавши на поруччя крісла своє недокінчене плетиво, шерсть та довгого дротика, сперлась ліктями на вікно і почала вдивлятися у прегарний нічний красвид.

Закохані прогулювались без кінця довго, переходячи луг від ставу до ганку і знову від ганку до ставу. Вони побралися за руки й не говорили ні слова, ніби душі їхні вийшли зі своєї оболонки і злилися з яскравою поезією, що нею дихала земля.

Жанна зненацька побачила у вікні силует старої панни, що вирісовувався у світлі лампи.

— Глянь-но,— мовила вона,— тітка Лізон дивиться на нас.

Жак підвів голову.

— Так,— одказав він,— тітка Лізон на нас дивиться.

І вони знову вернулися до своїх мрій, до своєї прогулянки, до свого кохання.

Тим часом роса вкрила траву. Їм зробилося трошки студено від нічної свіжості.

— Вертаймось,— сказала вона.

І вони попростували до замку.

Коли молода пара увійшла знову до вітальні, тітка Лізон, як перше, плела панчохи; чоло її було низько нахилене над роботою, а худі маленькі пальці трошки тремтіли, ніби надто стомлені.

Жанна підійшла до неї.

— Тіточко, ми вже йдемо спати.

Стара панна відвела очі. Вони були червоні, так наче вона плакала. Жак та його наречена того не помітили. Враз молодий хлопець глянув на Жаннині черевки і побачив, що вони забризкані росою. Порушений неспокоєм, він запитав ніжно:

— Чи не змерзли твої любі маленькі ніжки?

І тут раптом пальці у тітки Лізон так сильно задрожали, що плетиво з них випало геть, моток шерсті покотився по підлозі,— і, затуливши долонями обличчя, стара панна гірко, конвульсивно заридала.

Молодята кинулись до неї. Жанна, ставши навколішки, відвела її руки від обличчя і запитала, стурбована та вражена:

— Що з тобою, тіточка Лізон? Що таке?

Тоді нещаслива старенька промовила крізь сльози, діткнута тяжким горем:

— Це... він... він тебе спитав: «Чи не змерзли... твої любі маленькі ніжки?..» Мені ніколи... ніколи ніхто такого не говорив... ніколи... ніколи!..

ТОРТ

Щоб ніхто не міг здогадатись, про яку особу йде мова, назвемо її пані Ансер.

Це була одна з тих паризьких комет, які лишають по собі немовби довгий вогняний слід. Вона писала вірші та новели, мала поетичне серце і була до того ж напрочуд вродлива. Вона приймала у себе лише видатних людей, із тих, кого називають звичайно «королями» в тій або іншій галузі. Бувати у неї в домі — давало право на титул особливо цікавої, розумово витонченої людини; принаймні такого значення надавали звичайно її запросинам.

Чоловік її відігравав роль темного сателіта. Бути зірці за чоловіка — справа зовсім нелегка. Проте йому щасливо спало на думку утворити державу в державі, здобути й для себе певної поваги, щоправда, другорядної; отже, коли дружина його вітала у себе гостей, бували гості й у нього; то був окремий гурток, що цінував господаря більше, ніж блискучу дружину, і з більшою увагою дослухався до його речей.

За фах він узяв собі землеробство, кімнатне, так би мовити. Адже є й кімнатні полководці, що родяться, живуть і вмирають на круглих шкіряних кріслах військового міністерства; кімнатні моряки — загляньте до міністерства морського; кімнатні колонізатори тощо. Правда ж так? Він студіював землеробство, але студіював його глибоко, у зв'язку з іншими науками, політичною економією, мистецтвами,— слово «мистецтво» прикладають тепер до всього на світі, «мистецькими утворами» називають навіть потворні, жахливі залізничні мости. Нарешті він досяг того, що про нього

казали: «Це голова!..» Його цитували по спеціальних журналах, а жінка добилася для нього призначення до певної комісії при міністерстві землеробства.

Цієї скромної слави було з нього досить.

Щоби для того, щоб зменшити витрати, він запрошував своїх приятелів на ті саме дні, коли дружина вітала своїх, і вони тоді змішувались — чи, точніше, утворювали дві групи. Господиня, зі своїм почтом із артистів, академіків, міністрів, перебувала в залі, схожому на галерею, умебльовану і оздоблену в стилі ампір, а господар та його друзі «землероби» розташовувались у меншій кімнаті, куди виходили звичайно курити. Пані Ансер ту меншу кімнату називала з іронією «агрономічним салоном».

Ці два табори були різко один від одного відмежовані. Хазяїн — не з ревнощів, правда, — заходив іноді до тієї, мовляв, «академії», де він гостям, а вони йому сердечно стискали руки; але до «агрономічного салону» «академія» ставилася з безмежним презирством, і рідко коли котрийсь із королів науки, мислі чи ще там чогось заходив у компанію з «землеробами».

На вечірки ці витрачалися небагато: чай та до нього торт — от і все. Господар спершу обстоював два торти: один — для «академії», другий — для «землеробів»; але господиня справедливо зауважила, що тоді б надто підкреслилось існування двох таборів, двох партій та різне до них ставлення, і пан Ансер не дуже наполягав. Отже, подавали лише одного торта, котрим пані пригощала спершу «академію», а потім він переходив до «агрономічного салону».

Незабаром цей торт зробився для «академії» об'єктом дуже цікавих спостережень. Пані Ансер ніколи не краяла його сама. Ця роль припадала щоразу комусь із уславлених гостей. То була вельми пожадана, вельми висока честь, яка тривала місяців зо два, зо три, рідко коли довше; і помітили, що цей привілей —

«краяти торт» — сполучений був із цілою низкою інших принадних прав, що він призводив до яскраво виявленого королювання, чи, певніше, віце-королювання.

Той, кому випадала ця честь, говорив звичайно владно, упевнено, голосно; і всі милості та ласки господині дарувалися йому — всі без винятку.

Таких вибранців у тісному, інтимному товариському колі називали тихенько «фаворитами торта», кожне нове обрання спричинялося в «академії» до певної революції. Ніж — був то скипетр, торт — емблема; кому пофортунить, було, досягти цих клейнодів, того вітали й поздоровляли. «Землероби», ті ніколи не різали торта; та й чоловікові була до того загороджена дорога, хоча він і їв собі свою частку.

Ласий кавалок розділяли то поети, то художники, то романисти. Відомий музикант деякий час розподіляв порції, а потім на місце його став дипломат. Інколи не такий відомий та визначний чоловік, зате елегантний і витончений, один з-поміж тих, кого називають, відповідно до епохи, справжніми джентльменами, кавалерами, денді чи ще як там, діставав і собі право на символічний торт. Кожен такий тимчасовий король під час свого недовговічного, ефемерного папування виявляв особливу шанобу до господаря; а зійшовши з тропу, передавав пожа свосму наступникові і змішувався знову з юрбою поклонників і шапувальників «прекрасної пані Ансер».

Так тривало довго, дуже довго. Але ж комети не завжди світять однаково. Все на світі старіється. Дедалі охота краяти торта підупадала; бувало, що дехто вже й завагається, коли йому простягнуть таріль з тими ласощами; цей обов'язок, такий колісць пожаданий, не дуже тепер принаджував; виконували його вже трохи швидше і не так пишались ним, як колись.

Пані Ансер щедро розсипала усмішки та ласкаві слова й погляди, та — лишенько! — ніхто вже не мав тієї

охоти до крайня! Нові гості просто-таки ухилялись від цієї честі. Давні «фаворити» один по одному виходили знову на арену, як позбавлені трону монархи, котрим пощастило на якийсь час знову взяти до рук владу. Потім обранці почали з'являтися рідше й рідше, і випав навіть такий місяць, коли краяв торта — диво дивне! — сам пан Ансер; потім і він піби втратив до того смак, і якогось вечора гості побачили, що пані Ансер, прекрасна пані Ансер, мусить різати торт сама.

Це, очевидно, було їй дуже не до вподоби, і наступного дня вона так узялася до одного із запрошених, що той не насмілився відмовитись.

Тасмниче значення торта було, проте, надто відоме, тому всі позирнули один на одного стурбованими, засмученими поглядами. Власне, краяти торт — то, звичайно, була річ не важка, але привілеї, сполучені з цією роллю, тепер уже жахали; отже, тільки-но з'явився таріль із солодким, «академіки» в безладді метнулись до «агрономічного салону», піби шукаючи захисту в хазяйчинного чоловіка, що все собі усміхався приязно, і коли пані Ансер, прикро вражена, показувалася в дверях із тортом в одній руці, а ножем у другій, всі згуртовувались круг її чоловіка, неначе ставали під його оборону.

Пройшло кілька років. Ніхто більше не краяв торта. Проте давня звичка примушувала ту, кого, як і перше, люб'язно називали «прекрасна пані Ансер», щовечора шукати оком відданого, котрий би взяв ножа,— і кожного разу бувало те саме: загальна, замаскована різними хитрощами та маневрами втеча, аби уникнути готового злетіти з її уст прохання.

Але от одного разу до кола гостей потрапив молодий хлопець, невинний і недосвідчений. Він не знав тасмниці, захованої в торті; коли подали ті ласощі і всі кинулися врозтіч, а пані Ансер взяла у слуги таріль, він собі й не рушився зі свого місця.

Вона, думаючи, може, що йому все відомо, усміхнулась і промовила розчуленим голосом:

— Чи не ласка ваша, любий пане, розрізати цього торта?

Радий з такої честі, він покvapно зняв рукавички.

— Аякже, якже, пані, з охотою.

Віддалік, із кутів, із розчинених дверей «агрономічного салону» дивилися на нього вражені, здивовані обличчя. А як побачили, що юнак ріже торт без ніякого вагання, то всі жваво зійшлися знову до столу. Один старий поет, охочий до жартів, ударив неофіта по плечу.

— Bravo, юначе,— шепнув він йому.

Всі з цікавістю розглядали відважного. Сам чоловік, здавалось, був здивований. Щодо молодого гостя, то він вельми чудувався з тієї уваги, якою раптом його оточили, а надто не міг добрати, звідки у господині виникла раптом до нього така ласкавість, така очевидна прихильність і ще й удячність.

Та кінець кінцем він, здається, здогадався.

Коли й де саме вдалось йому все те зрозуміти? Ніхто не знає. Та як прибув він наступного вечора, то мав вигляд дуже стурбований, майже засоромлений і переспокійно поглядав навкруг себе. Надійшла година пити чай. Увійшов слуга. Пані Ансер, радо всіхаючись, узяла таріль і почала шукати очима свого друга; та він устиг зникнути, як дим. Вона тоді метнулась його шукати і знайшла незабаром у найдальшому кутку «агрономічного салону». Узнявши під руку її чоловіка, він розпитував тужливим, неспокійним голосом про засоби боротьби з філоксерою.

— Пане любий,— промовила вона,— чи не ласка ваша покряти цього торта?

В бідолахи аж вуха почервоніли, і він пробурмотів щось невиразне, зовсім втративши тему. Тоді і пан Ансер, порушений жалем, звернувся до дружини:

— Люба моя, ти б дуже добре зробила, якби не перебивала нам розмови. У нас саме зайшло про рільництво. Скажи покраяти твого торта Батістові.

Відтоді ніхто з гостей вже не краяв торта пані Ансер.

ГАРСОНЕ, КУХОЛЬ ПИВА!..

Хосе Марії де Ередіа

Чому я зайшов того вечора до тієї пивниці? Я й сам не знаю. Було холодно. Надворі мрячило, і мжичка, кружляючи в повітрі, прозорим серпанком оповивала газові ліхтарі й вкривала тротуари, що вилискували під освітленими вікнами, осяваючи рідку грязь та брудні ноги перехожих.

Я йшов без певної мети. Мені просто хотілось прогулятися трошки після обіду. Я минув будинок Ліонського кредиту, вулицю Вів'єн та ще якісь вулиці. Раптом я побачив велику, пивницю, де було не дуже людно, і ввійшов, сам не знаючи навіщо. Пити мені не хотілось.

Я швидко перебіг очима приміщення, де б краще сісти, і обрав собі місце обік якогось літнього чоловіка, що палив чорну як вугіль дешевеньку глиняну люльку. Шість чи вісім скляних підставок, зібраних у стіс перед ним, вказували на кількість кухлів пива, які він устиг уже випити. Я не роздивлявся на свого сусіда. Я зразу впізнав у ньому любителя пива, одного з отих за-всідників, що приходять уранці, щойно пивницю відчиняють, і йдуть увечері, коли її зачиняють. Він був брудний, з лисиною па маківці, масні шпакуваті патли спадали на комір сюртука. Його занадто широке вбрання було, очевидно, пошите ще за тих часів, коли він мав черевце. Можна було здогадатись, що штани в нього держалися погано й що він не міг і десяти кроків ступити, щоб не підмикнути й не підтримати цю

келесько прилаштовану частину вбрання. Чи мав він на собі жилет? На саму думку про його черевики і про те, що вони ховають, мене брав жах. Обтіпані краї манжетів були чорнісінькі, так само як і шті.

Щойно я сів поруч нього, як він спокійним голосом звернувся до мене:

— Як проживаєш?

Я рвучко повернувся до нього й так і вп'явся йому в лице очима.

— Невже не впізнаєш? — сказав він знов.

— Ні!

— Де Барре.

Я був приголомшений. Це був граф Жан де Барре, мій колишній шкільний товариш.

Я стиснув йому руку, такий здивований, що аж не добирав потрібних слів.

Врешті я пробелькотів:

— А ти як, добре живеш?

— Та помаленьку собі, — спокійно відповів він.

Він замовк. Задля ввічливості я ще запитав:

— А... що ж ти робиш?

— Та ось бачиш! — байдуже відказав він.

Я відчув, що червонію. Але я правив своєї:

— Ну, а взагалі?

— Та день крізь день те саме, — промовив він, випускаючи густі клубки диму.

Потім, стукаючи об мармурову стільницю монетою в два су, що лежала тут же, він гукнув:

— Гарсоне, два кухлі!

Десь далеко повторили: «Два кухлі на четвертий!» Потім, ще далі, чийсь інший голос верескливо скрикнув: «Даю!» А ще трохи згодом з'явився гарсон у білому фартусі, він ніс два кухлі пива, розхлюпуючи на ходу жовту піну на посипану піском підлогу.

Де Барре одним духом вихилив кухоль і, облизуючи з вусів піну, знов поставив його на стіл.

— Що ж нового? — запитав він далі.

Та що нового міг я йому розповісти? Я про- бурмотів:

— Та нічого нового, мій друже. Я от крамарюю...

— І це... тобі подобається? — спитав він усе тим самим байдужим голосом.

— Та ні, але що вдієш? Треба ж біля чогось працювати!

— Навіщо?

— Та щоб мати якесь діло.

— А нащо це здалося? От я, ти сам бачиш, нічого не роблю, анічогісінько. Я ще розумію: працювати, коли не маєш ні сантима. Але живучи при достатку — це вже марна річ. Навіщо працювати — для себе або для інших? Коли ти працюєш для себе самого, бо це тобі подобається, — тоді все гаразд; коли ж ти старася для інших, то ти дурень, та й годі.

Він поклав люльку па стіл і знову гукнув:

— Гарсоне, кухоль пива! — Потім провадив далі:— Розмова викликає в мене спрагу. Я не звик розмовляти. Так ось, я не роблю нічого, животію собі та старію. Помираючи, я не шкодуватиму ні за чим. У мене не буде жодних згадок, крім одєї пивниці. Ані жінки, ані дітей, ні будь-якого клопоту, ні жалощів — анічого. Отак краще.

Він вихилив поданий кухоль, провів язиком по губах і знов узявся до своєї люльки.

Я глинув на нього з подивом.

— Але ж ти не завжди був отаким? — спитав я.

— Пробач, завжди, ще з колежу.

— Та це ж не життя, мій любий. Це щось жахливе. А все ж ти, напевно, щось таке та робиш, щось любиш, маєш яких-небудь приятелів.

— Ні. Я встаю опівдні, приходжу сюди, свідаю, п'ю пиво, чекаю на вечір, обідаю, п'ю пиво; потім о пів на другу вночі повертаюсь додому спати, бо пивниця

вже зачинається. Це ось і досаждає мені щонайбільш. З останніх десятих років я не менше шести згаяв на оцім стільці, в кутку. А решту часу — в себе в ліжку і більш ніде. Іноді я розмовляю з відвідувачами пивниці.

— А що ти робив спочатку, приїхавши до Парижа?

— Проходив курс юридичних наук... У кав'ярні Медічі.

— Ну, а потім?

— Потім перебрався на цей бік Сени й оселився тут.

— Навіщо ти перебрався сюди?

— Що вдієш, не можна ж звікувати весь вік у Латинському кварталі! Нинішні студенти надто галасливі. Але тепер я з місця не зрушусь. Гарсоне, кухоль пива!

Я був певен, що він глузує з мене. Отож я не поступався.

— Гаразд, скажи відверто: тебе спіткало якесь лихо? Напевно, тобі не пощастило в коханні. Ти, безперечно, пережив якесь горе. Скільки тобі років?

— Тридцять три. Але з вигляду не менше сорока п'яти.

Я уважно роздививсь на нього. Його зморшкувате, занедбане обличчя справді здалося мені майже старечим. На маківці крізь рідке довге волосся світила шкіра непевної чистоти. Він був густобровий, мав величезні вуса й буйну бороду. Раптом, не знати з чого, я уявив, яка чорна вода була б у місці, якби в ній вимити всю оту щетину.

— Справді,— сказав я,— ти на вигляд старший од свого віку. Напевно, ти зазнав-таки лиха.

— Та запевняю тебе, що ні,— відказав він.— Я постарівся через те тільки, що не дихаю чистим повітрям. Ніщо не нівечить так людину, як оця вічна сидня в кав'ярнях.

Але я не міг йому повірити.

— Очевидно, проте, що ти добряче погуляв. Тільки ті, що багато кохали, мають отаку лисину, як у тебе.

Він спокійно хитнув головою, розтрисивши по спині білу лупу, що сипалася з його рідкого волосся:

— Ні, я завжди був розсудливий.

Потім, звівши погляд до люстри, що її тепло ми відчували на своїх головах, він додав:

— Коли я облісів, то тільки через отой газ. Він ворог волоссю... Гарсоне, кухоль пива!.. А ти не хочеш пити?

— Ні, дякую. Але ти мене справді цікавиш. Відколи це ти так занепав духом? Це ж ненормально, неприродно! Тут щось приховується.

— Так, це почалося ще змалечку. Мене, бач, вразив у дитинстві один випадок, і ось відтоді я й перейнявсь довіку оцим похмурим світоглядом.

— Що ж саме?

— Ти хочеш знати? Ну слухай. Ти, напевно, добре пам'ятасш замок, де я виріс, бо ти ж разів з п'ять чи шість приїздив туди на канікули. Пам'ятаєш отой великий сірий будинок серед розлогого парку і довгі дубові алеї, що розходилися хрестом? Пам'ятаєш мого батька й матір, таких церемонних, величних, суворих?

Матір я дуже любив, а батька боявся, і поважав їх обох, бачачи, як усі перед ними згинаються. Їх прозивали в окрузі «пан граф» і «пані графіня», а наші сусіди, Танмари, Равле та Бренвілі, ставились до них з особливою пошаною.

Я мав тоді тринадцять років. Я був веселий, задоволений з усього, сповнений радості життя, як і всі в такому віці.

Отож якось наприкінці вересня, за кілька днів перед поверненням до колежу, я грався у вовка й гасав поміж дерев у самій гущавині парку; перебігаючи алею, я помітив моїх батьків — вони там гуляли.

Я пам'ятаю все, немов це сталося вчора. День був дуже вітряний. Під рвучкими подувами стрункі дере-

ва в парку згиналися, стогнали — глухо, протягло, як стогне ліс під час хуртовини.

Зірване з дерев уже пожовкле листя, розлітаючись, немов ті птахи, кружляло в повітрі, падало й котилось — наче якісь прудкі звірятка стрімголов бігли аляями.

Надходив вечір. У гущавині вже стемніло. Вітер розгойдував гілля, розпалював мене, і я, немов збожеволівши, ганяв по парку і завивав, удаючи з себе вовка.

Ледве я помітив своїх батьків, як, ховаючись у листі, почав підкрадатися до них, мов справжній волоцюга.

Але не дійшовши до них кількох кроків, я, переляканий, зупинився. Мій батько, страшенно розгніваний, кричав:

— Твоя мати дурна, ось що; та проте не про твою матір тут річ, а про тебе! Я кажу тобі, що ці гроші мені потрібні, отже, я й вимагаю, щоб ти підписала!

Мама рішуче відповіла:

— Я не підпишу. Це капітал Жана. Я зберігаю його для нього й не хочу, щоб ти розтрицькав його з дівками та покоївками. Досить, що ти проциндрив на них свої власні статки.

Тоді тато, аж трусячись з люті, повернувся і, схопивши матір одною рукою за шию, другою почав щосили бити її просто в обличчя.

Мамин капелюх злетів з голови, розкошлане волосся розкидалось по плечах; вона намагалася відбити удари, але де там! А тато, як званісілий, раз у раз бив та бив. Вона впала на землю, затуляючи обома руками обличчя. Але він перекинув її горілиць і лупцював далі, намагаючись відсунути її руки, якими вона прикривалася.

А я... мені здавалося, мій любий, що настав кінець світу, що порушено всі його відвічні закони. Я був приголомшений, як бувають приголомшені люди перед

лицем надприродних явищ, перед лицем величезної катастрофи, якогось непоправного лиха. Мій дитячий розум потьмарився. І я, нетямлячись, поіннятий непереможним жахом, болем, страшенним сум'яттям, став чимдуж кричати. Батько, почувши мій крик, обернувся і, побачивши мене, підвівся й рушив до мене. Я подумав, що він зараз заб'є мене на смерть, і, немов зацькований звір, кинувся тікати навпростець до лісу.

Не знаю, скільки я так біг,— годину, певне, або й дві. Зайшла ніч, і я безсило повалився на траву та так і зостався там, не тямлячи себе від страху, пригнічений журбою, що могла розбити уцент бідне дитяче серце. Я замерз; напевно, мені ще й хотілося їсти. Настав ранок. Я не зважувався ні підвестись, ані зрушити з місця, ні повернутися додому, ні ховатися далі, страхаючись зустрічі з батьком, якого не хотів більше бачити. Може, я б так і помер там під деревом з горя й голоду, коли б мене не знайшов сторож і не привів силоміць додому.

Батьки мої трималися так само, як завжди. Тільки мати сказала мені: «Як ти налякав мене, погане хлопця! Я не спала цілісіньку ніч». Я не відповів нічого, тільки зайшовся плачем. Батько не промовив жодного слова.

Через тиждень я повернувся до колежу.

Та на тому, мій любий, для мене все скінчилося. Я побачив тоді зворотний, непривабливий бік життя; я не бачив з того дня його кращого боку. Що сталося в моїй душі? Яке диво в мені поперевертало всі думки? Не знаю. Але відтоді я втратив смак до всього, втратив будь-які бажання, любов до людей, охоту до будь-чого, всяке честолюбство й сподівання. Завжди в мене перед очима моя бідна мати, що лежить на землі в отій алеї, а батько лупцює її. Мама померла через кілька років. Батько живий і досі. Я з ним не бачуся... Гарсоне, кухоль пива!...

Йому принесли пиво. Він вихилив кухоль за одним разом. Потім узяв люльку, але руки в нього так сильно тремтіли, що він зламав її.

— А бодай йому,— сказав він, розначливо махнувши рукою,— оце так справжня біда, щоб ти знав. Треба тепер цілий місяць, поки обкуриш нову.

І потім, через усю залу, повну вже диму й одвідувачів, вигукнув своє незмінне:

— Гарсоне, кухоль пива... І нову люльку!

У ДОРОЗІ

Гюставові Тудузу

I

Коли поїзд рушив із Канн, у вагоні набралось повно людей. Всі були знайомі між собою, загальна розмова точилась не вгаваючи. Під'їхали до Тараскона, і хтось промовив:

— Оце тут трапляються вбивства.

Зараз же почались оповідання про тасмничого невловимого вбивцю, що вже два роки як нападає на подорожніх і вбиває їх. Кожен висловлював свої здогади й гадки; жіноцтво, тремтячи, дивилося крізь вікна в нічну темряву, поймає страхом, що от-от звідтіля, з темряви, раптом вирине людська голова. Пішли жакливі історії про лихі зустрічі, про поїздку в купе самна-сам у вагоні експреса з божевільним, про людей, які цілими годинами мали напроти себе невідому й непевну особу.

Кожен із присутніх чоловіків мав чим похвалитись, кожен хоч раз у житті за надзвичайних, чудних обставин злякав, на камінь обернув і врешті зв'язав злочинця, кожен виявив тут дивовижну відвагу й мужність.

У лікаря, що взимку звичайно жив на Півдні, теж було що розказати.

— Щодо мене,— сказав він,— то мені ніколи не доводилось випробувати себе в такій пригоді; але я знав жінку — одну з-поміж моїх пацієнток, тепер уже покійну,— з котрою сталася найчудніша в світі річ — річ тасмича і зворушлива.

Була вона росіянка, графиня Марія Баранова, дуже високого роду і надзвичайної краси. Ви самі знаєте, які вони вродливі, оті росіянки, принаймні на наш смак, з їхніми витонченими рисами обличчя, з делікатними, ніжними устами, близько посадженими очима, колір яких трудно збагнути й визначити — сіро-блакитними, чи що, з їхньою холодною, трохи суворою грацією! Щось є в них зле й привабливе, горде й ніжне, солодке й жорстоке, словом — невимовний якийсь чар для француза. Зрештою, може, вся справа тут, власне, полягає в тім, що вони іншої, ніж ми, раси.

Графинин лікар чимало вже років як пересвідчився, що вона хвора на легені, і все переконував її виїхати до південної Франції; вона, проте, нізащо не хотіла розлучатися з Петербургом. Нарешті однієї осені він побачив, що їй загрожує неминуча смерть, і сказав про це чоловікові. Той звелів дружині, не зволікаючи, рушити до Ментони.

Вона їхала в вагоні сама: слуги містилися в другому відділі. Сидячи біля вікна, трохи засмучена, дивилась молода жінка, як перебігали в неї перед очима поля та села, і гірко думала, що от вона самотня в світі, як билина, що всі її покинули, що нема в неї дітей, майже немає й родичів. Чоловікова любов до неї давно вмерла, і от він її відіслав тепер десь на край світу, і не подумавши супроводити її в подорожі, як відсилають до лікарні хворого лакея.

На кожній станції прислужник її, Іван, заходив поспитати, чи не треба чого господині. Це був старий,

відданий слуга, завжди ладний виконувати, що лише йому звелють.

Настала ніч. Поїзд мчався як тільки можна швидко. До краю знервована, графиня не могла заснути. Врешті їй спало на думку перелічити гроші, що дав чоловік на дорогу, в золотих французьких монетах. Вона розчинила свій невеличкий ридикюль і блискучим водоспадом висипала собі на коліна дорогий метал.

Раптом їй війнуло в обличчя холодом. Здивована, вона підвела голову. Хтось прочинив дверці. Графиня Марія, злякавшись, похапцем накрила розкладені у неї на колінах гроші шаллю і застигла, чекаючи, що то буде. Так пройшло кілька хвилин — і перед нею став невідомий чоловік, без шапки, з пораненою рукою, у вечірньому одязі. Він тяжко дихав. Зачинивши двері, він сів, блискаючи очима, глянув на свою сусідку, а тоді обмотав хустиною руку, звідки точилася кров.

Молода жінка відчувала, що от-от зомліє зі страху. Цей чоловік, напевно, бачив, як вона рахувала гроші, — він прийшов убити й пограбувати її.

А той пильно дивився на неї, задихаючись, з перекривленим обличчям, очевидно готувий от-от кинутись на неї.

Зненацька він сказав:

— Не бійтеся, пані!

Вона не відказала ні слова, не здатна розтулити уста. Серце в неї шалено билось, у вухах шуміло.

Він тоді знову:

— Я, пані, не злочинець.

Вона все мовчала, та від раптового її руху гроші з колін покотилися на килим, як котиться вода з ринви.

Незнайомий здивовано глянув на цей потік золота, а тоді враз нагнувся підіймати монети.

Вжахнувшись до краю, вона схопилася з місця — все її добро посипалось додолу — і підбігла до дверей, щоб вискочити з вагона. Він, однак, збагнув, що вона

хоче зробити, підбіг і силоміць знову посадив на місце.

— Вислухайте мене, пані,— мовив він, придержуючи її за руки,— я не злочинець, і, як доказ тому, я позбираю зараз гроші, що ви розсипали, і поверну їх вам. Та я людина, засуджена на смерть, і коли ви не можете мені переїхати по той бік кордону,— я загину. Більше нічого не можу вам сказати. За годину ми побудемо на останню російську станцію; ще за двадцять хвилин минемо кордон. Якщо ви не врятуєте мене — ніщо вже мене не врятує. Проте вірте мені: я не вбивця, не злодій, я не вчинив нічого ганебного. Більше я не можу сказати ні слова.

І, ставши навколішки, невідомий узявся визбирувати монети, що позакочувались під лавки. Коли торбинка була знову повна, він мовчки повернув її графіні і сів у найдальшому від неї кутку вагона.

Обоє сиділи нерухомо. Вона, ще стурбована, не говорила ні слова, новолі, проте, заспокоюючись. Щодо нього, то він застиг, закамепів. Блідий, нерухомий, дивлячись просто перед себе, він нагадував мерця. Інколи вона раптом поглядала на нього — і зараз же відводила очі. Несподіваний її сусід був чоловік років так тридцяти, гарний на вроду. З усього видно було, що це людина благородного походження.

Поїзд мчав у темряві, роздираючи її часом своїми пронизливими зойками, іноді притишував хід, а там знову линув, як перше. Аж ось він, по кількох свистках, зупинився.

До вагона увійшов Іван — чи не треба чого господині.

Графиня Марія, ще стурбована, глянула допитливо кілька разів на чудного сусіда і твердо промовила, перемагаючи мимовільне тремтіння в голосі:

— Іване, ти маєш вернутися до графа. Мені ти далі непотрібний.

Вражений слуга широко розкрив очі і пробурмотів:

— Але ж, пані...

Вона перебила:

— Так, так, ти не поїдеш зі мною, я роздумала. Я хочу, щоб ти зостався в Росії. На ось тобі грошей на дорогу — і дай мені свою шапку та пальто.

Старий слуга, звиклий покійно виконувати щонайдивніші бажання своїх панів, підкоряється найчуднішим примхам, мовчки скинув з себе шапку та пальто — і з сльозами на очах вийшов.

Поїзд рушив знову, наближаючись до кордону.

Тоді графиня Марія звернулась до свого подорожнього товариша:

— Ці речі для вас, добродію. Тепер ви Іван, мій слуга. Одна лише умова: ніколи зі мною не говорити — чи то щоб подякувати, чи з іншої якої причини, однаково.

Незнайомий мовчки вклонився.

Невдовзі спинилися знову, і до вагона ввійшли службовці перевіряти пасажирів. Графиня подала їм документи і, показуючи на чоловіка в кутку вагона, промовила:

— То мій слуга Іван. Ось його паспорт.

Поїзд пішов далі.

Цілу ніч вони були тільки вдвох у вагоні — і ні слова за весь час не промовили.

Вранці, уже на якійсь німецькій станції, невідомий вийшов. Спинившись у дверях, він сказав:

— Пробачте, пані, що я ламаю свою обіцянку. Я позбавив вас слуги, отже, повинен би стати на його місце. Чи не треба вам чого?

Вона холодно відповіла:

— Коли ласка, покличте мені покоївку.

Він вийшов — і незабаром зник.

Виходячи на деяких станціях до буфету, вона щоразу помічала, що він здалека пильно на неї дивиться. Так прибули вони до Ментони.

Доктор якусь хвилину помовчав, а тоді повів далі:
— Одного дня, коли я приймав у себе в кабінеті пацієнтів, увійшов якийсь високий чоловік і промовив:

— Докторе, я до вас розпитати, як здоров'я графині Марії Баранової. Я з приятелів її чоловіка, дарма що вона мене не знає.

Я відповів:

— Здоров'я її в безнадійному стані. Її не вернутись уже до Росії.

Тоді той чоловік раптом заридав, а потім підвівся і вийшов, хитаючись, як п'яний.

Того ж таки вечора я сказав графині, що якийсь чужинськ заходив до мене довідатись про її здоров'я. Зворушена графиня розповіла мені історію, котру ви оце щойно чули, а тоді додала:

— Я не знаю зовсім цього чоловіка, але він ходить за мною, як тінь, я стрічаю його щоразу, коли тільки вийду на вулицю. Він чудно якось дивиться на мене, проте ніколи ні слова не говорить.

Подумавши трохи, графиня додала:

— От і зараз, я певна, він у мене під вікнами.

Вставши з канапки, вона відслонила фіранки на вікні. Справді, той самий чоловік сидів на садовій лавці і дивився на вікна готелю. Помітивши нас, він устав і пішов, не оглядаючись.

Отже, я був за свідка дивної й сумної речі — кохання двох не знайомих між собою істот.

Він любив її любов'ю врятованого від смерті звірятка, любив без краю віддано й вірно. Щодня заходив до мене й питав: «Як там вона?» — певний, що я догадуюсь, про кого саме мова, і гірко плакав, довідуючись, що вона дедалі підупадає на здоров'ї.

А графиня казала мені:

— Я тільки раз говорила з ним, з отим дивним чоловіком,— а мені здається, ніби знаю його вже років з двадцять.

Зустрічаючись із ним, вона відповідала на його уклін з поважним, чарівним усміхом. Вона була щаслива, я це бачив: хоч і покинута, хоч і на смерть приречена, жінка відчувала безмежне щастя від цього глибокого, повного шани, незрадливого кохання, такого чистого й поетичного, від цієї безмежної відданості. Проте, несхибно додержуючи своєї дивної постанови, вона нізащо не хотіла довідатись, хто він такий, заговорити з ним, відновити знайомство.

— Ні, ні,— казала вона,— це б зіпсувало нам усе. Ми мусимо залишитись одне одному невідомі.

Щодо чужинця, то з нього також був, очевидно, якийсь донкіхот, бо він не робив жодних зусиль наблизитися до неї і твердо виконував чудернацьку обітницю, дану колись у вагоні: ніколи з нею не розмовляти.

Не раз, хвора та немічна, вставала вона зі своєї канапки, підходила до вікна і одслоняла фіранку — подивитись, чи є він там, на своєму звичайному місці. Побачивши його нерухому постать на садовій лавочці, графіня з усмішкою на устах верталась на канапку.

Умерла вона вранці, о десятій. Я саме виходив з її готелю, як він, стурбований, підбіг до мене. Він знав уже сумну повину.

— Я хотів би її побачити... одну хвилину подивитись...— мовив він.

Я взяв його за руку і вернувся разом з ним до її кімнати.

Опинившись перед ліжком померлої, він припав до її руки безконечним поцілунком,— потім вибіг, як безумний.

Лікар знову заговк, а далі додав:

— Оце, справді, найдивніша з пригод у дорозі, яку я тільки знаю. Чудні-таки бувають безумці на світі.

Котрась із присутніх жінок тихенько озвалась на те:
— Вони... оті двоє... не такі були безумні, як ви гадаєте... Вони були... вони були...— і урвала, зайшовшись плачем. Щоб заспокоїти її, заговорили про інше,— і так ми й не дізналися, що саме хотіла вона сказати.

ТІТКА СОВАЖ

Жоржеві Пуше

I

Я не був у Вірлоні п'ятнадцять років. Цієї осені я приїхав туди полювати до мого друга Серваля, що нарешті почав відбудовувати свій замок, зруйнований пруссаками.

Я безмірно вподобав цей край. Є на світі такі милі закуточки — вони ніби пестять око. Їх любиш трохи не фізичною любов'ю. В нас, у людей, прив'язаних до землі, є знайомі ручаї, дерева, ставки, пагорки, які згадуємо з ніжністю й зворушенням, мов радісні події. Буває навіть, що побачиш тільки один раз погожої днини якийсь перелісок, чи кручу, чи сад, обсіпаний цвітом, і повертаєшся до них думкою, і зберігаєш їх у серці, наче образ жінок в ясному й прозорому вбранні, яких колись довелося весняного дня зустріти на вулиці і повсякчас нестримно бажати потім душею й тілом, ніби це саме щастя поминуло.

У Вірлоні я любив усю долину, вкриту гайками, перерізану струмками, що в'ються по землі, немов кровноносні жилки. Там ловили раків, вугрів і пестрюжок. Божественне щастя! Подекуди в них можна було викупатись, а у високій траві, що росте понад цими річечками, траплялося іноді набрести на куликів.

Я ступав легко, як коза, поглядаючи на двох собак, що бігли поперед мене. Серваль, ідучи метрів за сто

праворуч, обшукував поле люцерни. Я звернув у чагарник, що править за межу Содреського лісу, і побачив зруйновану хатину.

І раптом мені пригадалось, якою я бачив її востаннє 1869 року, — чистенька, обвита виноградом, з курми біля ганку. Що є сумнішого за мертвий дім, що стоїть зруйнований і зловісний!

Пригадалося мені також, що одного дуже втомливого дня господня почастивала мене в цій хатині склянкою вина, а Серваль розповів мені тоді історію її мешканців. Батька, старого браконьєра, забили жандарми. Син, котрого я колись бачив, високий сухорлявий парубок, також славився як несамовитий винищувач дичини. Звали їх Соважами¹.

Хтозна, чи було це їхнє ім'я, чи прізвисько.

Я гукнув Серваля. Він поквапився до мене своєю звичайною журавлиною ходою.

— Що сталося з тими людьми? — запитав я його.

І ось що він розповів.

II

Коли оголосили війну, Соваж-молодший, якому було тоді тридцять три роки, пішов добровольцем у військо, лишивши матір саму. Стару не дуже жаліли, бо знали, що в неї є грошенята.

Отже, вона зосталася сама в цій самотній хатці, далеко від села, на самому узліссі. Зрештою, вона не дуже-то боялася, бо була тієї самої породи, що й чоловік та син, — міцна, стара жінка, висока й кощава; вона мало коли сміялась, і в нею ніхто ніколи не жартував. Та проте селянки рідко сміються. Це вже чоловіча справа — сміятись! А в жінок душа зажурена й замкнута, бо життя їхнє похмуре й безпросвітне. Чоловік хоч

¹ Sauvage (фр.) — дикий.

трохи звикає до галасливої веселості в шинку, а дружина його завжди поважна й сувора. М'язи її лица не знають тих рухів, що потрібні для сміху.

Тітка Соваж жила і далі у своїй хатці, яку незабаром замело снігом. Раз на тиждень вона приходила в село купити хліба й м'яса і знову поверталась додому. А що тоді говорили про вовків, то вона носила за спиною синову рушницю, іржаву, з потертим ложем. Таки кумедно виглядала ця рослява, злегка зігнута жінка, коли повільно брела снігами, а дуло рушниці стирчало з-за чорного очіпка, що вкривав голову і ховав від чужого ока сиві коси.

Та якось прийшли пруссаки. Їх розмістили по хатах, залежно від заможності господарів. Стару Соваж мали за багачку і до неї поставили чотирьох німців.

То було четверо кремезних хлопців, білотілі, з руськими бородами і блакитними очима, вгодовані, незважаючи на тяготу переходів, і цілком тихомирні як для переможців. Оселившись у цієї немолодої вже жінки, вони багато допомагали їй, звільняючи, наскільки могли, від зайвого клопоту й витрат. Уранці вони хлюпоталися біля колодязя без мундирів, оголивши в різкому світлі морозного дня біло-рожеві тіла жителів Півночі, тимчасом як тітка Соваж вешталась по двору, готуючи юшку. Потім вони прибирали і підмітали кухню, рубали дрова, чистили картоплю, прали білизну — словом, порались, як четверо добрих синів біля матері.

Але сама стара весь час думала тільки про свого високого, худого, кароокого сина з карлючкуватим носом, з густими вусами, ніби чорним обідком, над верхньою губою. Щодня вона питала кожного з своїх постояльців:

— Не знаєте, куди запропастився французький полк, двадцять третій, піхотний? Там мій хлопець.

— Не знайт, зовсім не знайт,— відповідали вони. І, розуміючи її скорботу й тривогу — бо ж у них удома

теж лишилися матері,— вони годили їй у всьому. То й вона полюбила їх, оцих чотирьох ворогів, бо селяни не мають тієї патріотичної ненависті, що буває тільки серед вищих верств. Прості люди найбільше платять, бо бідні, їх обтяжує кожен новий податок, їх убивають масами, вважаючи їх тільки за гарматне м'ясо, бо їх дуже багато; вони зазнають пайстрапнішого лиха від війни, бо вони найквалітніші й найменш стійкі; вони мало розуміють войовничий запал, оте питання зневаженої честі та інших облудних політичних крутійств, що за півроку виснажили дві нації — і переможених, і переможців.

Про німців тітки Соваж в околиці говорили: «От уже кому пощастило!»

І от одного ранку, коли стара була сама вдома, вона побачила, що якийсь чоловік іде полями до оселі. Скоро вона впізнала його, то був сільський листоноша. Він дав їй складений аркушик; вона витягла з футляра окуляри, які надівала, коли шила, і прочитала:

«Пані Соваж, оцим листом мушу сповістити вас про сумну новину. Сина вашого, Віктора, вбито вчора ядром, що, прямо сказати, розірвало його надвоє. Я стояв тут же, бо весь час у поході ми були поруч і він ще раніш говорив мені, щоб я відразу повідомив вас, коли з ним станеться нещастя.

Я взяв собі його годинник, щоб повернути вам, коли війна скінчиться.

Щиро кланяюсь Вам.

Сезер Ріво,

солдат другого розряду 23-го піхотного полку».

Лист був тритижневої давності.

Вона не плакала. Вона сиділа непорушно, така приголомшена, що навіть не відчувала болю. Вона думала:

«От і Віктора вбито». Потім потроху сльози забриніли в неї на очах, і сум огорнув серце. Одна по одній приходили їй страшні, болючі думки. Вона вже не пригорне ніколи свою дитину, свого хлопчика, ніколи! Жандарми вбили батька, пруссаки — сина... Його розірвало ядром. І їй уявилася ця жахлива картина: голова відлітає, і очі розплющені, а вус він закусив, як завжди, коли сердився.

Куди ж поділи його тіло? Хоч би віддали їй дитину, як віддали колись чоловіка з кулею в лобі.

Аж ось вона почула голоси. Це пруссаки повертались із села. Швиденько заховавши листа в кишеню, вона зустріла їх спокійно, і лице її було звичайне, — очі вона встигла витерти.

Німці весело сміялися, бо принесли чималого кроля, безперечно, вкраденого, і на мигах показували старій, що можна буде смачно попоїсти.

Вона відразу ж заходилась біля сніданку, але коли треба було забити кроля, їй забракло відваги. А тим часом це ж було не вперше! Один із солдатів забив кроля, вдаривши кулаком між вухами.

Стара оббілювала кроля, але, побачивши, як кров сочиться їй на руки, — тепла кров, що поступово холола й згорталась, — затремтіла з голови до ніг, і їй усе ввижався її хлопець, розірваний надвоє і теж закритавлений, як оцей кріль, який іще стріпувався.

Вона сіла за стіл разом з пруссаками, та проте не могла з'їсти й крихти. Пруссаки зжерли печеню, не звертаючи на стару уваги. Вона мовчки позирала на них скося, ілекаючи одну думку, але обличчя її було таке байдуже, що солдати нічого не помічали.

Раптом вона сказала:

— Вже місяць живемо в одному домі, а я навіть не знаю ваших імен.

Вони насилу зрозуміли, чого вона хоче, і сказали свої імена. Та їй цього було замало, і вона попросила за-

писати їх на папері разом із домашніми адресами, потім, осідлавши великого носа окулярами, роздивилась це незнайоме письмо; тоді згорнула папірець і поклала його в кишеню, де лежав той лист з повідомленням про смерть сина.

Після сніданку вона сказала солдатам:

— Піду подбаю для вас.

І заходилася носити сіно на горище, де вони почували. Пруссаків здивувало таке піклування, та вона пояснила, що так буде тепліше, тоді вони стали допомагати їй і навалили сіна аж під солом'яний дах; отож у них вийшло щось подібне до кімнатки, вистеленої сіном, теплої й пахучої, де їм чудово спатиметься.

За обідом один із них занепокоївся, помітивши, що тітка Соваж знову не їсть. Вона сказала, що в неї кольки. Щоб зігрітися, вона розклала чималий вогонь, а четверо німців, як звичайно, вилізли драбиною на горище.

Коли ляду було зачинено, стара відсунула драбину, потихеньку розчинила надвірні двері й наносила з подвір'я повну кухню соломи. Вона ходила по снігу боса й так тихо, що її не було чути. Часом вона прислухалась до нерівного й голосного хропіння чотирьох солдатів.

Коли їй здалося, що вже все готове, вона вкинула в огонь один куль і, коли він розігрівся, розкидала його на інші кулі, потім вибігла й стала дивитись.

Миттю страшне сяйво освітило всю середину хати, і зразу там запалахкотіло велетенське багаття, величезний горн — його полум'я било крізь вузьке вікно й падало сліпучим відблиском на сніг.

І тут з горища вирвався голосний крик, людське волення й зойки, розпачливі вигуки болю й жаху. Далі стеля впала, полум'я шугнуло на горище, охопило солону на даху й величезним смолоскипом піднялося в небо; палала вся хата.

Потім нічого не стало чути, тільки лопотіло полум'я,

тріщали стіни й падали сволоки. Раптом дах завалився, й од сліпучої снасті оселі посеред хмари диму знявся великий стовп іскор.

Освітлені вогнем білі поля виблискували, немов срібна, забарвлена в червоне скатертина.

Здала задзвонив дзвін.

Стара Соваж, озброєна все тією самою рушницею сина, стояла перед спаленою оселею, боячись, щоб хто з солдатів не врятувався.

Побачивши, що все скінчено, вона вкинула свою зброю в жар. Пролунав вибух.

Звідусіль бігли люди — селяни й пруссаки.

Стара сиділа на пеньку, спокійна й задоволена.

Німецький офіцер, що говорив по-французькому, немов француз, запитав її:

— Де ваші постояльці?

Вона простягла кощаву руку до червоного пожарища й відповіла з притиском:

— Отам!

Всі збились до купи навколо неї. Пруссак запитав:

— З чого сталась пожежа?

— Я підпалила, — промовила вона.

Їй не повірили, подумали, що вона збожеволіла з горя. Тоді вона розповіла слухачам усе, як було, з початку до кінця, від похоронної і до останнього зойку людей, що згоріли разом з її хатою. Розповіла все, що почувала, все, що робила.

Потім вона вийняла з кишені два папірці і, надівши окуляри, щоб роздивитися їх при останніх відблисках вогню, промовила, показуючи на один з них:

— Оцей про смерть мого Віктора.

А показуючи другого, пояснила, хитнувши головою в бік червоної руїни:

— А це їхні імена, щоб написати до них додому.

Вона спокійно простягла білі аркушки офіцерові, що тримав її за плечі, й додала:

— Напишіть, як це сталося, і скажіть їхнім батькам, що зробила це я, Віктуара Сімон, на прізвисько Соваж. Не забудьте!

Офіцер вигукнув німецькою мовою команду. Стару схопили й поставили біля теплих іще стін її оселі. Потім дванадцять чоловік швидко вишикувались проти неї, на віддалі двадцяти метрів.

Вона не ворухнулася. Вона зрозуміла; вона чекала.

Пролунала команда, й одразу гримнув залп, потім одиноко покотився запізнілий постріл.

Стара не впала. Вона присіла, немовби їй підкосило ноги.

Прусський офіцер підійшов до неї. Її майже перебило навпіл; в стиснутому кулаці вона тримала залитого кров'ю листа.

Мій друг Серваль додав:

— Отож, щоб помститись, німці зруйнували тоді замок у моєму мастку.

А я думав про матерів чотирьох славних хлопців, спалених отут, і про жорстоке геройство іншої матері, розстріляної біля цих стін.

І я підняв маленький камінчик, ще чорний од вогню.

ГОСПОДИНЯ

Докторові Барадюку

— Я жив тоді,— почав Жорж Кервелен,— на вулиці Сен-Пер, у мебльованих кімнатах. Коли батьки мої вирішили, що я маю вивчати право в Парижі, то кінця-краю не було їхнім нарадам, як мене там улаштувати. Наперед було ухвалено висилати мені по дві з половиною тисячі франків на рік, але мою матір охопив страх, і вона сказала батькові:

— Коли він не знати як витрачатиме всі свої гроші,

а не їстиме як треба, то це відіб'ється на його здоров'ї. Ці молоді на все здатні.

Намислили вони тоді підшукати для мене квартиру на всьому готовому, квартиру скромну й вигідну, і виплачувати просто господареві щомісячно належну суму.

• Досі я ні разу не виїздив із Кемпера. Мені жадалося всього, чого жадається в такому віці, я мав велике бажання жити весело й розмаїто.

Сусіди нарадили звернутися до землячки, пані Кергаран: вона брала до себе пансіонерів. Батько написав листа до цієї поважної особи, вона відповіла,— і от якогось вечора я зі своїм чемоданом прибув до неї.

Пані Кергаран мала років, може, з сорок. Була вона огрядна, дуже огрядна, говорила таким голосом, як капітан на муштрі, і всі питання розв'язувала коротко й остаточно. Оселя її була вузька, так що тільки одне вікно виходило з кожного поверху на вулицю, і нагадувала ніби сходи з вікон чи, ще краще, причілок будинку із сендвічів поміж двома такими самими.

Хазяйка з наймичкою жила на другому поверсі; на третьому була кухня й їдальня; чотири пансіонери, бретонці, мешкали на четвертому і п'ятому; дві кімнати шостого були мої.

Чорні сходи, покручені, як штопор, вели до цих двох мансард. Щодня, не спиняючись, пані Кергаран снувала по цій спіралі, заклопотана, в своєму, схожому на стос шухлядок, житлі незгірше за капітана на кораблі. Десять разів поспіль забігала вона до кожної кімнати, до всього додивлялась, з усякого приводу кричала на всі заставки, стежила, чи добре заслані ліжка, чи як слід вичищено одяг, чи не треба кому чого. Словом, дбала за пожилців, як мати, ще краще за матір.

Незабаром познайомився я з чотирма своїми сусідами. Два з них вивчали медицину, два студіювали право, та всі корилися деспотичній господині. Вони боялися її, як мародер боїться військового обходу.

Щодо мене, то я зразу відчув бажання до незалежності, бо маю з природи нахил до бунтарства. Пані Кергаран призначила всім вертатись не пізніше як опівночі, а я заявив, що приходитиму, коли мені схочеться. Почувши це, вона підвела на мене свої ясні очі, подивилась кілька хвилин, а тоді:

— Це nepодобна річ. Я не можу дозволити будити Аннету серед ночі. Нема вам чого робити в місті після дванадцятої.

Та я наполягав:

— По закону, пані, ви повинні відчиняти мені, коли тільки прийду. Не впустите — я доведу про це поліції й переночую на ваш кошт в готелі, бо так стоїть у законі. Отже, ви повинні вибрати: відчиняти мені чи попроситися зі мною. Так або сяк. Поміркуйте про це.

Викладаючи свої умови, я сміявся їй просто в вічі. Вона спочатку остовпіла з подиву, а потім попробувала дійти якоїсь угоди, але я не подався ні на йоту. Домовились кінець кінцем, що я матиму окремого ключа, тільки так, щоб ані душа про це не знала.

Така енергія вельми корисно вплинула на господиню: від того дня вона виявляла до мене особливу прихильність: дбала про найменші дрібниці, піклувалася за щонайбільшу зручність і часом навіть допускалася несподіваної, хоча й зовсім не неприємної для мене ніжності. Інколи, під веселу руку, я її раптом обіймав, аби зараз же дістати щедрого потиличника. Коли вдавалось мені відхилитись від удару, рука її швидко, як куля, перелітала наді мною. Я сміявся, як божевільний, і втікав, а вона навздогінці кричала:

— Ах ви ж поганцю! Начувайтесь!

Словом, ми якнайкраще заприятелювали.

Та якось я познайомився на вулиці з однією дівчиною. Вона служила в якійсь крамниці.

Ви знаєте, що воно — оті маленькі любовні пригоди в Парижі. Одного дня, ідучи па лекції, ви здибуетесь з молодого особою, що походить сабі під руку з подругою перед початком роботи. Ви обмінюєтесь з нею поглядом і раптом здригаєтесь від якогось особливого почуття, що збуджують у нас декотрі жінки. Одна з найчарівніших у світі речей — ця раптова фізична симпатія, що виникає від єдиної зустрічі, ця легка ніжна спокуса, яка йде від істоти, створеної на те, щоб подобатись вам і кохатись з вами. Надовго те кохання чи ні — байдуже. Така вже вона па вдачу, щоб прихильно приймати потаємне ваше бажання. Відразу, тільки-но ви нагледіли це обличчя, ці уста, ці коси, цей усміх, вас поймає солодке, радісне замилювання, і в серці прокидається ще невиразний ніжний потяг до незнайомої. Здається, ніби ви відповідаєте на її потаємний заклик, ніби ви знаєтеся з нею вже віддавна, бачили не раз, відгадуєте її думки.

Другого дня, о тій самій годині, проходить знову тією вулицею і стрічає її знову. Ще дві зустрічі, і ви вже й заговорили. Починається легковажний роман, такий послідовний у своєму розвитку, як хвороба.

За три тижні я ввійшов з Еммою в той період, по якому закохані мають упасти в гріх. Воно б і раніше сталося, коли б я знав, де знайти для того притулок. Приятелька моя жила з батьками і з дивовижною впертістю не згоджувалась переступити поріг готелю. Я вже й так і сяк мізкував, якого б то прибрати способу, на які хитрощі піднятись. Парешті зважився на відчайдушний вчинок — привести її до себе ввечері, об одинадцятій, нібито на чашку чаю. Пані Кергаран завжди лягала спати о десятій. Я міг тихенько, маючи ключа, пройти до своєї кімнати, не повернувши нічєї уваги. За дві чи три години ми так само могли непомітно вийти.

Емма не зразу пристала на мої запросини, але таки прийняла їх.

Клопітний то випав для мене день! Я аж ніяк не був спокійний, боявся ускладнень, катастрофи, скандалу — жахливого, нечуваного. Настав вечір. Я вийшов із дому, заглянув до шиночка і випив там для сміливості дві чашки кави та чотири чи п'ять чарок вина. Проїшовся потім по бульвару Сен-Мішель. Пробило десяту, десяту з половиною. Повільною ходою попростував я на призначене для побачення місце. Вона чекала вже на мене. З милою грацією взяла мене під руку, і ми рушили до мого житла. Що ближче надходили ми, то більший неспокій зростав у моїй душі. Я думав: «Коли б тільки пані Кергаран уже спала!»

Двічі чи тричі дорогою промовив я до Емми:

— Головне, треба якнайтихше пройти сходами.

Вона в сміх:

— Та як же ви боїтесь, щоб вас не почули!

— Ні, але я не хотів би розбудити тяжко хворого сусіда.

От і вулиця Сен-Пер. Мене поймає такий острах, як перед візитом до зубного лікаря. По всіх вікнах темно. Сплять, безперечно. Я легше зітхаю. Обережно, наче злодій, одмикаю двері. Впускаю свою подругу, зачинаю — і навшпиньки, з затасним віддихом іду по сходах, присвічуючи восковими сірпиками, щоб не спіткнулася моя супутниця.

Біля хазяїчиної кімнати серце в мене б'ється, як не вискочить. Третій поверх, четвертий, п'ятий, нарешті шостий. Ми у мене. Перемога!

Проте я не наслідуювався розмовляти голосно і навіть скинув, щоб не шуміти, черевики. Чай, зготований на спиртівці, випили ми на краю комода. Потім я запозвався до моєї гості дедалі невідступніше, дедалі сміливіше і почав знімати, ніби жартома, то те, то те з її одежі. Вона поступалась і пручалась разом, ніяковіючи,

зашарівшись, віддаляючи неминучу й чарівну хвилину.

На ній не було вже нічого, крім короткої білої спіднички, аж раптом двері розчинились, і на порозі виросла пані Кергаран зі свічкою в руці, точнісінько в такому убранні, як Емма.

Я відскочив від любки велетенським стрибком і застиг на місці, приголомшений, дивлячись, як жінки оглядали одна одну. Що то буде, що то буде?

Господиня промовила так зневажливо, як я чув од неї вперше:

— Пане Кервелен, я не допущу, щоб у мене в домі бували повії.

Я промимрив:

— Дозвольте, пані Кергаран, це просто моя приятелька, вона зайшла до мене на чашку чаю.

Огрядна хазяйка моя на те:

— Щоб випити чашку чаю, не треба роздягатись до сорочки. Зараз же виведіть цю особу.

Бідолашна Емма тяжко плакала, сховавши обличчя в спідничку. Спантеличений до краю, я не знав, на що зважитись. Господиня додала таким тоном, що ніяк було перечити:

— Поможіть мадемуазель одягтись і проведіть її до дверей зараз же.

Справді, нічого іншого мені не лишалось. Я підняв з підлоги сукню, що лежала там, як прорвана повітряна куля, надів її дівчині через голову і взявся з невимовними труднощами якось застібати й припасовувати її. Дівчина помагала мені, плачучи без упину, обезуміла з сорому, поспішаючи, плутаючись, не здатна знайти ні поворозок, ні петельок; а пані Кергаран стояла над нами зі свічкою в руці, сувора та нерухома, як невблаганний суддя.

Емма хапалася божевільно, абияк накидала, зашпилювала й застібала на собі убрання, гнана шаленим бажанням утекти; не зав'язавши навіть черевиків, про-

скочила вона біля хазяйки і подалася сходами вниз. Я, в пантофлях, метнувся за нею, кричачи навздогін:
— Мадемуазель! Стривайте, мадемуазель!

Я почував, що конче мусив би їй щось сказати, але нічого, ну от нічого не наверталось на язик. Наздогнав її аж унизу, біля надвірних дверей, хотів ухопити за руку,— та вона вирвалася, прошепотівши знервовано:
— Облиште мене... Не чіпайте...— І вибігла, зачинивши за собою двері.

Я вернувся. Пані Кергаран стояла на другому поверсі, на площадці, і я піднімався вгору поволі, готовий до всього і всього сподіваючись.

Двері до хазяйчиної кімнати були відчинені, і вона суворим тоном сказала мені зайти:

— Я маю з вами поговорити, пане Кервелен.

Похнюпившись, я увійшов слідом за нею. Вона поставила свічку на камін, а тоді мовила, склавши руки на могутніх грудях, ледь прикритих тонкою нічною кофтиною:

— Так ось як ви, пане Кервелене! Ви маєте мій дім за дім розпустити!

Я тим часом скорився:

— Та ні, пані Кергаран. Не гнівайтесь, бога ради, ви ж знаєте, що таке — молодий хлопець.

А вона на те:

— Я знаю лише, що не дозволю тут швендяти отим тварюкам. Ви чуєте? Я знаю, що примушу шанувати мою господу і поважати репутацію мого дому, чуєте? Я знаю...

Говорила вона принаймні хвилин двадцять, добираючи все нових та нових підстав для свого обурення, приголомшуючи мене нагадуваннями про честь дому і допикаючи гіркими докорами.

А я (дивна це істота — людина!) замість усе те слухати, я дивився на неї. Ні слова вже я не чув, не тямив. У неї були чудесні груди — високі, округлі, білі

та пружні, може, завеликі трохи, та такі звабливі, аж ніби приском тебе обсипало, коли на них дивився. Я б ніколи не думав, що під шерстяною своєю одежею моя господиня ховає такі принади. Роздягнена, вона здалась мені на десять років молодшою. І от я відчув щось дивне... щось... ну, як би тут висловитись?.. Відчув, що схвилювався. Раптом до мене повернувся той самий настрій... що урвався чверть години тому у моїй кімнаті.

Позад неї, там, в алькові, набачив я її постіль. Була вона в неладі, пом'ята, на простиралі було видно долинку, утворену тілом, що там недавно лежало. І я розумів, що в цьому ліжку має бути дуже затишно, дуже тепло — тепліше, ніж у якому іншому. Чому тепліше? Хто його знає, певне, через те розкішне тіло, котре там спочивало.

Що є на світі знадливішого й любішого за зім'яту постіль. Вона мене, постіль та, п'янила віддалік, тремтіння пристрасті навівала.

Вона все провадила своєї, але дедалі тихше, лагідніше. Тепер це був суворий, але сердечний та щирий друг, ладний уже подарувати провину.

Я пробурмотів:

— Але ж... але ж... пані Кергаран... але ж...

Вона змовкла, щоб послухати мою відповідь, а я раптом обняв її, цілуючи, зголоднілий до краю, безумілий з жадоби.

Вона пручалась, одхиляла голову, проте не дуже гніваючись, і машинально повторювала звикле:

— От поганець... от поганець... пога...

Слово урвалося, бо я підняв її й поніс, міцно пригортаючи до себе. Іноді десь береться, знаєте, нелюдська сила!

Натрапивши зрештою на край ліжка, разом з нею я впав на нього...

Справді, там було з біса затишно і з біса тепло.

За годину свічка догоріла. Господиня встала засвітити нову, потім вернулась до мене і, простягаючи під ковдрою свою опуклу, дужу ногу, ласкавим, задоволеним, може, навіть і вдячним голосом промовила:

— От поганець! От поганець!

БАРИЛЬЦЕ

Адольфові Таверньє

Хазяїн Шіко, епревільський шинкар, спинив свою бідку перед фермою тітки Маглуар. То був високий чоловічуга сорока років, червоний і череватий; ішла поголоска, що він здатний на все лихе.

Він прив'язав коня до стовпа в воротах і ввійшов у двір. У нього були землі, суміжні з садибою старої, і він уже давно накидав оком на її ґрунти. Разів із двадцять пробував купити ділянку, але тітка Маглуар уперто відмовляла.

— Тут я народилася, тут і помру,— казала вона.

Він застав її коло дверей — вона чистила картоплю. У свої сімдесят два роки, суха, зморщена, зігнута, жінка була невтомна, як молода дівчина. Шіко ляснув її дружньо по спині й присів поряд на стілець.

— Ну, тітко, як здоров'ячко?

— Та нічого, а ви як, хазяїне Проспере?

— Ех! Коли б не ревматизм, було б усе гаразд.

— То й добре.

І вона замовкла. Шіко дивився, як вона справлялася з роботою. Її покорчені, криві, тверді, як краб'ячі клешні, пальці, немов лещатами, хапали сірвату картоплину; вона спритно повертала її, знімаючи довгу стрічку лушпиння лезом ножа, що тримала в другій руці. Чисту жовту картоплину кидала у відро з водою. Троє відважних курок підходили по одній аж до її

пелени, хапали лущиння й прожогом тікали, несучи здобич у дзьобі.

Шіко, здавалось, ніяковів, вагався, маючи сказати щось, але слова не йшли йому з язика. Нарешті він зважився:

— Скажіть-но, тітко Маглуар...

— А що ви хотіли?

— Та оця ферма, ви все-таки не хочете мені її продати?

— От цього вже ні. І не думайте. Це вирішено, вирішено й не переінакшиться.

— Бачте, я надумав таку угоду, щоб і вам, і мені було вигідно.

— А що таке?

— Та от. Ферму ви мені продасте, а вона все ж за вами залишиться. Розумієте? От послухайте моєї ради.

Стара перестала чистити городину, її жваві очі з-під змарнілих повік утупились у шинкаря.

Він провадив далі:

— Я зараз поясню. Я даю вам щомісяця сто п'ятдесят франків. Ви добре чуєте — щомісяця привожу вам аж сюди в своїй бідці тридцять екю по сто су. І більш нічого не міняється, ну нічогісінько; ви лишаєтесь на своїй фермі, вам нема до мене ніякого діла, ви мені нічого не винні. Тільки й вашої роботи, що брати з мене гроші. Це вам підходить?

Він дивився на неї весело й приязно.

Стара недовіриливо озирала його, роздумуючи, де саме тут пастка. Вона спитала:

— Мені-то вигідно, а для вас ця ферма так-таки нічого й не дає?

Він промовив:

— Не турбуйтеся про це. Житимете, скільки господь бог вам pomoже. Ви ж у себе вдома. Тільки заготуєте в лютаріуса папірець, що після вас ферма переходить мені. У вас нема дітей, хіба що племінники, ну то ви

Їм нічого не винні. Ну як, підходить? Ви дбаєте про своє добро до кінця свого віку, а я щомісяця даю вам тридцять екю по сто су. Це дуже для вас вигідно.

Хоч стара все ще непокоїлась і дивувалась, але вже піддалася спокусі. Вона промовила:

— Я не кажу «ні». Але я хочу як слід розміркувати. Приїздіть на тому тижні, побалакаємо, і я дам вам відповідь.

І дядько Шіко поїхав, задоволений, немов король, який тільки-но завоював цілу імперію.

Тітка Маглуар була стурбована. Тієї ночі вона не спала. Чотири дні трусилася її пропасниця вагання. Вона вчувала щось недобре в цій справі, але думка про тридцять екю, про це прекрасне, дзвінке срібло, що, немовби з неба, просиплеться в її ґартух і для якого нічого не треба робити,— ця думка страшенно її спокушала.

Отож вона пішла до нотаріуса й розповіла свою справу. Він порадив їй згодитись на пропозицію Шіко, але правити з нього п'ятдесят екю по сто су замість тридцяти, бо її ґерма щонайменш коштує шістдесят тисяч ґранків.

— Якщо ви проживете ще п'ятнадцять років,— сказав нотаріус,— то й тоді він заплатить за неї тільки сорок п'ять тисяч ґранків.

У старої закалатало серце, коли вона почула про п'ятдесят екю щомісяця, але вона була насторожі, болячись усяких випадковостей, прихованих хитроців, і до самого вечора розпитувала нотаріуса, не зважаючи на п'ять тисяч ґранків. Нарешті звеліла заготовити папір і повернулася додому схвильована, немов випила кухликів чотири молодого сидру.

Коли Шіко приїхав по відповідь, вона примусила довго себе вмовляти, оголосивши, що не згодна, а тим часом її гриз страх, що він не згодиться на п'ятдесят монет по сто су. Та що він настоював, вона нарешті заявила свої вимоги.

Шинкар підскочив з досади й відмовився.

Тоді, щоб його переконати, вона почала висловлювати догадки, скільки вона може ще прожити.

— Я, напевно, не проживу більш як п'ять-шість років. Тепер мені сімдесят три, а до того я ще й слаба. Якось увечері я була думала, що вже помираю. Так усе нутро й вивертало. Ледве до постелі дісталася.

Але Шіко не приставав на такі умови.

— Ну, ну, стара хитрухо, ви ще міцна, як церковний дзвін. Ви житимете щонайменш до ста років. Мене ви напевне поховаєте.

Цілий день минув у суперечці. Стара ніяк не піддавалась, і шинкар, зрештою, погодився дати п'ятдесят екю.

Другого дня вони підписали угоду. І тітка Маглуар узяла десять екю на могорич.

Минуло три роки. Тітка Маглуар була міцна, як граб. Вона нітрохи не постаріла, і Шіко був у розпачі. Йому здавалося, що він цілу вічність платить їй ренту, що його обдурено, обікрадено й зруйновано. Інколи він приїздив одвідати стару фермерку, як ходять у липні в поле подивитись, чи колос уже стиглий на жнива. Тітка Маглуар зустрічала його з бісиками в очах. Вона нібито раділа, що утнула йому таку штуку, і Шіко швидко залазив на свою бідку, бурмочучи крізь зуби:

— Ти таки не здихаєш, відьмо!

Він не знав, що робити. Йому кортіло задушити її. Він ненавидів її лютою, похмурою ненавистю обкраденого селянина.

І він пустився на хитроці.

Якось він приїхав до тітки Маглуар, радісно потираючи руки, як і того разу, коли запропонував угоду.

Кілька хвилини пробалакавши, він сказав:

— Скажіть, тітко, чом ви ніколи не зайдете до нас пообідати, як проїздите Епрсвілем. Люди вже гомопять: кажуть, що ми посварились, і це мені дуже прикро. Самі знаєте, платити вам не доведеться. Почастую обідом, я не скупий. Як тільки забажається, так і приходьте, не соромлячись, це мені буде тільки приємно.

Тітці Маглуар не треба було двічі повторювати, і через день, їдучи возом разом з паймитом Селестеном на базар, вона без церемоній поставила свого коня в стайню дядька Шіко й попросила обіцяний обід.

Шинкар зустрів її привітно, як шановного гостя, подав на стіл курча, кров'яну й ліверну ковбасу, баранину й капусту з салом. Але стара, здержлива ще з дитинства, майже нічого не їла, бо завжди споживала тільки трохи юшки та скоринку хліба, намазану маслом.

Розчарований Шіко стояв на своєму. Пила вона ще менше, а від кави рішуче відмовилась.

Він спитав:

— Але ж чарочку ви виц'єте?

— Гаразд. Я не від того.

Він крикнув на весь шинок:

— Розалі, принеси горілки, найкращої, найміцнішої.

І служниця принесла високу пляшку, прикрашену паперовим виноградним листом.

Шіко налив дві чарки.

— Покуштуйте, тітко; це знаменита річ.

Жінка почала пити потихеньку, маленькими ковтками, щоб довше посмакувати. Вона вицідила все до краплі й похвалила:

— Ну, ну, оце-то горілка!

Вона не договорила, як Шіко налив їй ще. Відмовляться було вже пізно, вона смакувала другу чарку довго, як і першу.

Шинкар умовляв випити ще й по третій, та вона не погоджувалась.

Він наполягав:

— Та, чуєте, це ж як молоко, я п'ю по десять, двадцять чарок, і без ніякої шкоди. Вона йде непомітно. Ні в шлунку, ні в голові не лишається, сказати б, тоне в роті. Нема нічого крапцю для здоров'я.

Старій дуже кортіло випити, і вона піддалась, але півчарки лишила.

Тоді Шіко в пориві щедрості вигукнув:

— Ну раз вона вам подобається, то я дам вам барильце, щоб показати, який я вам приятель!

Стара не відмовилась і поїхала, трохи п'яненька.

Другого дня шинкар в'їхав у двір тітки Маглуар і витяг з повозки маленьке барильце з залізними обручами. Потім він захотів, щоб вона покуштувала й пере-свідчилась, що це та сама горілка. І коли вони випили по три чарки, він сказав, од'їжджаючи:

— І знаєте, як вона вийде, в мене є ще, ви не соромтесь, я не скупий. Що швидше вип'єте, то приємніше мені буде.

І виліз на свою бідку.

Навідався він знову через чотири дні. Стара сиділа перед дверима, збираючись різати хліб до юшки.

Шіко підійшов, привітався, нахилився аж до обличчя тітки Маглуар, щоб відчутти її віддих. Від неї тхнуло алкоголем. Тоді обличчя його проясніло.

— Ви ж почастиєте мене чарочкою? — сказав він.

І вони двічі чи тричі цокнулися.

Але скоро пройшла поголоска, що тітка Маглуар пиячить на самоті. Її піднімали то в кухні, то в дворі, то на довколишніх шляхах і приносили додому, п'яну мов хлющ.

Шіко вже не їздив до неї, і коли йому говорили про селянку, він бурмотів з журливим виглядом:

— Це ж нещастя, в її літах мати таку звичку. Бо, бачите, як старий, то вже сил бракує. Коли б не сталося лиха!

І, справді, з нею сталося лихо. Тісі зими перед різдвом вона п'яна упала в сніг і померла.

І дядько Шіко, що дістав у спадщину її ферму, кавав:

— Ото дурна! Якби вона не пиячила, то прожила б іще років десять.

ПАРАСОЛЬКА

Камілові Удіно

Пані Орей була ощадлива. Вона добре знала, чого варте кожне су, і додержувалася цілої низки суворох правил нагромадження коштів. Її служниці, напевно, дуже важко було увірвати собі з базару якусь дрібничку, а пан Орей лише на превелику силу здобував від неї кишенькові гроші. І хоч були вони бездітні й жили в достатку, а проте пані Орей тяжко страждала, розлучаючись з кожною монетою. Це в'ялило її серце, і щоразу, коли доводилося робити яку-небудь значпу, дарма що потрібну, витрату, її всю ніч мучило безсоння.

Орей безперестану торочив своїй жінці:

— Не скупися, ми й так ніколи не проживаємо наших прибутків.

Вона ж відказувала:

— А раптом скоїться щось. Зайві гроші не завадять.

Ця невеличка, чистенька, моторна сорокалітня жінка зі зморшкуватим лицем була завжди не в гуморі.

Її чоловік усе жалівся на злигодні, яких йому доводилося через неї зазнавати. Деякі з них надто були нестерпні, бо зачіпали його гонор.

Тільки з жінчиного примусу він служив далі начальником відділу у військовому міністерстві, щоб збільшувати і без того зайві прибутки.

Ось уже два роки він ходив у міністерство з тією самою полатаною парасолькою, з якої глузували всі колеги. Кінець кінцем йому надокучили ці кепкування, і він почав вимагати в жінки нової парасольки. Спокусившись рекламою однієї великої універсальної крамниці, вона купила парасольку за вісім ф'янків п'ятдесят сантимів. Побачивши цю дешевизну, яку тисячами розпродували по всіх паризьких крамницях, службовці знову заходилися дражнити Орея, допікаючи до живого. Парасолька нікуди не годилася. За три місяці вона геть пошарпалась і веселила все міністерство. Хтось склав навіть про неї пісеньку, і її з ранку до вечора співали по всіх закамарках величезного будинку.

Орей з відчаю звелів жінці придбати йому нову парасольку, з тонкого шовку, за двадцять ф'янків і принести на доказ рахунок.

Вона купила парасольку за вісімнадцять ф'янків і, червона з обурення, поосередила, подаючи її чоловікові:

— Це тобі щонайменше років на п'ять.

У канцелярії щасливий Орей став героєм дня.

Ввечері, коли він повернувся додому, жінка сказала, тривожно позирнувши на парасольку:

— Не треба перетягувати резинкою, можна протерти шовк. Дивись, бережи її. Бо тепер так скоро не куплю тобі нової.

Вона взяла парасольку в руки, відстебнула кільце, стрепенула згортками і враз аж скам'яніла з хвилювання: посередині парасольки їй внала в очі кругла дірка, завбільшки як сантиметр. Парасолька була пропалена сигарою!

Вона промимрила:

— Що це таке?

Чоловік, навіть не глянувши, спокійно мовив:

— Що там? Що сталося?

Тоді зі злості їй аж груди сперло; вона не могла говорити:

— Ти... ти... ти пропалив... сво... свою... парасольку. Та ти ж... ти збожеволів!.. Ти хочеш звести нас ніщю!

Тут він обернувся до неї, відчуваючи, як блідне на лиці:

— Що таке ти кажеш?

— Кажу, ти пропалив свою парасольку. Дивись пак!..

І, кинувшись до чоловіка, наче наміряючись його побити, вона пхнула йому під носа злощасну пропалину.

Перед таким лихом він зовсім розгубився і замурмотів:

— Що ж це таке? Я не знаю! Я тут не винний, слово честі. І розуму не доберу, з чого могло таке статися.

Та вона вже кричала:

— Закладаюся, що ти там у своїй канцелярії нсю бавився, виробляв усякі штуки, розгортав її з хвастощів.

— Та я ж раз тільки й розгорнув її, щоб показати, яка вона гарна. От і по всьому. Божусь тобі.

Але вона аж затупотіла з гніву й зробила одну з тих подружніх сцен, від яких родинне вогнище для мирного чоловіка стає страшніше за бойовисько, де свистять кулі.

Вона посадила на дірку латку іншого кольору, відрізавши клаптик шовку від старої парасольки, і вранці пригнічений Орей рушив з полатаною парасолькою. Він поставив її у шафу, намагаючись відігнати від себе прикрі спогади.

Проте ввечері не встиг він зайти, як жінка схопила в нього парасольку й розгорнула, щоб переконатися, чи вона ціла, і їй аж дух зайнявся, коли вона побачила таке непоправне лихо. Парасолька була подірвана маленькими дірочками, очевидно, пропалинами, піби

хтось витрусив на неї попіл із запаленої люльки. Отже, вона загинула, загинула без вороття!

З люті жінка не могла вимовити жодного слова й тільки роздивлялась парасольку. Чоловік, теж побачивши, що парасолька загинула, стояв приголомшений, вражений, пригнічений.

Потім вони перезирнулися, потім він опустил погляд; потім вона кинула йому в обличчя знівечену парасольку і, знову здобувшись на голос, розлючено закричала на нього:

— Ах ти, поганцю, поганцю! Та ти це навмисне зробив! Але ти мені за це заплатиш! Будеш зовсім без парасольки!

І знов зчинилася сцена. Аж після цілої години невинної бурі він спромігся вставити й собі слово. Він присягнувся, що й сам не розуміє, з чого б воно могло статися, що це хтось зробив йому з недобррозичливості або з помсти.

Врятував його дзвінок. То прийшов його приятель, що мав у них обідати.

Пані Орей розповіла йому, що сталося. Про нову парасольку не може бути й мови, її чоловік залишиться без парасольки.

Приятель цілком слушно зауважив:

— Одначе, пані, в нього псуватиметься одяг, а він коштує, безперечно, дорожче.

Усе ще розсатаніла жінка відказала:

— Тоді хай бере парасольку, з якою я ходжу на базар, а нової, шовкової, він більше від мене не діжде.

Але Орей обурився на саму таку думку:

— Тоді я піду краще у відставку! А з кухонною парасолькою в міністерство не покажуся.

Приятель порадив:

— Віддайте її обіпнути заново, це вийде дріб'язок.

Роздратована пані Орей замурмотіла:

— Щоб обіпнути її, треба віддати франків вісім. Вісім

та вісімнадцять — це вже двадцять шість! Двадцять шість франків за саму парасольку, та це ж треба не при розумі бути, це ж треба збожеволіти!

Приятелєві, людині пезаможній, сяйнула одна думка: — Стягніть за неї гроші з товариства, де застраховано ваше майно. Страхові компанії платять за речі, що потерпіли від вогню, якщо скоїлося лихо в домі.

Почувши цю пораду, пані Орей відразу ж заспокоїлася; з хвилину поміркувавши, вона звернулася до чоловіка:

— Завтра дорогою до міністерства ти зайдеш до контори «Материнська допомога», хай засвідчать стан парасольки й виплатять страхову суму.

Та пан Орей аж підскочив:

— Анізащо в світі я на це не наважуся! Хай гинуть ці вісімнадцять франків, та й по всьому! Ми з цього не помремо.

І другого дня він пішов із тростиною. На щастя, була гарна погода.

Лишившись удома сама, пані Орей ніяк не могла примиритися з утратою вісімнадцяти франків. Перед нею на обідньому столі лежала парасолька. Жінка все ходила круг столу й не могла нічого придумати.

Страхове товариство не сходило їй з думки, але вона теж не наважувалась іти туди, передчуваючи глузливі погляди службовців, до яких їй довелось б звертатись; бо на людях вона ставала дуже боязкою, червоніючи без причини і бентежачись, як тільки їй треба було говорити з незнайомими.

Проте втрата вісімнадцяти франків завдала їй гострого жалю. Вона не хотіла за них і згадувати, та спомин про викинуті на вітер гроші раз у раз мучив її лютим стражданням. Однак що ж його робити? Минали години, а вона все ж ні на що не зважувалась. Аж ось, немов той боягуз, що враз кидається проти небезпеки, вона раптом вирішила:

— Піду. Що буде, те й буде!

Але спершу слід було надати парасольці такого вигляду, щоб нещасний випадок був очевидний і претензія мала підстави. Вона взяла з каміна сірники й пропалила велику, завбільшки з долоню дірку між спицями, а те, що лишилось од шовку, обережно згорнула, скріпила гумовою тасьмою, потім наділа шаль і капелюха і швидкою ходою рушила на вулицю Ріволі, де містилося страхове товариство.

Але кроки її сповільнювались у міру того, як вона наближалась до мети. Що, власне, має вона сказати? Що буде?

Вона дивилася на номери будинків. Їй залишалось перейти ще двадцять вісім. Чудово! Ще є час поміркувати. І вона йшла чимраз повільніше. Раптом вона здригнулась. Ось двері, на них золотими літерами виблискує: «Товариство страхування від пожеж «Материнська допомога». Ось уже воно! На хвилинку вона зупинилася, почувавши в собі якийсь неспокій та сором, потім пройшла далі, вернулася, пройшла далі ще раз, знову вернулася.

Кінець кінцем вона сказала собі: «Треба все ж зайти. Чим швидше, тим краще».

А втім, заходячи в будинок, вона відчула, як калатає її серце.

Вона потрапила в простору кімнату, де було багато вікопець, у кожному віконці видніла голова схованого за перегородкою службовця.

З'явився якийсь чиновник з паперами. Вона запитала тихеньким, боязким голосом:

— Вибачте, добродію, чи не могли б ви сказати мені, куди саме треба звернутися по страхові виплати за спалені речі?

Він відповів дзвінким голосом:

— Другий поверх, ліворуч. Бюро нещасливих випадків.

Ці слова збентежили її ще гірш; її заманулося втекти геть, нічого не казати, поступитися цими вісімнадцятьма франками. Але згадка про цю суму знову трошки підбадьорила її, і, тяжко дихаючи й зупиняючись на кожній сходинці, вона піднялася нагору.

На другому поверсі вона побачила двері, постукала. Тоненький голос гукнув:

— Увійдіть!

Увійшовши, вона опинилася в якійсь великій кімнаті, де стояли троє поважних чиновників з орденами і розмовляли.

— Що ви бажаєте, пані? — спитав один із них.

Але вона, вже не добираючи слів, забелькотала:

— Я прийшла... Я прийшла, з приводу нещасного... випадку.

Чинovníк увічливо вказав їй на крісло.

— Посидьте трошки, будь ласка; за хвилину я буду до ваших послуг.

І, повернувшись до співрозмовників, він провадив далі:

— Товариство, панове, не зобов'язане сплачувати вам більш, як чотириста тисяч франків. Ми не можемо визнати ваші претензії на сто тисяч, які ви вимагаєте від нас додатково. До того ж оцінка..

— Досить, добродію,— перепинив його один із співрозмовників,— справу розв'яже суд. А нам тільки й лишається піти звідси.

І, манірно вклонившись кілька разів, вони вийшли з кімнати.

О, якби вона тільки могла набратися духу, щоб і собі податися з тими двома, вона б утекла, покинувши все чисто! Та хіба ж була вона на це спроможна! Чинovníк уже повернувся до неї, і, вклоняючись, спитав:

— Чим можу служити пані?

— Я прийшла з приводу... з приводу цього ось,— запинаючись, ледве вимовила вона.

Директор із щирим подивом глянув на річ, що вона до нього простягала. Тремтячою рукою вона намагалася зняти резинку. Насилу знявши, вона зненацька розгорнула кістяк обдертої парасолі.

Співчутливим тоном чиновник промовив:

— Авжеж, вона потерпіла добряче...

Вона несміливо пояснила:

— Вона коштувала мені двадцять ф'янків.

— Та невже? — здивувався її співрозмовник. — Аж ось скільки!

— Так, це була прегарна парасолька. Я хотіла б, щоб ви засвідчили, в якому вона стані.

— Бачу, бачу, добре бачу. Проте я не розумію, чому це може мене стосуватися.

Вона стривожилась. А що як за дрібні хатні речі в товаристві страхування не виплачують?

Проте вона сказала:

— Але ж вона згоріла...

Чиновник не заперечував:

— Я це й сам бачу.

Вона сиділа, роззявивши рота, не знаючи, що його казати; потім, раптом зрозумівши свою забутливість, швидко промовила:

— Я пані Орей. Ми застраховані в товаристві «Материнська допомога». Я прийшла прохати вас про відшкодування цієї втрати. — І вона поквапилася додати, побоюючись рішучої відмови: — Я тільки прошу, щоб ви наказали обіпнути її.

— Але ж... пані, — заявив, зніяковівши, директор, — ми ж не торгуємо парасольками. Взяти на себе таку роботу ми не можемо.

Маленька жінка відчувала, як до неї повертається рішучість. Отже, треба боротися. І вона боротиметься. Вона вже не боялася.

— Я прошу тільки виплатити мені вартість поправ-

ки,— сказала вона.— Лагодити парасольку я віддам сама.

Чиновник здавався збентеженим.

— Справді, пані, це пусте. Від нас ніколи не вимагали, щоб ми відшкодували такі мізерні збитки. Зрозумійте, ми не можемо сплачувати страхові суми за хусточки, рукавички, щітки, приношені черевики, за всі отакі дрібнички, що повсякдень наражаються на небезпеку бути спаленими.

Вона почервоніла, вона почувала, як її хапає за серце.

— Але у нас, пане, у грудні минулого року зайнялось якомсь у димарі, і ми зазнали збитків щонайменше на п'ятсот франків; проте мій чоловік нічого не вимагав від товариства, отже, було б цілком справедливо сплатити тепер за мою парасольку.

Догадавшись, що йому кажуть неправду, директор з усміхом відповів:

— Але ж признайтеся, добродійко, дуже дивно, що пан Орей нічого не вимагав за пошкодження майна на п'ятсот франків, а подає тепер претензію за лагодження парасольки на п'ять або шість франків.

Та вона, не змішавшись, відказала:

— Пробачте, пане, але збиток на п'ятсот франків стосується кишені пана Орея, а збиток на вісімнадцять франків стосується кишені пані Орей, а це не те саме.

Збагнувши, що йому не спекатися її і що він лише змарнує свій робочий час, директор поступився:

— Ну, кажіть же мені тоді, будь ласка, як воно у вас сталося?

Вона зрозуміла, що перемогла, і взялася розповідати:

— Бачите, пане, у мене в передпокої стоїть бронзова підставка для парасольок та тростин. Якомсь, повернувшись додому, я встромила туди оцю парасольку. А треба вам сказати, що саме над підставкою висить поличка, де зберігаються свічки й сірники. Отож я про-

стягаю руку й беру собі чотири сірники. Чиркнула одного, та він не запалюється. Чиркнула другого, він займається, але зараз же гасне. Тоді я беру третього сірника, але й він гасне.

— Сірники, очевидно, казенні? — перебив її директор, бажаючи вкинути дотепне слівце.

Вона не зрозуміла і провадила далі:

— Цілком можлива річ. Усе ж четвертий сірник зайнявся, і я таки засвітила свічку; тоді я пішла спочивати до себе в кімнату. Але за чверть години мені здалося, нібито тхне чимсь паленим. А я завжди боялася пожежі. О, якби у нас сталася колись пожежа, то вже, певно, не з моєї провини! У мене тільки це й на думці, особливо після того як зайнялося в димарі, я вам уже казала. Отже, я схоплююся з ліжка, йду, шукаю, нишпорю, немов той ловчий собака, нюшкую по всіх кутках і кінець кінцем помічаю, що це жевріє моя парасолька. Напевно, туди понав сірник. Ви бачите, що з нею сталося...

Директор скривився.

— Як же ви оцінюєте ваш збиток? — спитав він.

Але вона мовчала, не зважуючись назвати цифру. Потім, бажаючи виказати широку вдачу, сказала:

— Віддайте полагодити її самі. Я цілком здаюся на вас.

Та він відмовився:

— Ні, пані, я не можу. Кажіть мені, скільки ви правите.

— Та... мені здається... що... Стривайте, пане, я ж не хочу на вас наживатися... краще зробімо отак: я занесу свою парасольку до якого-небудь майстра, що обігне її гарним цупким шовком, а вам принесу рахунок. Це вас улаштує?

— Цілком, пані. Згода! Ось вам ордер у касу, де вам сплатять витрату.

І він простяг якогось папірця. Пані Орей схопила

ваписку і, дякуючи директорові, вийшла з кімнати, кваплячись швидше вибратися геть, щоб той не міг ще часом передумати.

Тепер вона весело йшла вулицею, шукаючи добру майстерню парасольок. Зауваживши один такий солідний з вигляду заклад, вона ввійшла туди й сказала впевненим голосом:

— Обішніть оцю парасольку найкращим шовком, який у вас тільки знайдеться. Ціна мене не обходить.

ЗУСТРІЧ

Едуардові Роду

Це був випадок, чистісінький випадок. Барон д'Ет-рай утомився, бувши весь час на ногах, а що всі княгинині апартаменти цього святкового вечора були відчинені, то він зайшов до спальні, що здавалася майже темною після яскраво освітлених салонів. Там не було ні душі.

Він шукав, де б задрімати, певний, що жінка його не захоче вертатись додому раніше як удосвіта. Ще ставши на порозі, побачив він широке блакитне, мальоване золотими квітами ліжко, яке стояло посеред просторої кімнати, ніби саркофаг, де поховано любов: княгиня була вже немолода. За ліжком велика світляна пляма справляла враження озера, що видніється крізь вікно. Це було дзеркало, величезне, тасмниче, задраповане темною запоною, яка не раз уже над ним і підіймалася, і опускалася; дзеркало ніби поглядало на ліжко змовницьким оком. Здавалося, воно мало свої спомини, свої жалі, як ті замки, де блукають привиди, і на його рівній порожній поверхні ввижалися пишні лінії голого жіночого тіла та ніжні сплетення рук в обіймах.

Барон зупинився, усміхаючись, трохи зворушений, на порозі притулку кохання. Та раптом у дзеркалі щось

майнуло, наче й справді з'явилися там чарівні фантоми. Чоловік і жінка, що сиділи на низенькій канапці в темному закутку, підвелися. Блискуче скло, відбиваючи їхні постаті, відобразило прощальний поцілунок.

Барон упізнав свою жінку та маркіза де Сервіньє. Він повернувся, вийшов, як людина сильна, що вміє панувати над собою, і залишився чекати ранку, щоб разом з баронесою рушити додому; та спати вже йому не хотілось.

Залишившись із дружиною сам на сам, він сказав:

— Пані, я бачив вас у кімнаті княгині де Рейн. Нема чого пояснювати більше. Я не люблю ні докорів, ні сварок, ні смішних ситуацій. Щоб того всього уникнути, ми мусимо розлучитись без галасу. Повірені улаштують ваше становище згідно з моїми розпорядженнями. Вам буде воля жити на свій смак, нарізно від мене, але попереджаю вас: ви маєте моє ім'я, а тому, коли виникне скандал, підуть якісь пересуди, я змушений буду вдатись до суворох заходів.

Вона хотіла щось на те відповісти, але він, не бажаючи нічого слухати, вклонився і пішов до себе.

Ця пригода скоріше здивувала й засмутила його, ніж зробила нещасним. Він палко кохав її в перші дні їхнього шлюбу. Та пристрасть поволі охолочла, і тепер у нього раз у раз бували скороминущі захоплення — то в театрі, то серед світських дам, — хоча залишався й певний потяг до баронеси.

Вона була молоденька, від сили двадцяти чотирьох років, білява й худа, дуже худа. Паризька лялечка — тоненька, розбещена, елегантна, кокетлива, досить гостра на язик, більше чарівна, ніж вродлива. Він казав одверто своєму братові про неї: «Жінка моя принадна, зваблива, але... вона нічого по собі не лишає. Вона схожа на келих шампанського, де нема нічого,

крім шумовиння. Допивши до дна, відчуваєш смак, але хочеться пити».

Він ходив по кімнаті туди й сюди, схвильований, думаючи про тисячу різних речей. Іноді його охоплювала лють і виникало дике бажання скрутити в'язи маркізові чи дати йому ляпаса в клубі. Та зараз же надходила думка, що це— поганий тон, що в такому разі сміялись би з нього, а не з другого і що в цих поривах більше ображеної гордості, ніж порайеного серця. Він ліг у постіль, але не міг заснути.

Через кілька днів у Парижі почули, що барон та баронеса д'Етрай розлучилися по-доброму, не припавши одне одному до душі. Ніхто нічого лихого не подумав, не було ні поговору, ні здивування.

Проте барон, щоб уникнути прикрих для себе зустрічей, мандрував цілий рік, потім прожив друге літо на теплих водах, восени полював, а на ту вже зиму повернувся до Парижа. Своєї жінки не бачив він ні разу.

Про неї нічого поганого не говорили. Очевидно, вона дбала принаймні за пристойність. Йому лише цього треба було.

Знудившись, він подався знову в мандри, потім поїхав перебудовувати свій замок Вілебоск — на те пішло два роки, далі приймав у себе друзів — п'ятнадцять місяців; нарешті, стомлений від цих розваг, повернувся до свого окремого будинку на Лільській вулиці. На той час минуло якраз шість років, відколи він розлучився з дружиною.

Мав він тепер сорок п'ять років; волосся вже густо посівіло, виросло черевце, і на обличчі можна було бачити меланхолію, властиву людям, що були вродливі, зазнали на своєму віку кохання, але все те їм відпливає в минуле.

Через місяць після свого повернення в Париж він вастудився, виходячи з клубу, і дістав кашель. Лікар звелів йому їхати в Ніццу до кінця зими.

Він вирушив туди якось у понеділок увечері, експресом.

Спізнившись, барон прибув на станцію, як поїзд уже от-от мав відійти, і сів на вільному місці в одному з купе. У глибині того купе влаштувалась вже якась постать, так закутана в хутра та покривала, аж не можна було зразу визначити, чи чоловік то, чи жінка. Це просто була довга купа одежі. Зрозумівши, що нічого про свого сусіда не дізнається, барон і собі почав лагодитися на ніч, надів свою подорожню шапочку, вкрився ковдрою й заснув.

Прокинувся він аж удосвіта і зараз же поглянув на свого супутника. Той ні разу за ніч не поворухнувся і, здавалось, спав досі міцним сном.

Пан д'Етрай скористувався з цього, щоб зробити свій ранішній туалет, причесати волосся та бороду, вернути свіжість обличчю, яке так прикро міняється від сну, коли людина дійшла певного віку.

Великий пост сказав:

Коли ми молоді, нам ранок — пишне свято!

Коли ми молоді, то прокидаємось в чарівній радості, зі свіжою шкірою, ясними очима, лискучим від живодайних соків волоссям.

А коли старіємось, то година пробудження — тяжка година. Очі мутні, щоки набряклі й розчервонілі, уста напухлі, поплутане волосся та скуйовджена борода — все це надає обличчю виразу старості, втоми, кінця.

Барон розчинив свій дорожній несесер, відсвіжив собі обличчя і почав чекати.

Поїзд свиснув, зупинився. Сусід поворухнувся. Безперечно, він уже не спав. Машина пішла далі. Скисний сонячний промінь заглянув до вагона і впав просто на баронового супутника. Той поворухнувся знову, кивнув кілька разів головою, як курча, що вилуплюється з яйця, і спокійно показав своє обличчя.

Це була молода білява жінка, свіжа, вродлива й повненька. Вона підвелась і сіла.

Вражений барон дивився на неї. Він сам не знав, чи вірити своїм очам. Ладен був заприсягтись, що це... що це його дружина, але... але зовсім не та, що була!.. Вона потовстішала, потовстішала так само, як і він, але — на користь для себе!

Вона споглядала його байдуже і, здавалося, не пізнаючи, хто перед нею, а далі спокійно визволилась з-під одягів, у які була загорнена.

Вона мала в собі щось поважне, як жінка цілком упевнена в собі; знала добре, що від сну прокидається свіжа й прекрасна.

Барон втрачав розум.

Чи справді це його дружина? Чи інша якась особа, схожа на ту, як сестра? Не бачившись шість років, він міг і помилитись.

Вона позіхнула. Він пізнав її жест. Але сусідка знову повернулась до нього і глянула спокійним, байдужим, невиразним поглядом, а тоді відвела очі й стала дивитись у вікно.

Сам не свій, барон ладен був крізь землю провалитись. Він боязко, непомітно стежив за нею.

До лиха, це ж таки його жінка! Яка ще тут могла бути непевність? Хто інший у світі має такого носика? Тисяча споминів наплила на нього, споминів про пестощі, про дрібні тасмниці її тіла, про родимку на стегні, а другу на спині навпроти першої. Скільки разів він їх цілував! Його охопило враз колишнє сп'яніння, він ніби відчув запах її тіла, пригадав усміх, з яким вона обвивала йому круг шиї свої руки, солодкі інтонації голосу, всі оті пустотливі милощі.

Та як же вона змінилася, покращала, це була вона й не вона. Тепер у ній було більше дозрілості, більше викінченості, більше жіночого! Вона сильніше вабила до себе, ніж перше; безмежно вабила й спокушала!

Отже, ця чужа жінка, незнайома, випадково зустрі-
нута в вагоні, належала йому по закону. Досить було
йому сказати: я хочу!

Колись він спав у неї в обіймах, жив, оточений її
коханням. Тепер зустрів таку, аж ледве міг пізнати.
Це була інша й та сама одночасно; інша, бо переро-
дилася, сформувалась, виросла, відколи він її кинув;
але й та сама, яку він мав, лише з трохи зміненими ру-
хами, з рисами, що набрали більшої довершеності,
з не такою пустотливою усмішкою, з поважнішими же-
стами. Це були дві жіночі істоти в одній, знадливість
невідомого і спокусливість пригадуваного. Це було
щось чудне, дивне, безумно привабливе, немов любов-
на таємниця, солодка й загадкова. Це була його дру-
жина в новому тілі, в новій плоті, якої ніколи ще не
дотикались його уста.

І він подумав, що справді шість років зовсім пере-
інакшують людину. Залишаються тільки загальні риси,
з яких можна нас упізнати, та й вони інколи зникають.

Кров, волосся, шкіра — все оновлюється, все стає
інше, нове. І коли довго не бачив людину, зустрінеш
кінець кінцем зовсім не ту істоту, хоч і тим самим
іменем вона називається.

Так само може перемінитись і серце, і думки, і за
сорок років життя ми, завдяки тим повільним, нена-
станним перетворенням, можемо бути чотири чи п'ять
разів зовсім різними людьми.

Глибоко схвилюваний, думав він про це все. Раптом
зринула згадка про той вечір, як він застав її в кня-
гининій опочивальні. Та гніву тепер не відчував. Перед
ним тепер була зовсім не тодішня худенька, маленька
лялечка.

Що було йому чинити? Як заговорити до неї? Що
сказати їй? Пізнала вона його чи ні?

Поїзд зупинився знову. Він підвівся, уклонивсь і
промовив:

— Берто, чи вам нічого не треба? Я міг би вам при-
нести...

Вона оглянула його з голови до ніг і відказала, без
будь-якого здивування чи ніяковості, без злості, бай-
дуже й просто:

— Ні, не треба нічого, спасибі.

Барон вийшов і прогулявся кілька разів по перону,
щоб якимось розважитись, отямитись після поразки. Що
він мав зробити тепер? Сісти в інший вагон? Це схоже
було б, ніби він утік. Взяти тон люб'язного послуж-
ливого кавалера? Скидалось би, наче він просить ви-
бачення. Заговорити, як пан, володар? Ні, це було б
брутально, та й не мав він уже на те права.

Він повернувся й сів на своєму місці.

Вона також, поки його не було, швиденько опоряди-
ла свій туалет. Розляглася тепер зручно в кріслі, без-
страсна та осяйна.

Барон повернувся до неї й мовив:

— Люба Берто, чудний випадок звів нас після шести
років розлуки, що сталася без гніву й сварки; чого ж
нам дивитися ворогами одне на одного? Ми тут зоста-
лись сам на сам? Тим гірше або тим краще. Я звідси
не вийду. То чи не ліпше б нам було розмовляти; як...
як... як... друзям, доки не скінчиться наша подо-
рож?

Вона відповіла спокійно:

— Як хочете.

Тоді він урвав, не знаючи, що казати далі. Потім,
набравшись сміливості, підійшов до неї, сів на ближ-
чим кріслі і промовив галантно:

— Бачу, що треба до вас залицятись. Зрештою, це
дуже приємно, бо ви чарівні. Не можете уявити собі,
як ви багато виграли за ці шість літ. Мені не доводи-
лось бачити жінки, котра б так зачарувала мене, як
ви, коли оце щойно виглянули зі свого хутра. Справ-
ді, я не повірив би, що можна так змінитись.

А вона, не повертаючи голови, не дивлячись на нього, відказала:

— Про вас я того не скажу, бо ви дуже споганіли.

Він зніяковів, зашарівся, а потім з веселим усміхом мовив:

— Ви жорстокі.

Баронеса повернулась до нього:

— Чому? Я констатую. Ви ж не маєте наміру освідчитись мені в коханні, правда? Отже, вам зовсім байдуже, чи здасться ви мені вродливі, чи ні. Проте бачу, що ця тема вас дратує. Поговорімо про щось інше. Що ви поробляли, відколи я вас не бачила?

Втрачаючи тям, він пробурмотів:

— Я? Подорожував, полював... постарівся, як бачите.

А ви?

Вона на те незмушено:

— Я дбала за пристойність, така ж була ваша воля.

Брутальне слово набігло йому на язик. Проте він стримався, а натомість поцілував їй руку:

— Дякую вам за це.

Вона здивувалась. Як умів цей чоловік панувати над собою! Він таки сильний.

Барон повів далі:

— Ви задовольнили перше моє прохання, дозвольте тепер попросити, щоб відтепер у розмові нашої не було ніякої прикrostі.

Вона зневажливо махнула рукою:

— Прикrostі? Яка ж тут прикrostі? Ви тепер зовсім чужа для мене людина. Я стараюся лише підтримувати розмову, що якось не в'яжеться.

Барон усе дивився на неї: незважаючи на її безжальність, у ньому дедалі росло дике бажання оволодіти нею, бажання непоборне, бажання людини, що має на те силу й право.

Вона, знаючи, що робить йому боляче, запитала жорстоко:

— Котрий вам тепер рік? Я думала, ви молодші, ніж вдастесь.

Він зблід.

— Мені сорок п'ять.— І додав:— Я забув спитати вас, як там княгиня де Рейн. Ви й тепер бачитесь в нею?

Вона глянула на нього неспокійно:

— Так, бачусь. Вона масться добре, спасибі.

І вони сиділи поруч, кожне зі стурбованим серцем, з розлютованою душею. Раптом він промовив:

— Люба Берто, я передумав. Ви — моя дружина, і я бажаю, щоб ви вернулись до мого дому. Бачу, що ви погарнішали і характер ваш покращав. Беру, отже, вас знову до себе. Я ваш чоловік, це моє право.

Остовпіла, вражена, дивилась вона баронові в вічі, намагаючись прочитати його думку. Лице його було холодне, непроникливе і рішуче.

— Мені дуже шкода,— відповіла вона,— але я маю певні зобов'язання.

Він усміхнувся:

— Тим гірше для вас. Право дає мені силу. Я скористаюся з того.

Під'їздили до Марселя. Поїзд заєвистів, притишуючи хід. Баронеса встала, згорнула спокійно свої покривала і мовила, повернувшись до чоловіка:

— Любий Реймоне, не повертайте на зло побачення, що я підготувала. Я хотіла мати гарантію, згідно з вашими порадами, щоб не боятись ні вас, ані поговору людського, коли що трапиться. Ви до Ніцци, правда?

— Я туди, куди ви.

— Ні, ні. Вислухайте мене, і я обіцяю, що ви залишите мене в спокої. Зараз на пероні ви побачите княгиню де Рейн і графіню Анрію, що чекають на мене зі своїми чоловіками. Я хотіла, щоб вони побачили нас разом, вас і мене, і знали, що ми перебули ніч

удвох у цьому купе. Не бійтесь. Дами ці розкажуть про це скрізь, бо воно ж вельми їх здивує.

Я вже сказала вам, що, йдучи за вашими порадами, дбала про пристойність. До решти справа не торкалась, правда ж? Так ось, щоб не порушувати пристойності, я й улаштувала нашу зустріч. Ви наказали мені уникати будь-якого скандалу. Я й уникаю його, любий, бо боюсь... боюсь...

Вона почекала, аж поїзд остаточно спинився, і коли гурт приятелів підійшов до дверей купе та розчинив їх, докінчила:

— Боюсь, що я вагітна.

Княгиня простягла руки обняти її. Баронеса промовила до неї, показуючи на враженого, остовпілого барона:

— Не пізнаєте Реймона? Таки справді він перемінився. Він згодився супроводити мене, щоб я не подорожувала сама. Ми інколи мандруємо отак разом, як добрі приятелі, які не можуть жити завжди разом. Зараз ми, зрештою, попрощаємось. Буде вже з нього мого товариства.

Простягла руку, він ту руку машинально потиснув. Потім вона сплигнула на перон до своїх приятелів.

Барон швидко зачинив двері, надто схвильований, щоб вимовити слово чи на щось зважитись. До нього долетів жінчин голос та сміх її товариства.

Більше він її не бачив.

Правду вона йому сказала чи ні? Не дізнався про те ніколи.

ОРДЕН

Усі люди народжуються з яким-небудь нахилом, покликанням або хоч бажанням, що збуджується в них, тільки-но вони почнуть говорити чи думати.

Пан Сакреман змалку тільки й мав на думці, що дістати орден. Хлопцем він носив олов'яний хрест Почесного легіону, як інші діти носять військовий кашкет, і на вулиці гордо йшов під руку з матір'ю, випинаючи вузькі груди, прикрашені червоною стьожкою й металевою зіркою.

Скінчивши скромну науку, він невдало пробував скласти іспити на бакалавра і, не знаючи, що робити далі, одружився з гарною дівчиною, бо ж був досить ваможний.

Вони жили в Парижі, як живуть багаті буржуа, обертаючись у своєму колі, але з певним добором, пишаючись знайомством з одним депутатом, що міг стати міністром, і приятелюючи з двома начальниками відділів.

Але думка, що запала Сакреманові в голову ще змалечку, не покидала його, і він повсякчас страждав, що так і не домігся права оздобити груди барвистою стьожечкою.

Його вражало до живого серця, коли на бульварі він зустрічав людей з орденами. Він скося поглядав на них із заздрісним роздратуванням. Іноді, в довгі години пообіднього дозвілля, він брався їх підраховувати. Він казав собі: «Ану, скільки стріну я від Мадлен до вулиці Друо».

І він ішов собі поволі, приглядаючись до костюмів, уже здалека розпізнаючи звиклим оком маленьку червону цятку. І щоразу наприкінці прогулянки кількість орденів вражала його.

«Вісім офіцерів і сімнадцять кавалерів! Аж ось скільки! Яке безглуздя роздавати хрести першому-ліпшому! Цікаво, чи стріну я стільки, коли вертатимусь».

І він ішов назад тихою ходою, впадаючи в розпач, коли вулична тиснява заважала його підрахункам і він міг кого-небудь пропустити. Він знав квартали, де ка-

валери орденів найчастіше зустрічалися. Їх аж роїлося в Пале-Роялі, на авеню Опери їх було менше, ніж на вулиці Миру; правому боку бульвару вони віддавали перевагу перед лівим.

Вони мали, очевидно, свої улюблені кав'ярні, театри. Щоразу, як Сакреман помічав гурт старих сивоволосих добродіїв, що, спинившись посеред тротуару, заважали рухові, він казав собі: «Ото офіцери ордена Почесного легіону!» І йому кортіло вклонитися їм.

Офіцери (він це часто помічав) мають іншу поставу, ніж звичайні кавалери. Відразу видно, що їхня громадська вага більша, вплив ширший.

Але часом Сакреман аж сатанів із гніву на всіх нагороджених і ненавидів їх ненавистю соціаліста.

Тоді ордени дратували його, як дратують голодного бідаря ласощі, виставлені в вітрині гастрономічної крамниці, і, вернувшись додому, він голосно заявляв:

— Коли ж нарешті ми позбудемося цього мерзенного уряду?

— Що з тобою таке сьогодні? — здивовано питала жінка.

— А те, — відповідав він, — що я обурений кривдою, я бачу її скрізь. Ах, яку рацію мали комунари!

Проте по обіді він знов ішов з дому помилуватися на вітрини з ордепами. Він споглядав усі ці відзнаки різноманітної форми і барви. Він хотів би володіти геть усіма ними й на урочистих прилюдних зборах, десь у величезній залі, повній люду, повній захопленої юрби, йти на чолі кортежу, виблискуючи грудьми, вздовж і впоперек вкритими низками орденів, виступати поважно, з шапокляком під пахвою, сяючи, мов якесь світило серед здивованого шепотіння, серед шанобливого гомону.

А втім, як на лихо, заслуг до нагороди він не мав.

«Орден Почесного легіону, — міркував він, — не так легко дістати людині, що не виконує жодних громад-

ських обов'язків. Чи не вшанують мене відзнакою за народну освіту?»

Але він не знав, як до цього взятися. Коли звернувся за порадою до жінки, та дуже здивувалася:

— За народну освіту? Що ж ти зробив такого?

Він спалахнув:

— Як ти не збагнеш! Я саме обмірковую, що б таке зробити. Ти часом буваєш якась безголова.

Вона всміхнулася:

— Звісно, твоя правда. Але ж я також не знаю!

Та йому запала в голову одна думка:

— А чи не побалакати тобі з депутатом Росселеном? Він може дати добру раду. Мені самому, розумієш, якось незручно заговорити з ним про це. Надто вже делікатна, надто складна справа. А тобі запитати цілком доречно..

Пані Сакреман уволила його прохання. Росселен обіцяв поговорити з міністром. Сакреман докучав йому лагадуванням. Кінець кінцем депутат відповів йому, що треба подати прохання, перелічивши там свої вчені ступені.

Свої ступені?.. От тобі й маси! Але ж він не був навіть бакалавром.

Одначе треба ж було з чогось почати, і Сакреман заходився писати брошуру під назвою: «Про право народу на освіту». Але вбогість думки перешкодила йому завершити працю.

Тоді він став шукати тем легших і брався по черзі то до однієї, то до другої. Перша була: «Наочне навчання дітей». Він вимагав, щоб у бідацьких кварталах було засновано щось на зразок безплатних театрів для дітей. Батьки приводили б їх туди ще з самого малку, і там, за допомогою чародійного ліхтаря, їм викладалися б основи з усіх чисто галузей людського знання. Так можна було б пройти справжній курс навчання. Зір

освічував би мозок, і образи відбивалися б у пам'яті, роблячи науку, так би мовити, наочною.

Хіба є що простіше, як навчити таким способом все-світньої історії, географії, природничої науки, ботаніки, зоології, анатомії тощо?

Надрукувавши цю розвідку, він порозсилав її по одному примірнику кожному депутатові, по десяти — кожному міністрові, п'ятдесят — президентові республіки, по десяти — в редакції паризьких газет, по п'яти — в редакції газет провінційних.

Потім він порушив ще питання про вуличні бібліотечки, вимагаючи від уряду, щоб вулицями розвозили книжки в маленьких візках, як розвозять апельсини. Кожен житель, заплативши за абонемент одне су, мав би право прочитувати по десять томів щомісяця.

«Народ,— писав Сакреман,— прагне лише розваг. Сам він не йде до знання, похай же знання прийде до нього тощо».

Його праці не зробили шесту. Проте він подав прохання. Йому відповіли, що взято до відома і з його працями знайомляться. Він був певний успіху, став чекати, але відповіді не було.

Тоді він вирішив поклопотатися сам. Він прохав аудієнції в міністра народної освіти, і його прийняв один із секретарів, зовсім ще молодий, але статечний і поважний, котрий, наче граючи на піаніно, натискував ряди білих кнопок і викликав кур'єрів, служників, молодших чиновників. Він запевнив прохача, що справа його розглядається, і порадив йому провадити далі свої видатні праці.

І пан Сакреман знов заходився писати.

Депутат Росселен, здавалося, тепер зацікавився його успіхами і навіть давав йому багато доладних практичних порад. Він і сам був нагороджений орденом, хоч ніхто не знав, за які заслуги.

Він указав Сакреманові нові теми для розвідок, увів його до вчених з товариства, що працювали коло надто темних наукових питань, сподіваючись здобути шану, і навіть протегував йому в міністерстві.

Отож, прийшовши якимось до свого приятеля поспідати (останніми місяцями Росселен частенько спідав і обідав у них), він, стискаючи Сакреманові руку, пошепки сказав йому:

— Я щойно домігся для вас великої ласки. Комітет історичних розвідок доручає вам одну справу. Треба провести дослідження по різних бібліотеках Франції.

Сакреман з хвилювання не міг уже ані їсти, ані пити. Через тиждень він поїхав.

Він їздив із міста до міста, вивчаючи каталоги, копаючись по горищах, завалених старими, вкритими порохом томами, стягаючи на себе ненависть бібліотекарів.

Але якимось увечері, коли він був у Руані, йому захотілось одвідати дружину,— він не бачився з нею уже тиждень; він сів на дев'ятигодинний поїзд, розраховуючи опівночі дістатися додому.

Він мав свого ключа. Сакреман увійшов безгучно, увесь тремтячи з радощів, уявляючи щасливий подив дружини. Двері до спальні замкнено — яка шкода! Він гукнув:

— Жанно, це я!

Вона, очевидно, сильно злякалася, бо чути було, як вона сплигнула з ліжка і розмовляла сама з собою, немов уві сні. Потім побігла до своєї вбиральні, грюкнула дверима і забігала босоніж туди й сюди по кімнаті, соваючи меблі так, що дзеленькотіли скляні дверцята шаф. Нарешті вона спитала:

— То це ти, Александре?

— Авжеж, я,— відповів Сакреман,— відчини мені.

Двері розчинилися, й жінка кинулася йому на груди, лепечучи:

— О, як я злякалась! Яка несподіванка! Яка радість!

Сакреман почав роздигатися з властивою йому акуратністю і взяв уже із стільця своє пальто, щоб повісити його в передпокої. І враз аж остовпів з подиву. В петельці була червона стьожка!

— Це... це...— промимрив він,— це пальто з орденом!

Жінка кинулась до нього, обіруч схопивши пальто, і гукнула:

— Ні, ти помиляєшся... віддай мені його!

Але Сакреман ухопився за рукав і повторював, як несамовитий:

— Що воно таке?.. Чому це?.. Поясни мені... Чиє це пальто?.. Воно не моє, бо на ньому орден Почесного легіону!

Жінка ж, стараючись видерти в нього пальто, розгублено бубоніла:

— Послухай... послухай... віддай-но... Я не можу тобі сказати... це секрет... послухай!

Але Сакреман сердився й полотнів:

— Я хочу знати, як тут опинилося це пальто. Воно не моє.

Тоді вона гукнула йому в саме обличчя:

— Гаразд, мовчи тільки, присягнися мені... Так от... тебе нагороджено!

З хвилювання Сакреман випустив пальто й упав у крісло:

— Мене... ти кажеш... мене... нагороджено...

— Так... це секрет... великий секрет...

Замкнувши в шафу славою овіяний одяг, пані Сакреман підійшла до свого чоловіка, тремтяча й зблідла.

— Так,— повела вона далі,— це нове пальто, яке я замовила для тебе. Але я присягнулася нічого тобі не казати. Це буде офіційно оголошено за місяць або півтора. Тобі спершу треба закінчити дослідження.

Ти не повинен цього знати, аж поки не вернешся. То пан Росселен домігся цього для тебе...

Приголомшений Сакреман белькотав:

— Росселен... Орден... Він мені добув орден... він... л... я... га!..

Сакреман був навіть змушений випити склянку води.

На підлозі білів клаптик паперу, що випав із кишені пальто. Сакреман підняв його — це була візитна картка. Він прочитав: «Росселен, депутат».

— Ось бачиш,— сказала жінка.

Сакреман з радощів аж зайшовся слізьми.

А через тиждень в «Урядовому віснику» було оголошено, що пана Сакремана за особливі заслуги нагороджено званням кавалера ордена Почесного легіону.

НАМИСТО

Вона була з тих гарненьких, чарівних дівчат, що немов через помилку народжуються іноді в чиновницьких родинях. Вона не мала ні посагу, ні надії на спадщину або на те, що її зустріне, оцінить, покохає і візьме за дружину який-небудь багатий та знатний чоловік; отож вона погодилась вийти заміж за дрібного чиновника міністерства народної освіти.

Не маючи коштів гарно вдягатися, вона вбиралася скромно й почувала себе нещасною, як парія, бо для жінок нема ні касти, ні породи — краса, грація та чарівливість заміняють їм походження та родинні привілеї. Властивий їм такт, гнучкий розум та смак — ось єдина ієрархія, що рівняє дочок простолюду з вельможними дамами.

Вона постійно страждала, бо відчувала, що народилася для всіх принад, для всіх розкошів життя. Вона страждала, бачачи мізерність свого житла, вбогі стіни, потерті крісла, вицвілі фіранки. Всі ці речі, що на них

інші жінки її кола не звертають уваги, завдавали їй болю. Самий вигляд дівчини-бретонки, що прибирала її скромну господиню, викликав у неї гіркі жалі та хи-мерні мрії. Вона мріяла про мовчазні передпокої, де стіни вкрито східними тканинами, де світять високі бронзові торшери і де в широких кріслах куняють два поважні лакеї в коротких штанях, приспані важким жаром калориферів. Вона мріяла про великі салони, оббиті старовинним шовком, про вишукані етажерки, заставлені коштовними дрібничками, про маленькі, гарненькі й запашні вітальні, де о п'ятій годині точиться розмова з найближчими друзями, славетними й блискучими людьми, увага яких тішить кожну жінку.

Коли вона сідала обідати до круглого столу, застелепого скатертиною триденної свіжості, проти чоловіка і він, відкривши супову вазу, захоплено вигукував: «Га! Ось це добрий суп! Нема нічого кращого!» — вона мріяла про вишукані обіди з блискучим срібним посудом, у кімнаті, де з шпалер дивляться стародавні постаті та чудернацькі птахи у химерному лісі; вона мріяла про добірні страви на розкішних тарілках, про компліменти, які шепочуть їй і які вона слухає з загадковим усміхом, підносячи до уст шматок рожевої форелі або крильце рябчика.

Вона не мала ні вбрань, ні коштовностей, анічогісінько. Проте тільки в цьому вона й кохалась, тільки в цьому вбачала своє призначення. Їй хотілося подобатися, бути бажаною, звабливою, не схожою на інших.

У неї була багата подруга, з якою вона виховувалась у тому самому монастирі і якої не хотіла тепер одвідувати, так тяжко вона страждала, вертаючись потім до себе. Цілими днями вона плакала з туги, жалю, розпачу та нудьги.

Одного вечора її чоловік повернувся додому з урочистим виразом на обличчі й подав їй великий конверт.

— На,— сказав він,— тут є щось для тебе.

Миттю розірвавши конверт, вона витягла з нього картку, на якій було надруковано:

«Міністр народної освіти та пані Жорж Рампонно просять пана та пані Луазель завітати на вечір до міністерства, в понеділок 18 січня».

Замість умлівати від захвату, як сподівався її чоловік, вона спересердя кинула запрошення на стіл.

— Навіщо воно мені?

— Але ж, любя моя, я гадав, що ти будеш рада. Ти ніде не буваєш, а тут така щаслива нагода. Я на велику силу дістав запрошення. Всі його домагались,— це велика відзнака, таке випадає далеко не всякому чиновникові. Ти побачиш там увесь офіційний світ.

Вона роздратовано подивилась на нього і з серцем відповіла:

— Що ж, на твою думку, я одягну на цей бал?

Йому таке й на думку не спадало; він пробелькотав:

— Та сукню, в якій ти ходиш до театру. Вона здається мені дуже гарною.

Враз він замовк, здивований, розгублений, бачачи, що його жінка плаче. Дві великі сльозини поволі котилися з її очей до кутиків рота.

— Що з тобою? Що з тобою? — белькотав він.

Зробивши над собою зусилля, вона погамувала горе й спокійно відповіла, витираючи мокрі щоки:

— Нічого. Тільки я не маю вбрання, а тому й не можу поїхати на цей бал. Віддай запрошення комусь із товаришів по службі, чия дружина одягається краще за мене.

Його охопив розпач.

— Послухай, Матільдо,— мовив він.— А скільки б коштувала пристойна, проте скромна сукня, що й іншим разом могла б стати тобі в пригоді?

На хвилинку вона замислилась, подумки підраховуючи видатки й прикидаючи, скільки можна попрохати,

щоб ошадливий чоловік не зойкнув з переляку й не відмоєив остаточно.

Врешті вона, вагаючись, відказала:

— Я не знаю напевне, але, по-моєму, чотириста франків вистачило б.

Він трохи зблід, бо саме стільки він заощадив, щоб купити собі рушницю і пополювати наступного літа в околицях Нантера з кількома приятелями, що стріляли там по неділях жайворонків.

Проте він відповів:

— Гаразд. Я дам тобі чотириста франків. Дивись тільки, щоб сукня була гарна.

Надходив день балу, а пані Луазель здавалася сумною, запеклою, стривоженою. Сукня була, проте, готова. Якось увечері чоловік сказав їй:

— Що з тобою? Ось уже три дні ти якась дивна.

Вона відповіла:

— Мені сумно, бо в мене нема жодної коштовності, жодного самоцвіту, нічого, що я могла б одягти на себе. Я матиму зовсім нужденний вигляд. Здається, краще мені зовсім не їхати на цей вечір.

— Приколи живі квіти,— відказав він.— Узимку це вважається навіть елегантним. За якихось десять франків ти матимеш дві чи три розкішні троянди.

Та він її не переконав.

— Ні... нема нічого принизливішого, як мати вбогий вигляд серед багатих жінок.

Тоді чоловік вигукнув:

— Ох, яка ж ти дурна! Та піди до своєї подруги Форестьє і попроси її позичити тобі прикраси. Адже ти з нею в досить добрих стосунках.

Вона радісно скрикнула:

— А й справді! Я зовсім про це забула!

Другого дня вона подалася до подруги й розповіла їй про свою скруту.

Та підійшла до дзеркальної шафи, дістала велику шкатулку, принесла її, відчинила й сказала пані Луазель:

— Вибирай собі, моя люба.

Спочатку вона побачила обручки, потім перлове намисто, потім оздоблений самоцвітами золотий венеціанський хрест чудової роботи. Вона поміряла прикраси перед дзеркалом, вагалась, не в змозі розлучитися з ними, покласти їх назад. І все питала:

— У тебе нема більш нічого?

— Та є. Шукай собі. Я ж не знаю, що тобі може сподобатися.

Раптом вона помітила розкішне діамантове намисто в чорному атласному футлярі, і серце в неї шалено забилося в грудях. Тремтячими руками застібнувши намисто на сукні з високим коміром, вона аж скам'яніла в захваті перед самою собою.

Потім невпевнено, боячись відмови, спитала:

— Чи можеш ти позичити мені це, тільки це?

— Авжеж, можу.

Вона кинулась на шию подрузі, палко її поцілувала й побігла геть зі своїм скарбом.

Надійшов день балу. Пані Луазель мала успіх. Вона була краща за всіх жінок — елегантна, граційна, усміхнена й несамовита з радості. Усі чоловіки дивились на неї, запитували, хто вона така, намагалися познайомитись з нею. Чиновники для особливих доручень хотіли танцювати з нею вальс. Її помітив сам міністр.

Вона танцювала з захватом, пристрасно, сп'яніла від утіхи, не думаючи ні про що, у тріумфі своєї краси, в славі свого успіху, в якомусь мареві щастя, причиною якого були всі ці поклоніння, всі ці захоплення, всі оці розбуркані жадання, оця її цілковита перемога, така принадна для жіночого серця.

Додому вона пішла о четвертій годині ранку. Чоловік з опівночі спав у маленькій порожній вітальні разом з трьома іншими гостями, чії дружини теж дуже веселились.

Він прикрив їй плечі накидкою, яку приніс їй, щоб їхати вже з балу, скромне повсякденне вбрання, що так не пасувало до елегантності її бальної сукні. Вона це відчула й захотіла втекти, щоб її не помітили інші жінки, що кутались у дорогі хутра.

Луазель утримував її:

— Почекай-но. Ти ще застудишся надворі. Я пошукаю карети.

Але вона не слухала його й швидко спускалася сходами. На вулиці екіпажа близько не було, і вони стали гукати всім візникам, що проїздили віддалік.

Вони йшли до Сени, втративши всяку надію, трусячись від холоду. Нарешті знайшли на набережній одну з тих нічних карет, які можна побачити в Парижі тільки вночі, немов удень вони соромляться свого убозтва.

Візник довів їх додому, на вулицю Мартір, і вони сумно увійшли до свого житла. Для неї все було скінчене. А він думав про те, що о десятій годині йому треба вже бути в міністерстві.

Ставши перед дзеркалом, вона зняла з плечей накидку, щоб ще раз помилуватися з свого блискучого вигляду. І раптом скрикнула. В неї не було більш на шії намиста.

— Що з тобою? — спитав її напівроздягнутий уже чоловік.

Вона повернулася до нього, наче божевільна:

— У мене... у мене... в мене нема намиста пані Форестьє.

Він розгублено підвівся:

— Що таке?.. Як так?.. Бути не може!

Вони заходились шукати його в згортках сукні, пальта, в кишенях, скрізь. Проте ніде не знайшли.

— А ти певна,— спитав він,— що воно в тебе було, коли ми йшли з балу?

— Авжеж, я торкалася до нього в вестибюлі міністерства.

— Але ж якби ти його загубила на вулиці, ми почули б, як воно впало. Отже, воно в кареті.

— Так, це можливо. Ти запам'ятав номер?

— Ні. А ти також не поглянула?

— Ні.

Вражені, вони дивилися одне на одного. Нарешті Луазель одягся знову.

— Я піду,— сказав він,— переглянути всі ті місця, де ми йшли пішки, може, мені пощастить ще знайти його.

І він вийшов. Вона так і залишилась у бальній сукні, не маючи сили роздягтися, впавши на стілець, не світячи вогню, не маючи в голові жодної думки.

Чоловік вернувся о сьомій ранку. Він не знайшов нічого.

Потім він подався до поліцейської префектури, до редакцій газет, щоб дати об'яву про винагороду, на візникові стоянки, тобто побував скрізь, куди його вела надія.

Вона чекала цілий день, так само пригнічена цим жахливим нещастям.

Луазель повернувся аж увечері блідий і змарнілий; він не знайшов намисто.

— Треба,— сказав він,— написати твоїй подрузі, що ти зламала застібку і віддала її полагодити. Тоді ми матимемо час щось придумати.

Вона написала листа під його диктовку.

Наприкінці тижня вони втратили вже всі надії.

Тоді Луазель, що постарів років на п'ять, заявив:

— Треба замінити намисто.

Другого дня, взявши футляр, вони пішли до ювеліра,

прізвище якого стояло на кришці. Той попорпався в книгах:

— Це намисто, пані, куплено не в мене; я зробив тільки для нього футляр.

Тоді вони стали ходити від ювеліра до ювеліра, шукаючи намиста, подібного до загубленого, пригадуючи, яке воно було, радячись одне з одним, обоє знемагаючи від горя й гнітючої туги.

В одній крамниці Пале-Рояля вони знайшли кольє, що здалося їм точно таким, яке вони шукали. Воно коштувало сорок тисяч ф'ранків. Відступили їм його за тридцять шість тисяч.

Вони попросили ювеліра не продавати кольє протягом трьох днів. Погодилися також, що він бере його назад за тридцять чотири тисячі ф'ранків, якщо загублене намисто знайдеться до кінця лютого.

Луазель мав вісімнадцять тисяч ф'ранків, що дістались йому в спадок від батька. Решту треба було позичити.

І він позичив гроші, в кого просячи тисячу ф'ранків, в кого п'ятсот, де п'ять луїдорів, де три. Він підписував векселі, брав на себе згубні зобов'язання, мав справи з усякими лихварями та позичальниками. Він заплутав усе своє дальше життя, ставив підписи, не знаючи навіть, чи спроможеться сплатити, і врешті, пригнічений жахливими картинами прийдешності, беспорядними злиднями, що оце зваяються на нього, перспективою всіляких матеріальних нестатків і моральних мук, він пішов по нове намисто та й виклав на прилавок крамаря тридцять шість тисяч ф'ранків.

Коли пані Луазель віднесла намисто пані Форестьє, та ображено заявила:

— Тобі треба було б вернути його раніше, бо воно могло мені знадобитися.

Вона навіть не відкрила футляр, чого так страхалась її подруга. Що б тільки подумала вона, помітивши під-

міну? Що б вона їй сказала? Чи часом ще не стала б вважати її за злодійку?

Пані Луазель зазнала жахливих злигоднів. Вона відразу, проте, героїчно скорилася своїй лихій долі. Треба було виплатити страшенні борги. І вона таки виплатить! Звільнили служницю й перемінили житло, найнявши мансарду під дахом.

Їй довелося познайомитися із усілякою чорною хатньою працею, з осоружним їй куховарством. Вона мила посуд, ламаючи рожеві нігті об масні горщики та об дещо каструль. Вона прала брудну білизну, сорочки та ганчірки, розвішуючи їх потім на шворці, щоранку виносила на вулицю сміття й тягала нагору воду, зупиняючись на кожному поверсі перепочити. Вона одягалась, як простолюдинка, і, взявши в руки кошика, йшла до овочевої чи бакалійної крамниці або до різника, де торгувалась і лаялась, відстоюючи кожне су із своїх нужденних грошей.

Щомісяця доводилося сплачувати одні векселі, поповлювати інші, домагатися відстрочки.

Чоловік працював вечорами, звіряючи рахунки якомусь крамареві, а ночами часто переписував рукописи, одержуючи по п'ять су за сторінку.

Таке життя тривало десять років. Через десять років вони посплачували врешті всі борги, з процентами та різними додатковими нарахуваннями.

Пані Луазель здавалася тепер старою. Вона стала якоюсь простацькою жінкою, брутальною, суворою, що їх так багато в убогих родинях. Розкудлана, з спідницями, що зсувалися набік, з завжди червоними руками, вона говорила гучним голосом і сама мила підлогу. Але іноді, коли чоловік був на службі, вона сідала коло вікна і згадувала давнішню вечірку, отой бал, де вона була така гарна, де мала такий блискучий успіх.

Що сталося б, коли б вона не загубляла тоді отого

паміста? Хто його знає? Хто знає? Яке ж воно дивне, яке ж мінливе наше життя! Як мало треба, щоб загинути або врятуватись!

Якось у неділю, вийшовши прогулятися трохи Єлісейськими Полями, щоб відпочити від тижневої праці, вона побачила даму, що гуляла з дитиною. Це була пані Форестьє, така сама молода, така сама гарна, така сама зваблива.

Пані Луазель зворушилась. Чи сказати їй? Авжеж, звичайно. Тепер, сплативши вже борги, можна розповісти. Чом би й ні?

Вона підійшла ближче.

— Добридень, Жанно.

Та, не впізнавши її, здивувалась такому фамільярному вітанню якоїсь міщанки.

— Але... пані,— промимрила вона,— я вас не знаю... Ви, мабуть, помилятесь...

— Ні. Я — Матільда Луазель.

Тоді її подруга скрикнула:

— О!.. Бідна моя Матільдо, як же ти змінилась!

— Так, відколи ми бачились востаннє, я зазнала багато лиха, багато злигоднів... і все через тебе!

— Через мене? Яким чином?

— Пам'ятаєш те діамантове намисто, що ти позичила мені на бал у міністерстві?

— Еге ж. То що ж з того?

— Так ось, я його загубила.

— Як так? Ти ж мені його принесла.

— Я принесла тобі інше, точнісінько таке саме. І цілих десять років ми за нього виплачували борг. Ти розумієш, як нам важко довелося, ми ж не мали нічого. Тепер з цим скінчено, і я страшенно з того рада.

Пані Форестьє аж спинилась:

— Так ти кажеш, ви купили нове намисто замість мого?

— Так. А ти нічого й не помітила? Вони були дуже схожі.

І вона усміхнулась переможно і простодушню.

Пані Форестьє схвильовано схопила її за руки:

— О моя бідна Матільдо! Таж мої діаманти були фальшиві! Вони коштували щонайбільше п'ятсот франків.

ЩАСТЯ

Було це в годину вечірнього чаю, перед тим як мали світити лампи. Вілла підносилась над морем; сонце, зайшовши, полишало на небі рожеву дорогу, посипану золотим порохом. Жодної хвили, жодної зморшки не було на Середземному морі, що полискувало, рівне та безмежне, в останньому промінні дня, неначе величезний лист полірованого металу.

Вдалечині, праворуч, вимальовувались на поблідлому пурпурі заходу силуети зубчастих гір.

Розмова йшла про кохання; сперечалися на цю давню, як світ, тему, повторювали слова, не раз і не двічі уже, певне, сказані. Ніжна меланхолія смеркання притишувала слова, розчулювала душі, і слово «кохання», яке щохвилини промовляв то дужий чоловічий голос, то м'який та легкий голос жіночий, ніби виповнювало невелику залу, ширяло там, як птах, віяло, як невидимий дух.

— Чи можна вірно кохати багато років поспіль?

— Так! — запевняли одні.

— Ні! — перечили інші.

Брали різні випадки, ставили певні умови, наводили приклади; і всі, чоловіки й жінки, охоплені раптом виниклими приємними й болючими споминами, про які не можна було говорити і які рвалися їм з уст, були схвильовані і з глибоким почуттям та запалом гово-

рили про цю таку банальну й таку владну могутню силу — про солодке й таємниче єднання двох істот.

Зненацька хтось, глянувши вдалечінь, скрикнув:

— О! Гляньте-но! Що то таке?

На морі, далеко-далеко, підносила сіра, величезна і невиразна маса.

Жінки повставали і здивовано дивились на це несподіване, ні разу не бачене явище.

Хтось пояснив:

— Це Корсіка. Її можна звідси побачити двічі або тричі на рік, за певних атмосферних умов, коли особливо прозоре повітря не ховає її за млою водяних випарів, якими звичайно буває повита далечина.

Невиразні пасма гір були видні оку, і здавалось навіть, ніби можна відрізнити снігові вершини. Всіх вразила, майже злякала ця несподівана поява цілого світу, цей привид, що виник раптом серед моря. Чи не такі ж чудні видива ввижалися мандрівцям, що, як Колумб, пливли невідомим, недослідженим океаном?

Тут заговорив старий чоловік, що досі не брав участі в розмові:

— Слухайте, я бачив на цьому острові, що встав перед нами ніби для того, щоб розв'язати наші суперечки і нагадати мені один чудний випадок,— я бачив там приклад на диво вірної і незвичайно щасливої любові.

Ось як воно було.

П'ять років тому я подорожував по Корсіці. Цей дикий острів менше відомий нам, дальший від нас, ніж Америка, дарма що його інколи, як от сьогодні, можна побачити з берегів Франції.

Уявіть собі світ іще в стані хаосу, безладні пасма гір і між ними вузькі ущелини, де течуть бістрі потоки: ніде жодної рівнини, скрізь велетенські безформні гранітні скелі та гігантські брили землі, вкриті чагар-

ником або високими каштановими та сосновими лісами. Це незнайома, необроблена, дика й пустельна країна; правда, де-не-де можна побачити село, схоже на купу каміння на верхів'ї гори. Нема там ніякої культури, ніякої промисловості, ніякого мистецтва. Ніде не побачите ви хоч би шматка різьбленого дерева чи обтесаного каменя, не натрапиш на пам'ятки про дитячий чи витончений смак, про потяг до краси у давніх жителів цієї країни. Ось, власне, що найбільше вражає в цій пишній і суворій країні: спадкова байдужість до привабливих форм, які зуть мистецтвом.

Італія, де кожен палац повний шедеврів і сам є шедевр, де мрамур, дерево, бронза, залізо, метали і каміння свідчать, нагадують про людський геній, де найдрібніші старовинні речі в давніх домах будять у нас божественну жадобу прекрасного,— Італія для всіх нас свята вітчизна, яку ми любимо, бо вона показує нам, дає збагнути потужність, велич, силу й перемогу творчого розуму.

І поруч з нею — Корсіка, дика та пустельна, така, як у перші дні свого існування. Людина живе тут у своїм немудрім житлі, байдужа до всього, що не стоується власного її життя чи родинних суперечок. Вона зберегла тут усі негативні і всі гарні риси некультурних народів: жорстокість, злобність, кровожерність, розумову темряву, і поряд з тим — гостинність, благородство, відданість, довірливість, наївність; вона відчиняє двері для кожного, хто до них постукає, і дарує вірну дружбу за найменшу, ледве виявлену симпатію.

Отже, цілий місяць блукав я по цьому величному острові з таким почуттям, ніби я на краю світу. Ні заїзду ніде жодного, ні шиночка, ні дороги людської. Ідеш, ідеш стежкою, пристосованою лише для мулів, і натрапиш нарешті на невеличке, притулене до гори сільце, що висить над урвистими ярами, звідкіля ввечері чути ненастанний шум, глухий і глибокий гомін

поток. Ви стукаєте в двері, просите пустить переночувати і дати чогось підживитись. Вечеряєте ви за вбогим столом, ночуєте в убогому житлі,— а вранці стискаєте руку господареві, що виводить вас аж на край села.

Одного вечора, пройшовши годин із десять, я опинився біля невеликої хатини, що стояла зовсім самотньо в глибині вузької долини, котра за яке, може, льє виходила до моря. Два стрімкі схили, вкриті чагарником, обваленими кам'яними брилами та високими деревами, ніби тяжкі стіни, стискали цю безмежно сумну ущелину.

Біля халупи кілька куців винограду, невеликий садок, ще далі — треба ж із чогось жити — кілька великих каштанів, ціле багатство для цієї вбогої країни.

Жінка, що впустила мене, була стара, поважна і на диво охайна. Якийсь чоловік сидів на солом'янім стільці; він підвівся, уклонився мені і знову мовчки сів. Жінка промовила:

— Даруйте йому, він глухий. Йому вісімдесят два роки.

Вона говорила гарною французькою мовою. Це мене здивувало.

— Ви самі не корсіканка? — спитав я.

— Ні, ми з континенту. Та ось вже п'ятдесят літ, як ми живемо тут.

Жах і смуток охопив мене, коли я здумав про п'ятдесят літ життя в цій похмурій дірі, далеко від міст, де живуть люди. Увійшов старий пастух, і всі сіли до обіду, що складався з єдиної страви — густого супу з картоплею, салом та капустою.

Підживившись чим було, я вийшов собі посидіти біля дверей; серце моє стискалося від хмурного краєвиду, глибока туга охопила мене — та туга, що виникає іноді у мандрівців під впливом сумного вечора в пустельному краю. Здається тоді, що настане кінець

всьому — й існуванню, і всесвітові. У такі хвилини зразу розумієш страшну вбогість людського життя, одинокість кожного з нас, марність усього на світі і чорну самотину серця, яке до самої смерті заколисує і обманює себе мріями.

Стара приєдналась до мене і, охоплена тією цікавістю, що живе завжди навіть у найвідлюдніших душах, спитала:

— Отже, ви з Франції?

— Так, мандрую собі для розваги.

— Може, ви з Парижа?

— Ні, я з Нансі.

Мені здалось, що вона дуже зворушена. Не знаю, з чого я те побачив чи, точніше сказати, відчув.

Вона повторила спроквола:

— Ви з Нансі?

Чоловік став у дверях, байдужий до всього, як звичайно глухі.

Вона зауважила:

— Нічого. Він не чує.

А потім, трошки помовчавши:

— То, певне, у вас там багато знайомих?

— Так, я знаю майже всіх у Нансі.

— А родину Сент-Алоз знаєте?

— Дуже добре; то були приятелі мого батька.

— А вас як звуть?

Я сказав своє ім'я. Вона пильно глянула на мене, а далі промовила тихим голосом, як то буває, коли на людину наплинуть спомини:

— Так, так, пригадую. А що сталося з Брізмарами?

— Всі повмирали.

— А! І Сірмонів ви теж знаєте?

— Так. Молодший з них тепер генерал.

Тоді вона проказала, тремтячи з хвилювання, туги, не знаю вже з якого складного, дужого й святого почуття,— того, що примушує заговорити раптом про

глибоко в душі заховані речі, про людей, чиї імена до дна зворушують серце:

— Так, Анрі де Сірмон. Я його добре знаю. Це мій брат.

Здивований, вражений, глянув я на неї. І раптом згадав.

Ця історія наробила колись великого галасу серед знатних родин у Лотарінгії. Молоду дівчину, багату і вродливу, Сюзанну де Сірмон викрав гусарський унтер-офіцер із того полку, яким командував її батько.

Цей солдат, котрий зумів причарувати доньку свого полковника, був парубок із селянської сім'ї, та гарний, хоч малюй, у синьому доломані. Напевно, вона нагледіла його і покохала, бачивши, як проходять один по одному ескадрони. Та як вона з ним заговорила, як домудрувались вони зустрічатись і змовитись, як вона насмілилась дати йому зрозуміти, що любить його,— про це ніхто нічого не знав.

Нікому й на думку не спадало, що має статись.

Якось увечері, коли солдатові вийшов його термін, він зник разом із нею. Шукали їх, та не знайшли. Від неї не було жодних звісток, і її вважали за мертву.

І от тепер я знайшов її в цьому непривітному яру.

— Пам'ятаю, добре пам'ятаю,— сказав я.— Ви панна Сюзанна?

Вона кивнула головою: так! Сльози котилися в неї з очей. Показуючи очима на старого, що стояв нерухомо на порозі халупи, вона мовила:

— Це він.

І я збагнув, що вона й досі любить його і досі дивиться на нього зачарованими очима.

— Чи ж були ви щасливі принаймні? — спитав я.

А вона відказала повним щирого почуття голосом:

— О! Дуже, дуже щаслива! Він мені дав велике щастя. Я ні разу не калялась.

Я дивився на неї, сумний, здивований, вражений

могутністю любові! Ця багата дівчина пішла за ним, за простим селянином. З неї самої зробилася селянка. Вона звикла до його життя, позбавленого найменшої розкоші, вишуканості, елегантності, і перейнялась простими його звичками. І вона ще й тепер кохала його. Панська донька обернулася у звичайнісіньку мужичку — в очіпку, в полотняній спідниці. Сидячи коло дерев'яного столу на солом'яному стільці, вона їла з глиняної миски капустак із салом. Спала обіч свого чоловіка на солом'янику.

І не було в неї інших думок, тільки про нього! Вона не шкодувала ні за пишними уборами, ні за дорогими тканинами, ні за оздобами, ні за м'якими меблями, ні за теплими у шпалерах покоями, де струмують завжди тонкі парфуми, ні за перинами, в які так любо поринає тіло. Нічого їй не треба було, крім нього. Він — це було все для неї.

Молодою дівчиною покинула вона життя, покинула те коло, в якому виховалась, і тих людей, що зростили її й любили. Лише вдвох із ним вона прибула до цієї дикої долини. І він становив для неї все, чого бажають, про що марять, на що сподіваються люди. І він до краю сповнив щастям її життя.

Щасливіша вона не могла б бути.

І цілу ніч, дослухаючись, як хрипло дише старий солдат, лежачи на вбогому ліжку, поруч тієї, котра пішла за ним далеко, я думав про цю дивну й просту історію, про це таке повне і такими бідними засобами осягнене щастя.

Рано-вранці я вийшов, стиснувши руки старому подружжю.

Оповідач замовк. Одна з жінок промовила:

— Ну, вона мала надто досяжний ідеал, надто примітивні потреби і надто невеликі вимоги. Певне, була просто нерозумна.

Друга на те повагом:

— Дарма! Вона була щаслива.

А там, на видноколі, Корсіка тонула в нічній темряві, зникала поволі в морі; велетенська тінь її зливалася з імлою, так ніби вона з'явилась була власне для того, щоб розказати історію вірної та невибагливої пари, що знайшла собі притулок на її берегах.

ВЕНДЕТА

Вдова Паоло Саверіні жила з сином у невеличкій хатині на фортах Боніфачо. Те місто, розташоване на відногах гір, що де-не-де повисли аж над самим морем, поглядає через усіяну рифами затоку на низький берег Сардинії. З другого боку на підступах до міста крізь баскеття тягнеться підковою провалля, воно здається великим і глибоким коридором, але то гавань, що, вигинаючись поміж двома крутими височинами, доходить аж до перших будівель; там снують маленькі човни рибалок, італійських чи сардинських, а два рази на місяць — старий задншкуватий пароплав, який прибуває з Аяччо.

На білих горах купчаться білі будинки, а через те тут білого аж занадто. Ті будинки немов гнізда диких птахів, що обліпили скелю, навислу над цим страшним проваллям, де майже не побачиш корабля. Вітер без упину накидається на море, накидається на голий берег, такий вже знівечений, що трава аж світиться; він вривається у протоку й пожирає все на її берегах. Гостре каміння, якого тут безліч, проштрикує з шумом усі хвилі й нанизує на вістря ціняву, а вона здається клаптями полотна, що пливе й тріпотить на воді.

Хатина вдови Саверіні, що притулилася на самому краєчку провалля, дивилася трьома вікнами на цей дикий і безживний простір.

Вдова жила там відлюдно, із сином Антуаном, а при них ще собака Борзій — велика худа вівчарка, з довгою шерстю. З собакою хлопець ходив на полювання.

Та одного вечора, коли дійшло до сварки, Антуан Саверіні упав, забитий на смерть — підступно в нього засадив ножа Ніколо Раволаті, а сам ще тієї ночі втік у Сардинію.

Стара мати, як побачила синове бездиханне тіло, що принесли якісь люди, не озвалася ні криком, ні сльозою, вона застигла з жаху і довго безмовно дивилася на свою дитину; потім простерла над трупом свою зморщену руку і склала присягу вендети. Вона не хотіла нікого ні чути, ні бачити її, зачинившись у хаті, похилилася коло синового тіла, і тільки собака невгавно вив. Віп завивав, аж заходився, стоячи в ногах ліжка, простягнувши голову до свого хазяїна, а хвоста затиснувши лапами. Пес не ворухився, як і мати, а вона, схилившись над синовим тілом, дивилася застиглими очима її беззвучно плакала великими холодними сльозами.

Юнак лежав навзник, — він був у куртці з грубого сукна, роздертій і пошарпаній на грудях, — і мовби спав; та всюди було видно кров: на порваній через рану сорочці, на безрукавці, на штанях, на обох руках і на обличчі. Кров запеклася на чубі та бороді.

Стара мати стала проказувати до сина. Почувши її голос, собака затих.

— Що сталося, не вернеться, але за тебе, мій бідний, сину мій, моя дитино рідна, спаде на нього помста. Спи, тихо спи, спаде на нього помста, спаде, ти чуєш? Клянеться в тім тобі не хто, а мати! А вона, як сам ти добре знаєш, справдить своє слово.

І вона припала до сина, приклала свої холодні уста до його мертвих вуст.

А Борзій знов заскавулів. Він, здавалося, стогнав, монотонно, страшно і протяжно.

Вони обоє, жінка і собака, пробули так аж до самого ранку.

На другий день Антуана Саверіні поховали, а через якийсь час у Боніфачо про нього вже ніхто не згадував.

Він не мав брата — ні рідного, ні двоюрідного. В його роді не залишилося чоловіка, щоб помститися за нього. Лише старенька мати безнастанно думала про помсту.

По той бік затоки від світу до смерку бачила вона білу цятку на березі: маленьке сардинське село, Лонгосардо, куди ховаються корсіканські розбишаки, що не почувають себе безпечно в місті. Там майже всі такі, осіли проти рідних своїх місць і дожидаються хвилини вороття, повернення до лісових хащів. І в тім селі, вона це добре знає, ховається Ніколо Раволаті.

Сама-одна як палець, цілий божий день вона сидить коло вікна, дивиться туди і думає про помсту. Що може вона вдіяти? Тут потрібна тверда рука, а вона без нікого, така вже немічна, за два кроки до могили. Але вона заприсягла, вона поклялася над смертним ложем сина. Того не можна забути, далі не можна чекати. А що вдіяти? Що? Вона вже і сну не знала, і місяснокою собі не знаходила, затято добираючи способу. Собака дрімав біля її ніг, а часом задирав голову і вив у далечину. Відтоді як не стало його хазяїна, він не раз отак завивав, мовби кликав його, мовби у своїй собачій невтішній душі закарбував спогад, якого стерти несила.

І якось серед ночі, коли Борзій знов заскавулів, зійшла на матір одна думка, думка мстивої й кровожерної дикунки. Вона обмірковувала все аж до ранку; потім, тільки на світ стало, пішла до церкви. Вона молилася, вона впала ниць на холодну підлогу, простерлась перед богом, благала в нього помочі, підтримки,

просила влити снаги у знеможене старістю тіло, щоб відомстити за сина.

Потім вернулася додому. На подвір'ї була стара з вибитим дном бочка, куди стікала вода з ринви; вона перевернула бочку, вишурувала зсередини і, щоб не котилася, підперла кілками й камінням, потім припнула Борзого до тієї буди, а сама пішла до хати.

Тепер вона невпинно ходила у своїй кімнаті, а очі весь час звертали по той бік, до берегів Сардинії. Віп там, убивця.

Собака день і ніч протяжно завивав. Уранці стара принесла йому в місці води; але ніякої їжі — ні юшки, ані хліба.

Минув ще один день. Борзій, заморений голодом, спав. А вже на третій день очі в нього жадібно виблискували, шерсть стала дибом, він скажено рвався з ланцюга.

А стара знов не дала йому їсти, анічогісінько. Пес ярився скаженою люттю і гавкав захриплим голосом. Ще ніч минулася.

Коли ж настав ранок, мати Саверіні подалася до сусіда й випросила два снопи. Вона взяла старий одяг, що колись носив її чоловік, і вишхала його соломою, аби скидалося на людину.

Вбивши в землю проти буди Борзого тичку, вона прив'язала до неї опудало, щоб не впало. А потім з вузлика подертої білизни ще доробила голову.

Собака зачудовано дивився на ту солом'яну людську подобу й ані дзвякнув, хоча його мордував голод.

А стара пішла до різника купити добрий шмат чорної кров'янки. Коли вернулася, то на подвір'ї коло буди наклала дров, розвела вогонь і заходилася смажити кров'янку. Борзій як збісився, рвався з цепу, підскакував, бризкав слиною, не відриваючи очей від жаровні, звідки такі пахощі вривались лоскотом у його живіт.

Потім мати з тієї задимленої каші зліпила опудалові краватку. Вона довго морочилася коло шиї, мовби хотіла убгати ковбасу всередину. А коли вже пов'язала, то спустила пса.

Одним шаленим скоком пес кинувся на опудало, уп'явся в горло, ставши лапами на плечі, і шматував. А як зіскочив, то в пащі чорнів шматок здобичі,— не з'їв, а глितнув, і знову накинувся, і знов угризався іклами в шнурки, виривав кусень поживи, зіскакував, потім ошаленіло стрибав знову. Він не лишив цілого місця на обличчі, усе зубами вигриз, а там, де мав би бути комірець, zostалися лиш клапті.

Вдова, нерухома й німа, дивилася в надії, а очі загорялися вогнем відплати. Потім вона посадила Борзого на ланцюг і знов два дні мучила його голодом, а тоді ще раз узялася за той дивовижний вишкіл.

Три місяці вона привчала його до такого звірства, до такої кривавої здобичі. Тепер уже не прив'язувала його, а одним порухом руки нацьковувала на опудало.

Вона так уже вишколила Борзого, що хоч би й не було схованої в горлі опудала їжі, а все одно пес упиався в нього іклами і рвав зубами. Після чого одержував винагороду — підсмажену кров'янку.

Борзий аж здригався, вгледівши солом'яне опудало, а потім зводив очі на хазяйку, вона ж хрипко кричала: «Бери!» — й піднімала догори пальця.

Нарешті вона сказала собі, що наспіла вже слухна година, і одного ранку в неділю мати Саверіні пішла до церкви на сповідь і причастилася з натхненням у душі, а потім, коли вернулася звідти, убралася в чоловічий одяг, ставши схожою на нужденного старця, та й пішла з одним сардинським рибалкою, котрий перевіз її разом з собакою на той бік затоки.

Вона мала в полотняній торбі великий шмат кров'янки. Борзій морився голодом два дні. Стара жінка раз у раз давала йому понюхати пахучу їжу і так во-рушила звірину лють.

Вони ввійшли в Лонгосардо. Корсіканка накульгувала. Вона зайшла до одного пекаря й спиталася, де мешкає Ніколо Раволаті. Виходило, що він тут жив зі свого старого ремесла — столярування. Він щось майстрував у кінці майстерні.

Стара пхнула двері й окликнула:

— Гей! Ніколо!

Він обернувся, а вона, спустивши собаку, нацькувала:

— Бери-бери, жери-жери!

Пес озвіріло кинувся й учепився йому в горло. Чоловік змахнув руками, схопився за панасника й покотився з ним по землі. Якусь хвилину він бився в корчах, молотив по землі ногами, потім простягся не порушно, а Борзій усе рвав зубами йому шию, поки не лишив на ній живого місця.

Два сусіди, котрі саме сиділи на порозі, потім оповідали, що бачили, як виходив нужденний старець, а з ним заморожений чорний собака, і той собака плен-тався та їв щось буре із рук хазяїпа.

Ввечері стара вернулася додому. Тієї ночі вона спала міцним сном.

РУКА

Усі оточили пана Бермютьє, судового слідчого, що розбирав таємниче злочинство в Сен-Клу. Вже цілий місяць Париж гомонів про те страшне, неймовірне звірство. Ніхто нічого певного не знав.

Пан Бермютьє, стоячи біля каміна, правив своє, збирав водно всі докази, обмірковував різні думки, але сам ніяких висновків не робив.

Багато з жінок аж устали, щоб ближче підійти, і слухали стоячи, втупивши очі в поголений рот судовика, звідки падали такі тяжкі слова. Жінки вже трепетали, здригалися й ціпеніли від цікавості до страхів, від тієї пожадливої і невтримної потреби жахливого, що вічно паморочить їхню душу й мучить її, мов велика сирага.

Одна така, найблідіша з усіх, промовила, коли запала тиша:

— Це страшно. В усьому тому є щось потойбічне. Ніхто нічого так і не дізнається.

Судовик обернувся до неї:

— Так, пані, цілком можливо, що ніхто нічого так і не дізнається. А щодо слова «потойбічне», котре ви щойно вимовили, то воно тут не на місці. Перед нами злочинство, яке замислено так хитро і вчинено так хитро, а ще й огорпуге такою таємничістю, що ми не можемо збагнути всіх його загадкових обставин. Одного разу мені випало вستی таку справу, що до неї, здавалося, доклала рук нечиста сила. Але врешті довелося її полишити, бо не було як усе те з'ясувати.

Жінки мало не всі разом озвалися, і так поквапно, що голоси їхні злилися в один:

— О! Розкажіть нам.

Пан Бермюте поважно усміхнувся тим усміхом, що пасує судовому слідчому. Він так почав:

— Тільки, прошу вас, не подумайте, що в усій тій пригоді я хоч на хвилику замислився над силами надлюдського. Я вірю тільки в земні причини. І, знаєте, було б краще, якби ми взагалі для визначення того, чого не розуміємо, не вживали слова «потойбічне», а користувалися звичайним словом «незбагненне». Принаймні у справі, про яку вам зараз розкажу, мене найбільше зацікавили другорядні, побічні обставини того, що сталося. А втім, ось як усе було.

Працював я тоді судовим слідчим в Аяччо, невеликому білостінному містечку на березі чарівної затоки, біля підніжжя високих гір.

Більшість справ, які мені довелося розслідувати, були пов'язані з вендетою. Якби ви знали, скільки в ній гордощів, несамовитої напруги, люті та героїзму! Там ви знайдете нечувано цікаві історії кровної помсти, що нам хіба могли б приснитися; там споконвічна ненависть, на якийсь час утамована, та довіку не забута; там найогидніші підступи; там убивства, що перетворюються на різанину і стають мало не славним учином. За два роки я не чув там іншої мови, як про ціну крові, про той страхотливий корсіканський заббон, що кличе до відплати родичам і нащадкам того, хто колись комусь завдав якоїсь образи. Я бачив, як убивали старих дідів, дітей, усю рідню, моя голова тріпцала від усіх тих історій.

Так от, одного дня я довідався, що якийсь англієць зовсім недавно найняв на кілька років невелику віллу в глибині затоки. Він привіз із собою слугу-француза, якого найняв у Марселі по дорозі.

Відразу всі зацікавилися тим загадковим паном, що жив самотно у своїй оселі, а з дому вибирався лиш на полювання чи на риболовлю. Він ні з ким не розмовляв, ніколи не навідувався до міста, а щоранку годину чи дві вправлявся, стріляючи з пістолета й карабіна.

Про нього вже ширилися легенди. Спочатку казали, що то багатий аристократ, який покинув свою батьківщину на політичному ґрунті; потім запевняли, що він скоїв жахливий злочин і тепер переховується. Навіть додавали неймовірно страхотливі подробиці.

Як судовий слідчий я мав зібрати відомості про того чоловіка; однак не було способу хоч би щось вивідати. Він звався сер Джон Ровелл.

Врешті я став на тому, що віддалік тримав його на оці; щиро сказати, за ним не помічено було нічого підозрілого.

А проте чутки недобрі йдуть, розходяться, обростають небилицями, вже й на віру беруться, тож я вирішив на власні очі побачити того чужинця і став незмінно полювати в околицях його маєтку.

Я довго чекав слушної нагоди. І таку нагоду дала мені куріпка, яку я підстрелив перед самим носом англійця. Мій пес приніс у зубах птицю, а я відразу почав перепрошувати за свою непоштивість і благав сера Джона Ровелла прийняти дичину.

Був то статечний чоловік, рудоволосий, рудобородий, зростом високий, плечистий, такий собі врівноважений і ввічливий велетень. У ньому не було нічого від так званої британської незворушності; він мені щиро подякував за мою делікатність — по-французькому, вимовою людей з-за Ла-Маншу. На кінець місяця я вже п'ять чи шість разів мав з ним розмову.

Аж ось одного вечора, вийшовши на прогулянку, я побачив його в садку — він сидів верхи на стільці й попахував люлькою. Я привітав його, а він запросив мене до себе на кухлик пива. Я не чекав на вмовляння.

Він прийняв мене, як і личить англійцеві, вельми чемно, похвально говорив про Францію, про Корсіку, запевняв, що дуже вподобав оці краї, оці місця.

А я відразу делікатно і з виглядом великої цікавості поставив кілька запитань про його життя, про його плани. Він відповів без ніяковості, сказав мені, що багато світу побачив, був в Африці, в Індії, в Америці. Потім додав усміхнено:

— Я мав багато пригод, oh! yes.

Тут я повернув розмову на лови, і він розповів мені дуже цікаві подробиці про полювання на гіпопотама, на тигра, на слона і навіть на горилу.

Я сказав:

— Але ж то страшні звірі.

Він усміхнувся:

— Oh! по, нема гірший звір, як людина.

Він зайшовся вельми вишуканим сміхом поважного, вдоволеного англійця:

— Я багато полював і на людину.

Далі розмова перейшла на зброю, і він запросив мене у свій дім, хотів показати рупниці різних систем.

Вітальня, куди він привів мене, була оббита чорним шовком з золотим гаптуванням. Великі жовті квіти аж витанцьовували на темній, як ніч, тканині, палахкотіли, немов вогні.

Він пояснив:

— Це японського краму.

Але що це — посеред найбільшої стіни така довга дивна річ, що я аж прикипів туди очима. На квадратному тлі червоного оксамиту виднілося щось чорне. Я підійшов: то була рука, людська рука. Не рука скелета, біла й чиста, а чорна, засушена рука з жовтими, оголеними м'язами і давніми слідами крові,— та кров, як леп, на кістці, а її відтято в передпліччі так старанно, немов сокирою.

А довкола зап'ястя — великий залізний ланцюг, кований і гартований на той страшний обрубок і тут прибитий до стіни на такому міцному кільці, що й слон не зірветься.

Я запитав:

— А що це? ~

Англієць спокійно відповів:

— То буф мій самий красчий ворох. Він роду із Америки. Його потято саблею, шкіру сдерто гострим кременем, а сушено на сонці цілих фісім днів. Го-го, для мене то багато значить, оце.

Я доторкнувся до обрубка, що колись був рукою чоловіка-велетня. Пальці, небачено довгі, трималися на

великих сухожиллях, на яких де-не-де позоставалися пасма шкіри. Очі лізли на лоба, а волосся ставало дуба, як довго дивитися на ту руку, отак нелюдськи облуплену,— і мимоволі з'являлася думка про помсту дикуна.

Я сказав:

— Цей чоловік напевно був сильний.

Англієць відказав добродушно:

— Oh yes. Але я удафся ще сильніший. Я узяф його в оцю ланцюх, щоб він не втік.

А я гадав, що він жартує. І я сказав:

— Адже той ланцюг зовсім не потрібний, рука вже не втече.

Сер Джон Ровелл проказав дуже стривожено:

— Вона зафжди бралася втікати. Той ланцюх буф потрібним.

Я швидко, але пильно глянув йому в лице і подумав собі: «Чи він не божевільний? Чи просто корчить із себе дурня?»

Та на виду він був непроникний, спокійний і безжурний. Я завів мову про інші речі, а надто захоплювався рупшицями.

Водночас я зауважив у різних місцях три револьвери з патронами, здавалося, мовби цей чоловік вдень і вночі остерігався напасників.

Потім я ще не раз навідувався до нього. Але врешті перестав заходити. Люди потроху звикли до англійця і втратили до нього інтерес.

Так минув рік. Аж на тобі, наприкінці листопада удосвіта будить мене слуга і каже, що вночі вбито сера Джона Ровелла.

За півгодини я вже був у будинку англійця, а зі мною головний комісар і капітан жандармерії. Слуга безтямно й розсачливо плакав перед дверима. Спочатку я мав підозру на нього, але він був не винен.

Ані тоді, ані потім не знайшли злочинця.

Коли я ввійшов до вітальні сера Джона, то відразу побачив убитого, що простягся навznak посеред кімнати.

Жилетка на ньому була розірвана, розпанаханий рукав обвис, усе тут свідчило про запеклий поєдинок.

Англійця було задушено! Його чорне й набрякле обличчя, таке страхітливе, спотворив огидний жаж; у зціплених зубах він тримав якусь річ; а шия — проштрикнута п'ять разів, ті п'ять дірок, гадали, від залізних ключок — була залита кров'ю.

Нарешті прийшов лікар. Він довго оглядав сліди пальців на тілі, а потім промовив химерні слова:

— Виходить так, що його задушив скелет.

У мене пробігли по спині мурашки, очі мої вп'ялися в стіну, в те місце, де я колись бачив страхітливу руку, облуплену, засушену. І там її тепер не було. Ланцюг, розтросщений, спадав додола.

Тоді я кинувся до вбитого, і що ж — в його зціпленому роті побачив один палець тієї руки, яка щезла, він був розтятий, чи то пак розгризений зубами якраз на другій фаланзі.

Потім почалося слідство. Воно не дало нічого. Ані двері не виважені, ані сліду на меблях. Два дворові пси навіть не дзвякнули.

А ось коротко те, що засвідчив слуга.

Вже з місяць його пан дуже чимсь турбувався. Він одержував багато листів і спалював їх.

А інколи заходився гнівом, брав різку і страх люто, мовби збожеволів, періщив засушену руку, яка була прикована до стіни і яку зняли не знати як у хвилину злочину.

Він лягав спати дуже пізно, замикав усі входи і виходи. Зброю завжди мав наготові, коло себе. Часто посеред ночі він викрикував, немовби сварився з ким.

Тієї ночі він, як на те, не здіймав галасу, а коли

слуга прийшов відчинити вікна, то побачив сера Джона вбитого. Слуга ні на кого не мав підозри.

Усе, що я знав про загиблого, я передав у суд і прокуратуру, потім на цілому острові провели ретельне розслідування. Але нічого не було виявлено.

А ото раз уночі, зо три місяці після того злочинства, пасився мені страшний кошмар. Ніби я бачу ту руку, ту жахливу руку, бачу, як вона біжить, мов скорпіон чи павук, по моїх фіранках і стінах. Тричі я прокидався, тричі засинав знову і тричі уві сні бачив, як бридкий обрубок скаче по моїй кімнаті, пересбираючи пальцями, мов лапами.

На другий день мепі принесли ту руку, знайдену на кладовищі, на могилі сера Джона Ровелла; його тут поховали, бо нікого з рідних не знайшли. Вказівного пальця на руці не було.

Отака, добрі пані, моя історія. Що знав — сказав.

Налякані жінки були бліді як полотно й тремтіли усім тілом. Одна з них скрикнула:

— Але ж нема ні кінця, аві пояснення! Ми не заснемо вночі, якщо не скажете нам зараз, що ж сталося. Як думаєте ви!

Судовик усміхнувся суворим усміхом:

— О добрі пані! Мабуть, я розвію ваші жахливі мрії. Бо, на мою думку, справжній власник руки не був мерцем, отож він і прийшов відняти свою втрату тією рукою, що в нього залишилася. Але вже того, як він це вчинив, не знаю і не відаю. То якраз і є одна з химер вендети.

Одна з жінок пробелькотіла:

— О ні, то не від того сталося.

А слідчий, знов-таки усміхнений, закінчив:

— Чи ж я вам не казав, що вас моє пояснення не вдовольнить?

ТУАН

I

Його знали всі на десять миль в околиці, цього дядька Туана, товстуна Туана, Туана-Мое-Винце, Антуана Машебле, на прізвисько Паленка, шинкаря з Турневана.

Він уславив і все сільце, що вгрузло в придолинок на схилі до моря, бідне нормандське сільце з десяти селянських хаток, оточених канавами й деревами.

Ці хатки заховалися в ярку, порослому травою й чагарником, за поворотом, через який саме сільце й прозвали Турневаном¹. Здавалось, вони шукають у цій ямі захисту, немов пташки під бурю в борозні, захисту від сильного морського вітру, гострого й солоного, що все розїдає й палить, як огонь, а сушить і руйнує, як зимові морози.

А все сільце немов цілком належало Антуанові Машебле, на прізвисько Паленка, якого часто ще називали Туаном і Туаном-Мое-Винце за його звичку безперестану казати: «Мое винце — перше на всю Францію».

Винце — то, звісно, коньяк.

Уже двадцять років напував він округу своїм винцем та паленкою, бо щоразу, як його питали: «Чого б мені випити, дядьку Туане?» — він неодмінно відповідав: «Паленки, мій зятечку, вона й нутро зігріє, і мозок прочистить; для здоров'я нема нічого кращого».

А ще звик він величати всіх і кожного «мій зятечку», хоч ніколи не мав дочки заміжньої або на виданні.

Так, знали всі добре Туана Паленку, найтовщу людину на весь кантон, а то й цілу округу. Його хатинка

¹ Tournevent (фр.) — дослівно: поворот вітру.

видавалася до смішного низенькою й тісною для такої туші, і коли його бачили на порозі, де він, бувало, вистоював цілі дні, то дивувались: як це він пролізає у двері? А він увіходив туди щоразу, як показувався клієнт, бо Туана-Мос-Винце всі неодмінно частували, хоч би скільки брали питва.

Шинок його мав вивіску: «Побачення друзів». І справді дядько Туан був другом усім і кожному в околиці. Приходили з Фекана й Монтівільє побачити його й пореготати, його слухаючи, бо він розсмішив би й надмогильний камінь. У нього була манера так глузувати з людей, що вони не сердилися; підморгне оком, щоб усе було зрозуміле без слів, ударить по стегнах у нападі веселості, аж ви несамохіть зайдетеся сміхом. Та не було нічого кумеднішого дивитись, як він п'є. Він міг пити що завгодно і скільки завгодно, аби тільки підносили; в його хитрих очах поблискувала втіха, втіха від подвійного задоволення: по-перше, частуватись і, по-друге, загрибати добрі гроші за це частування.

Місцеві жартуни питали його:

— А море ти випив би, дядьку Туане?

Він відповідав:

— А чом би й ні; тільки дві притичини заважають: одна — що воно солоне, а друга — що не в пляшки ж його розливати, бо, як на моє черево, з такої кухви не нап'сся.

Треба було ще послухати, як він свариться з жінкою! Таке виходило сміховисько, що ніяких грошей не жаль. Тридцять років, як вони побралися, і всі тридцять років гиркалися щодня. Тільки Туан сміявся, а його стара сердилась. То була висока плоскогруда селянка, що мала цибаті, худі, як у чаплі, ноги й люті совині очиці. Вона розводила курей у дворіку за шинком і славилась умінням відгодовувати птицю.

Коли в Фекані в когось із панів обідали гості, то на стіл неодмінно подавали хоч одного з годованців тітки Туан,— без того й обід не обід.

Але вдачі вона була лихої, завжди набурмосена, сердилася на весь світ, особливо на свого чоловіка. За його веселість, і за те, що його всі любили, і за здоров'я, і за дебелисть. Вона обзивала його ледарем, бо він заробляв гроші, нічого не роблячи, і ненажерою, бо він їв і пив за десятьох.

Дня не минало, щоб вона не казала йому роздратовано:

— Ішов би ти краще в саж та й сидів би там голяка! Дивитися на тебе — з душі верне: саме сало.

І вона кричала йому в вічі:

— Стривай, стривай, побачимо, що з тобою буде! Луснеш, як лантух з зерном, товстий ти опух!

Туан заходився реготом і відповідав, ляскаючи себе по череву:

— Ех ти, куряча матко, жердино всохла, спробуй одгодувати отак птицю! Ну ж, постарайся.

І, засукуючи рукава на своїй товстенній руді, додавав:

— Оце так крильце, стара, ось поглянь!

А відвідувачі стукали кулаками об стіл, корчачись зі сміху, тупали ногами й захоплено спльовували на долівку.

Стара сердито бубоніла:

— Стривай, стривай... ось побачиш, що вийде: луснеш, як лантух із зерном!

І вона розлютовано виходила під дружний сміх питців.

На Туана справді незмога було дивитися без сміху, такий він зробився червоний та гладкий, неповороткий та задишкуватий. З таких череванів смерть ніби тішиться, підбираючись до них крадькома, хитрує й блазнює, надаючи їм щось до краю кумедне своєю

повільною й руйнівною роботою. Замість явити себе, як на інших, не кривчись, сивиною, худорбою, зморшками, виснаженням, усім, що змушує казати здригаючись: «Сто чортів, як він підтоптався»,— вона, мерзена, тішилась, царощуючи сало, доводячи чоловіка до потворної дебелисті, забарвлюючи його червоним і синім, роздуваючи його, мов кулю, так що вигляд він мав надлюдськи здоровий; вона спотворила дядька Туана, як і все живе, але ця потворність була в нього не похмурою й лиховісною, як у інших, а кумедною, поблазеньському втішною.

— Зажди трошки, зажди трошки,— товкла своє тітка Туан,— побачимо, що з того вийде.

II

Вийшло те, що Туана розбив параліч. Велетня поклали в комірчині за перегородкою, щоб йому було чути, про що гомонять у шинку, і щоб він міг розмовляти з друзями, бо його голова була, як і раніше, ясна, зате тіло — величезна туша, така, що ні підняти, ані повернути,— зоставалось моторошно непорушним. Спершу сподівалися, що його товсті ноги хоч трохи рухатимуться, та швидко ця надія зникла, й Туан-Мое-Винце дні і ночі лежав у ліжку, яке перестеливали раз на тиждень, покликавши на поміч чотирьох сусідів, і ті піднімали шинкаря за руки й за ноги, поки перебивали під ним солом'яника.

Проте він був, як і раніше, веселий, хоч трохи вже по-іншому — полохливіший і покірливіший, мов мала дитина: боявся своєї жінки. А та без уявну верещала:

— Ось де воно, товсте об'їдало, ось воно, ніщо, ледащо, п'яничка неприторенний! По заслугі тобі, по заслугі!

Він мовчав. Тільки підморгував за її спиною й повертався на ліжку — єдиний можливий для нього рух. Він

називав цю вправу «поворот на північ» чи «поворот на південь».

За найбільшу йому розвагу було тепер слухати, про що гомонять у шинку, й перемовлятись через стіну в друзями. Коли він розпізнавав їхні голоси, то кричав:

— Агов, мій зятчку, це ти, Селестене?

І Селестен Малюазель відповідав:

— Я, я, дядечку Туане! Ти знов вибрикуєш, чи що, жирний кролю?

Туан-Мое-Винце промовляв:

— Вибрикувати то я ще не вибрикую. Але худнути не худну, скриня ще добра.

Потім він став закликати до комірчини найближчих друзів, для компанії собі, хоч і гірко йому було бачити, як п'ють без нього. Він водно торочив:

— Ось що мені нагонить смуток, мій зятчку,— не можу я посмакувати свого винця, сто чортів! На інше мені начхать, але не пити — ось це таки біда.

А в вікно зазірала совина голова тітки Туан. Стара кричала:

— Тільки погляньте на нього, на оте товсте ледащо! Тепер і годуй його, й обмивай, та ще чисти, як кабана.

Коли стара відходила, на вікно стрибав червоноперий півень, заглядав у хату круглим цікавим оком і голосно кукурікав. А іноді влітали одна чи дві курки й шукали крихт під ліжком на підлозі.

Друзі Туана-Мое-Винце невдовзі зовсім занедбали свої місця в залі й приходили щодня після обід потеревенити біля ліжка товстуна. І лежачи, цей жартун Туан усе ще потішав їх. Він насмішив би й диявола, оцей пустобрех. Їх було трое — тих, що приходили щодня: Селестен Малюазель, високий, худорлявий і похилий, немов яблуневий стовбур. Проспер Орлявіль, маленький, сухий, схожий на тхора, глумливий і хитрий, як лис, і Сезер Помель, що ніколи не балакав, але так само тішився.

Знадвору вносили й клали на край ліжка дошку, грали в доміно, і, їй-богу, різалися, аж гай шумів,— від другої до шостої години.

Та тітка Туан була просто нестерпна. Вона не могла примиритися, що її товсте ледащо все ж розважається, як і перше, і грає в доміно, вилежуючись у ліжку. Досить було їй побачити, що гра починається, як вона влітала, мов оглашена, перевертала дошку, хапала кості й несла до шинку; досить, мовляв, з неї й того, що вона годує цього кабана, не хоче вона бачити, як він розважається; зумисне, чи що, він дратує бідних людей, котрі цілісінький день працюють не покладаючи рук.

Селестен Малюазель і Сезер Помель схиляли голови, а Проспер Орлявіль під'юджував стару, потішаючись із її гніву.

Якось, побачивши, що вона розлютована більш ніж звичайно, він сказав:

— Ге, тітко, а що б я зробив, будши на вашому місці?

Вона чекала, що він скаже, пильно дивлячись на нього своїми совиними очима.

Проспер вів далі:

— Він у вас гарячий, як грубка, чоловік ваш, з ліжка не встає. Так от, я б його примусив висиджувати яйця.

Тітка Туан скам'яніла, втупившись очима в лукаве обличчя селянина,— думала, що з неї глузують. А той пояснював свою думку:

— Я поклав би йому п'ятеро яєць під одну руку й п'ятеро під другу того самого дня, коли квочка сяде на яйця. А як курчата вилупляться, я б їх одніс до квочки, хай викохує. Ото б розвелось у вас курей.

Стара здивовано спитала:

— Хіба ж так можна?

— Можна. А чому б ні? Виводять же курчат у теплій коробці. Тож їх можна висидіти й у ліжку.

Вражена такими міркуваннями, вона відразу стихла й відійшла, задумана.

Десь через тиждень стара принесла до Туана повний фартух яєць і сказала:

— Я посадила жовту на десятеро яєчок. А ось і тобі десятеро. Стережись, щоб не почавити.

Туан розгублено спитав:

— Що тобі треба?

Вона відповіла:

— Треба, щоб ти курчат висиджував, дармоїде.

Спочатку Туан засміявся, але стара стала наполягати. Він розсердився, ошкірився й рішуче відмовився підкласти курячі зародки собі попід пахви.

Але розлючена стара просичала:

— Поки не візьмеш яєць, не даватиму тобі їсти! Подивимось, на чие вийде.

Стурбований Туан не відповів.

Почувши, що дзвони б'ють дванадцяту годину, він гукнув:

— Гей, мати, юшка вже зварилась?

Стара крикнула з кухні:

— Для тебе нема юшки, товсте ледащо!

Він гадав, що вона жартує, й чекав, потім став просити, скаржитись, лаятись, розпачливо повертався то «на південь», то «на північ», бив кулаком у стіну. Зрештою мусив скоритись і дався покласти собі п'ятеро яєчок під лівий бік. Після чого одержав обід.

Прийшовши, його друзі подумали, що йому зовсім погано, такий він був чудний і засмучений.

Потім, як завжди, почали грати, але Туанові, здавалось, не було з того ніякої розваги, і рукою він ворухив ледь-ледь, дуже погано.

— У тебе немов зв'язані руки,— сказав Орлявіль.

Туан відповів:

— Ага, мені щось давить у плече.

Раптом до шинку хтось увійшов. Гравці замовкли.

Це був мер із своїм заступником. Вони попросили по чарці коньяку й заговорили про місцеві справи. Вони балакали півголосом; Туан хотів був притулитися вухом до стіни й, зробивши різкий поворот «на північ», влаштував у ліжку яечню.

На його прокльони прибїгла тітка Туан і, здогадавшись про біду, притьмом розкрила його. Обурена, надто захекана, щоб говорити, вона стояла спочатку непорушно перед жовтою припаркою, що прилипла до боку її чоловіка. Потім, тремтячи з люті, кинулась на паралітика й почала щосили лупити його по череву, як ото б'ють праником білизну на ставку. Вона молотила кулаками швидко-швидко, з глухим стукотом, паче заєць по барабану.

Туапові друзі сміялися, аж падали, кашляли, чхали, охкали, а товстун обережно боронився від наскоків дружини, щоб не потовкати решти яєць, які лежали з другого боку.

III

Нарешті Туан поступився. Він мусив висиджувати яйця, зрікшись гри в доміно, усіх рухів, бо за кожне розчавлене яйце вража баба морила його голодом.

Він нерухомо лежав горілиць, втупивши очі в стелю, розкинувши руки, немов крила, гріючи собою курячі зародки в білій шкаралуці.

Відтепер він балакав тільки пошепки, немов боячись не те що рухатися, а навіть шелестіти, і все турбувався за жовту квочку, яка відбувала в курнику ту ж повинність, що й він.

Він питав у жінки:

— А жовту годували сьогодні?

Стара ходила від курей до чоловіка й від чоловіка до курей, заклопотана, обтяжена турботами про майбутніх курчат, що висиджувалися і в ліжку, і в курнику.

Сусіди, котрі знали про цю історію, з цікавістю заходили до шинку й статечно питали про здоров'я Туана. Вони підступали до нього навшпиньки, немов до хворого, й співчутливо-питали:

— Ну що? Як воно там?

Туан відповідав:

— Та воно нічого, але мені аж млосно, так воно гірше. У мене аж дрижаки біжать по шкірі.

І от якось уранці жінка ввійшла до нього дуже схвильована й повідомила:

— У жовтої семеро вивелось. Троє бовтунів.

У Туана сильно закалатало серце: скільки ж виведеться в нього?

— А скоро це буде? — спитав він з тривогою, ніби жінка, що має стати матір'ю.

Стара, боячись невдачі, відповіла люто:

— Треба гадати, скоро!

Вони стали чекати. Попереджені про близький час, зійшлися й Туанові друзі, непокоячись і собі.

По всьому селу тільки про це й говорили, тільки й бігали щось дізнатися до сусідів.

Десь близько третьої години Туан задрімав. Він спав тепер півдня. Раптом він прокинувся від незвичайного лоскоту під правим боком. Застромив туди ліву руку — і щось живе, все в жовтому пуху заворушилося в нього під пальцями.

Він так схвилювався, що закричав і випустив курча, а те побігло йому по грудях. У шинку було повно люду. Всі кинулись до дверей, набилися в комірчину, оточили Туанове ліжко, немов балаган штукаря, а стара, прибігши, обережно виїняла пущівірінку, який заплутався в чоловічій бороді.

Усі мовчали. День був теплий, квітневий. В одичені вікна чути було, як жовта курка квоктанням скликала своїх новонароджених діток.

Туан, аж упрівши з хвилювання, з нудоти, з тривоги, бурмотів:

— У мене ще одне оце зараз вивелоя, під лівим боком.

Жінка засунула в ліжко довгу кощаву руку й витягла друге курча спритно й обережно, як баба-пупорізка.

Сусідам захотілося подивитись на нього. Курча передавали з рук у руки й розглядали, немов якесь диво.

Далі двадцять хвилин не було жодного курчати, зате потім вилупилося аж четверо.

Глядачі загомоніли. А Туан усміхався, задоволений таким успіхом,— він починав пишатися своїм незвичайним батьківством. Ще б пак, не часто побачиш такого, як він! От уже, правда, дотенник!

Він оголосив:

— Шестеро! От, сто чортів, які хрестини!

Люди голосно засміялися. До шинку напхалися нові відвідувачі. Решта ще чекали під дверима. Всі питали одне одного:

— Скільки там у нього?

— Шість штук.

Тітка Туан віднесла до квочки цей новий приплід, а та розгублено квоктала, настовбурчивши пір'я й широко розгортаючи крила, щоб накрити всіх своїх курчат, число яких зростало на очах.

— Ось іще одне! — гукнув Туан.

Проте він помилився — їх було троє! Оце так успіх! Останнє вилупилося о сьомій годині вечора. Всі яєчка були добрі! І Туан, що аж нестямився з радості, переможно цілував у спинку тендітного голопуцька, трохи не задушивши його губами. Він хотів залишити останнє курчатко в ліжку до другого дня, охонлений мате-

ринською піжністю до манюсінської істоти, якій дав життя,— але стара віднесла й це, як інших, не слухаючи чоловікових нарікань.

Захоплені свідки почали розходитися, обговорюючи цю подію; один тільки Орлявіль, що лишився останній, запитав:

— Дядьку Туане, ти ж мене першого пригостиш смаженими курчатами, правда?

На думку про смаженину Туанове обличчя засяло, і товстун відповів:

— Певна річ, пригощу, мій зятчку!

БОМБАР

Життя йому частенько було не до вподоби. Бомбарові, Сімону! Мав він зроду надзвичайний нахил до байдикування, а перебороти в собі оту ваду не було в нього ніякої охоти. Кожне зусилля, розумове чи фізичне, кожен рух задля якоїсь потреби виснажував його — так йому здавалося — до краю. Тільки, було, почує про якусь поважну справу, зараз перестає слухати, бо розумом був нездатний ні до роботи, ні навіть до турботи.

Батько його торгував у Кані новомодними виробами, а він аж до двадцяти п'яти літ, як казали в родині, тільки «бомби стріляв». А що Сімонові батьки частіше бідували, ніж розкошували, то йому завжди бракувало грошей.

З себе високий, опасистий, гарний на вроду, з баками за нормандським звичаєм, з свіжим обличчям, сипьоклий, хоч і дурний, та веселий завжди, з помітним уже черевцем, красувався він, мов той провінціал у свято, в таких убраннях, що аж очі в себе вбирали. Галасував, реготав, вимахував руками при нагоді й без нагоди, вихвалявся веселою своєю вдачею — впевнено,

наче комівояжер. Він вважав, що життя тільки для того й створене, щоб бавитися та жартувати, а коли доводилось йому приборкувати бурхливі свої веселощі,— тільки очима лупав, немов спросоння, не спромагаючись навіть на журбу.

Бідкаючись повсякчас за грішми, Бомбар мав звичку приказувати:

— За десять тисяч ренти я ладен би хоч катом стати.

Ця його приказка вславилася навіть поміж його знайомими.

Щороку виїжджав він на два тижні до Трувіля. Звав він це «відбувати свій сезон».

Оселявся у своїх кузенів, що поступалися задля нього однією кімнатою, і, раз прибувши, аж до від'їзду щодня виходив на дощаний місток, на розлоге піскувате узбережжя й походжав собі там.

Виступав упевненим кроком, заклавши руки в кишені або за спину, в багатому вбранні, ясній жилетці, яскравій краватці, надівши капелюх набакир, з дешевою сигарою в зубах.

Ходив, зачіпаючи гарно вдягнених жінок, нахабно міряючи очима чоловіків, готовий завжди зняти бучу і шукав... шукав... бо шукав-таки.

Шукав жінки, надіючись на свою показну постать, на зріст.

«Хай йому чорт! Знайду ж я нарешті поміж тими, що сюди приїздять, таку, якої мені треба!»

І він нюшкував, мов мисливський пес, мов нормандець, нюшкував, певний, що, раз тільки глянувши, впізнає ту, яка його озолотить.

Сталося те в понеділок зранку, що Бомбар муркнув сам до себе:

— От-то-то-то!

Була чудова погожа днина, пишався золотом та блакиттю лишень, спека немов дощем з неба спадала. Розлогий берег вкрили люди, наче квітки в квітнику, цвіли

розмаїтими барвами жіночі вбрання. Рибальські човни в темних вітрилах, стоячи майже непорушно на блакитній воді, відбивалися в ній, купали, здавалося, свої щогли в прозорій глибині і ніби спали під гарячим сонцем десятої години. Стояли, як скам'янілі, проти дерев'яної гатки, ті при самому березі, ті далі трохи, інші зовсім далеко, розімлівши на гарячому сонці, лінуючись навіть ворухнутись, вилинуги у вільне море чи повернути до пристані. А там, ген-ген, ледве мріє оповитий густим туманом Гавр; над берегом, високо вгорі, ясніють дві білі цятки — то маяки Сент-Адрес.

Сказав собі Бомбар: «От-то-то-то!» — зустрівшись із нею третій вже раз та відчувши на собі її погляд, погляд жінки зрілого віку, досвідченої, сміливої, жінки, готової до послуг.

Він помітив її ще напередодні, бо вона теж, як видно, за кимсь уганяла. То була англійка, досить висока на зріст, кощувата трохи. Мандрівне життя, різні пригоди зробили з неї особу завзяту, що скоріше скидалася на чоловіка, а не на жінку. Непогана врешті, в простій, темній сукні, але в дивацькому капелюшку, які носять звичайно всі англійки, ступала вона твердо, дрібно. Очі в неї були досить гарні, тільки червонуваті вилиці випиналися далеко, трохи задовгі зуби були завжди вискалені.

Дійшовши до пристані, Бомбар повернув назад — чи не зустрине її знову? Таки зустрів і скинув на неї палким оком. Той погляд казав: «Ось я, беріть мене!»

Та як до неї заговорити?

П'ятий раз повернув назад і от, наблизившись до нього, вона пустила з рук парасольку.

Він кинувся, вхопив, подав.

— Будь ласка, пані!

Вона на те:

— О, ви туше тшемний!

Вони зирнулися. Він більше не здобувся на слово.
Вона почервоніла.

Тоді, набравшись одваги, Бомбар вимовив:

— А гарна сьогодні погода!

Вона промимрила:

— Так! Розкішна!

Ще постояли одне проти одного ні в сих ні в тих —
розходитись і не думали.

Аж вона нарешті:

— Ви довго в цей край?

Він одказав, осміхнувшись:

— Так, так! Житиму тут, доки схочу.

Потім додав раптом:

— Може б, ми пройшлися по гатці? Там такої днини
дуже гарно.

Вона відказала, здаючись на просьбу:

— Я погожа.

І пішли поруч: вона ступала рівно, твердо, а він,
розхитуючись, мов індик, що витанцьовує перед індич-
кою.

Через три місяці значні купці з міста Кан одержали
якось зранку по великій білій листівці.

Стояло там:

«Пан Проспер Бомбар та пані Бомбар мають за честь
сповістити Вас, що їхній син, Сімон Бомбар, візьме
шлюб із пані Кет Робертсон, вдовою».

А з другого боку:

«Пані Кет Робертсон, вдова, має за честь сповістити
Вас, що візьме шлюб з паном Сімоном Бомбаром».

Оселилися вони в Парижі.

Доходи в Бомбаровій дружини становили п'ятнадцять
тисяч франків певної ренти щороку. Сімон хотів мати
по чотириста франків щомісяця на власні потреби.

Мусив довести, що палке його кохання варте такої жертви. Довів без труднощів і одержав те, чого бажав.

Зразу все йшло гаразд. Молода пані Бомбар не така-то була й молода; правду кажучи, всяко з нею бувало, отже, підтопталася трохи. Одначе, коли їй чого хотілося, так уміла повернути справу, що відмовитись не можна було ніяк.

Вона казала поважно, владно, з англійською вимовою:

— О Сімон, будемо лежати.

І Сімон слухняно простував до ліжка, мов той пес, коли гукнуть на нього: «А до буди!»

Знала, як домогтися свого в усьому, вдень чи вночі, проти того годі було опинатися. А не сердилася, не заводила сварки, не гримала ніколи; подивитись, то хоч би тобі коли роздратувалася, образилася, щоб зачепило її за живе. Знала, як сказати, та й годі. І говорила, коли того їй було треба, так говорила, що кожен мусив коритися мовчки. Кілька разів був Сімон завагавсь, та завжди, одначе, скорявся рад не рад перед чудною тією жінкою, перед її наказами, короткими та рішучими.

Проте жінчині поцілунки здавалися йому надто одноманітними, безбарвними, і він, маючи в кишені, з чого можна підшукати собі щось добірніше, розважався скільки хотів.

Берігся тільки надзвичайно.

Пані Бомбар те спостерегла — по чому, не міг він ніяк доміркуватись — і сповістила якось увечері, що найняла дім у Монті, де вони житимуть надалі.

Скрутні часи настали для Бомбара. Пробував розважатися в різний спосіб, але не міг він забути про щасливі свої перемоги над жіночою статтю, що так припала йому до серця.

Почав Бомбар ловити рибу вудкою. Напав на такі місця, що їх люблять пічкурі, де бувають коропи,

плітки, де саме жирують звичайно лящі, знав, на що береться яка риба.

Але, дивлячись на поплавець, що тремтів на плінучій воді, думками літав десь далеко.

Заприятелював із завідувачем канцелярії в супрефектурі та з капітаном жандармерії. Грав з ними у віст вечорами в Комерційній кав'ярні, а журливий його погляд, блукаючи по жировій чи бубновій дамі, роздягав їх до голого тіла, хоч загадкові ті постаті, не маючи ніг, з двома головами натомість, сплутували зовсім його думки, затьмарюючи привабні картини, які поставали в його уяві.

Нарешті Бомбар надумався, що зробити, хитро, по-нормандському надумався. Переконав жінку найняти служницю, таку, як йому було треба. Ні, не вродливу яку дівчину, кокетку, чепуруху, а так, здорову, червону на виду, крижасту, щоб нічого такого жінка не могла подумати. Заздалегідь домовився з тією служницею щодо своїх намірів.

Нараяв їм її директор тамтешньої митниці, Бомбарів приятель, услужний та прислужний, що за неї рувчався всіляко. І пані Бомбар, повіривши, погодилася взяти той коштовний скарб.

Бомбар був щасливий, хоч раював з осторогою, з острахом, переборюючи величезні труднощі.

Від жінки, що не спускала його з ока, він міг вирватися на коротку тільки хвилину, то саяк, то так улаштувався, не маючи супокою.

Мізкував, як би придумати хитру якусь версію, так би мовити стратегічний маневр, і вигидавав нарешті таку річ, що вдалася йому якнайкраще.

Пані Бомбар знічев'я рано лягала спати, а Бомбар грав вечорами у віст у Комерційній кав'ярні і вертався щодня додому якраз о пів на десяту. І владнав справу так, щоб Вікторіна чекала його в коридорі, на сходах без світла.

Мав тоді п'ять вільних хвилин, не більше, оскільки боявся якоїсь несподіванки. Та зрештою п'яти хвилин час од часу було для палкої вдачі цілком досить. Опісля тицяв служниці в руку луїдор, бо не скупився на розкоші, а вона швиденько бігла на горище в свою кімнату.

І Бомбар сміявся, тріумфуючи на самоті, промовляв уголос, мов той циркульник царя Мідаса, сидячи в очереті та закидаючи на верховодку:

— Пошив у дурні, моя пані?

І тією радістю, що він зумів пошити в дурні пані Бомбар, він справді надолужував те, чого не вдавалося спізнати, чого бракувало в пестошах, куплених на гроші.

Якось увечері Бомбар зустрівся, як завжди, на сходах з Вікторіною, але цього разу вона здалася йому якоюсь жвавішою, палкішою, ніж звичайно, і він пробув хвилин десять у коридорі на побаченні. Коли ж зайшов у спальню, то не застав там пані Бомбар. Його немов мороз узяв з-за плечей. Упав на стілець, і аж млюсно йому стало.

З'явилася дружина з свічкою в руці:

Бомбар запитав її, тремтячи:

— Ти виходила кудись?

Вона спокійно відповіла:

— Була на кухні, напилася води.

Він заходився коло неї, силкуючись у такий спосіб заспокоїти її, коли, може, що подумала. Але вона, здавалося, була спокійна, щаслива, вірила йому. Бомбар і собі заспокоївся.

Вставши вранці, пішли до їдальні снідати. Вікторіна принесла котлети.

Коли вона поставила їх на стіл, пані Бомбар подала їй луїдор, який делікатно тримала двома пальцями, і промовила, як завжди, спокійно, поважно:

— Масте, серце, двадцять ф'ранків. Ви їх позбулися вчора ввечері через мене. Повертаю їх вам назад.

Здивована дівчина взяла гроші, отетеріло поглядаючи на них, а в Бомбара очі з дереляку все більшали та більшали.

ПОЛОНЕНІ

В лісі ні звуку, тільки чути легкий шелест снігу, що падає на дерева. Ще вдень почав іти дрібний сніжок, припорошуючи гілки крижаним мохом, вкриваючи сухе листя заростей легким срібним покривом, розстиляючи по дорогах величезний м'який білий килим, від якого ще більше поглиблювалась безмежна тиша цього океану дерев.

Біля дверей лісової сторожки молода жінка, засукавши рукави, рубала дрова на камені. Це була висока, ставша й дужа дочка лісу — дочка і дружина лісників.

З дому почувся голос:

— Ми сьогодні ввечері самі, Бертіно, йди додому, вже зовсім смеркло, а в лісі, мабуть, никають прусаки й вовки.

Розколюючи оцупок сильними змахами, від яких напружувались її груди, лісничиха відповіла:

— Я скінчила, мамо. Йду, йду, не бійся, ще видно.

Потім вона внесла хмиз і дрова, склала їх біля вогнища, вийшла ще раз, щоб зачинити віконниці, величезні віконниці з суцільного дуба, і, повернувшись на решті, засунула двері важкими засувками.

Біля вогнища пряла її мати, зморшкувата стара, яку роки зробили полохливою.

— Не люблю я, коли батька нема вдома,— сказала вона,— чого варті дві жінки!

Молода відповіла:

— О, я в усякому разі пристрелю вовка чи пруссака!
І вона поглядом вказала на великий револьвер, що висів над вогнищем.

Чоловіка її взяли до війська з початку пруської навали, і жінки лишилися самі з батьком, старим лісником Ніко́ла Пішо́ном, на прізви́сько Ходу́ля, а він уперто відмовлявся покинути дім і оселитись у місті.

Найближче місто було Ретель, старовинна фортеця на скелі. Це було місто патріотів: жителі його вирішили чинити опір загарбникам, замкнувшись у місті й витримати облогу, йдучи за історичною традицією. Вже двічі — за Генрі́ха IV та за Людо́віка XIV — городяни Ретеля прославились героїчною обороною. І цього разу вони зроблять, хай йому чорт, так само, або їх спалять у мурах фортеці.

Отже, вони придбали гармати й рушниці, спорядили ополчення, сформували батальйони й роти і з ранку до вечора навчались на фортечному плацу. Всі вони — булочники, бакалійники, м'ясники, нотаріуси, адвокати, столяри, книгарі й навіть аптекарі опановували військову науку по черзі в певні години під командуванням пана Лаві́ня, драгунського унтер-офіцера у відставці, що одружився з дочкою пана Раводана-старшого і успадкував його галантерейну крамницю.

Пан Лавінь дістав звання коменданта фортеці, і, оскільки вся молодь пішла до війська, він завербував усіх громадян, що лишилися, і вони почали готуватись до оборони. Товстунки ходили по вулицях не інакше, як швидким кроком, аби хоч трохи розтрусити сало й позбутися задишки, кволі тягали важкі речі, щоб зміцнити м'язи.

Всі чекали пруссаків. Але пруссаки не показувалися, хоч і були недалеко; вже двічі їхні розвідники пробирались лісом аж до сторожки лісника Нікола Пішона, на прізви́сько Ходу́ля.

Старий лісник, спритний, мов той лис, прибігав

попередити про це городян. Гармати були наведені, але ворог не з'являвся.

Будинок Ходулі правив за передовий пост в Авелінському лісі. Старий двічі на тиждень ходив по харчі й приносив до міста усі новини.

Того дня він пішов оповістити, що невеличкий загін німецької піхоти зупинився в нього позавчора близько другої години й майже відразу вирушив далі. Унтер-офіцер, що командував загоном, розмовляв по-французькому.

Йдучи з дому, старий, із страху перед вовками, які починали лютувати, брав з собою обох своїх собак, двох вовкодавів з лев'ячою пащею, а жінкам наказував добре замикатись у хаті, тільки смеркне.

Молода нічого не боялася, а стара завжди тремтіла й повторювала:

— Добром це не скінчиться, ось побачите, добром не скінчиться.

Цього вечора вона тривожилась більше, ніж звичайно.

— Не знаєш, коли батько прийде? — спитала вона.

— Ну, напевно, не раніше одинадцятої. Він завжди пізно повертається, коли обідає в коменданта.

Молода жінка почепила казанок над вогнем, щоб зварити юшку, і раптом вона завмерла, прислухаючись до неясного шуму, що долинав крізь комин.

Вона прошепотіла:

— В лісі хтось ходить... Чоловік сім-вісім, не менше.

Мати, перелякана, спинила прядку й пробелькотіла:

— О боже мій, а батька нема!

Не встигла вона договорити, як сильні удари струсу пули двері.

Жінки не озивались, і гучний гортанний голос крикнув:

— Фідчиняти!

Після паузи той самий голос повторив:

— Фідчиняти, інакше я ламаю двері.

Тоді Бертіна сунула в кишеню спідниці великий револьвер, що висів над вогнищем, і, притуливши вухо до дверей, спитала:

— Хто там?

— Я єсть той замий загін, що фше буф.

— Чого вам треба? — провадила далі молода жінка.

— Я заблукаф з мій загін ще від ранок. Фідчиняти, бо я ламаю двері.

Лісничисі нічого не лишалось, як відсунути засув. Прочинивши двері, вона побачила в блідому сніжному відблиску шестеро чоловік, шестеро пруських солдатів, тих самих, що приходили позавчора.

Вона спитала рішучим тоном:

— Чого вам треба в таку пору?

Унтер-офіцер повторив:

— Я заблукаф, зовсім заблукаф, я фпізнаф ваш будинок, я не маф їсти від ранок, мій загін теш.

— Ми з матірю самі в хаті,— сказала Бертіна.

Солдат, що видавався непоганою людиною, відповів:

— Нічого. Я вас не буду крифдити, тільки фи нам дафати їсти. Ми фмирати від голод і фтома.

Лісничиха відступила набік.

— Заходьте,— сказала вона.

Солдати увійшли. Вони були запорошені снігом, а на касках у них лежав такий товстий пухнастий шар снігу, що вони скидалися на тістечка із збитими вершками. Всі були стомлені й змучені.

Молода жінка вказала на дерев'яні лави по обидва боки стола.

— Сідайте,— сказала вона.— Я вам зварю юшку. Видно, ви зовсім знесилились.

І вона засунула двері, підлила води в казанок, вкинула масла й картоплі, зняла з гачка над вогнищем шмат сала, відрізала половину і теж укинула в юшку.

Шестеро солдатів стежили голодними очима за кож-

ним її рухом. Рушниці та каски вони поклали в кутку і тепер сиділи й чекали, наче слухняні діти на шкільній лаві.

Мати взялася знов за пряжу, щохвилини розгублено зиркаючи на солдатів-загарбників. Чути було тільки тихе гудіння прядки, потріскування вогню та булькотіння води в казанку.

Аж раптом усі здригнулись від якогось дивного звуку за дверима, схожого на хрипке дихання й хропіння звіра.

Німецький унтер-офіцер кинувся до рушниць. Лісничиха жестом спинила його й сказала, усміхаючись:

— Це вовки, вони, як ви, теж плачуть голодні.

Німець не повірив і схотів глянути, але, тільки-но двері прочинились, він побачив двох великих сірих звірів, що тікали швидкою розмашистою рессю.

Унтер-офіцер вернувся на місце, пробурмотівши:

— Я не хотіф пофірити.

І став чекати юшки.

Німці жадібно накинулись на страву, наминали, роззявляючи роти аж до вух, щоб глутнути якнайбільше, їхні круглі очі вирячувались, а в горлі булькотіло, наче в ринві.

Жінки мовчки дивились, як швидко ворухаться руді борода і як картоплини наче провалюються у ці рухливі зарості.

Потім німці схотіли пити, і лісничиха спустилась у погріб націдити їм сидру. В погребі вона загаялась. Це було невелике склеписте підземелля, що, за переказом, правило під час революції за в'язницю й схованку. Спускались туди вузькими кручґеними сходами через люк у кутку кухні.

Бертіна повернулась, нишком посміюючись сама до себе. Вона подала німцям глек сидру. Потім вони з матір'ю повечеряли в другому кутку кухні.

Солдати наїлись і задрімали, сидячи біля стола. Час

від часу хто-небудь із шістьох стукався лобом об стільницю і, прокинувшись, випростався.

Бертіна сказала унтер-офіцерові:

— Лягайте біля вогню; либонь, і на шістьох місця вистачить. А ми з мамою підемо до мосї кімнати на гору.

Жінки зійшли на горішній поверх. Чути було, як вони замкнулись на ключ, потім ходили деякий час, нарешті затихли.

Пруссаки полягали долі, ногами до вогню, підклавши під голови згорнені шинелі, і скоро всі шестеро захропли на шість голосів, хто дискантом, хто басом, але всі однаково протяжно й оглушливо.

Спали вони, мабуть, уже давно, коли пролунав постріл, і такий гучний, наче стріляли в стіну будинку. Солдати вмить схопилися, але тут знов прогрімилі два постріли, а за ними ще три.

Двері нагорі розчинилися навстіж, і показалаь лісничиха, боса, в сорочці й нижній спідниці, перелякана і з свічкою в руці.

— Це французи,— пробелькотіла вона,— чоловік двісті, не менше! Вони підпалять будинок, якщо застануть вас тут. Швидко лізьте в погріб, тільки не галасуйте. Якщо будете галасувати, ми пропали.

Унтер-офіцер розгублено прошепотів:

— Ми згодні, ми згодні. Де ми пофінні шпускатись?

Жінка хутенько відкинула вузьку квадратну ляду, й шестеро німців один по одному спустилися в підземелля, задкуючи й намацуючи ногою східці.

Але тільки-но сховався останній шишак, Бертіна зачинила важку дубову ляду, товсту, мов стіна, міцну, як сталь, припасовану на шарнірах, двічі повернула ключ у величезному замку й засміялася беззвучним переможним сміхом. Її страшенно кортіло піти в танок над головами полонених.

Вони не ворушилися, спіймані в міцний кам'яний мішок, куди повітря проходило тільки через загратований душник.

Бертіна, не гаючись, знов роздмухала вогонь і почесила казанок, щоб підварити юшки, бурмочучи:

— Батько буде стомлений цю ніч.

Потім вона сіла й стала чекати. Чути було тільки дзвінкий маятник годинника, що рівномірно цокав серед тиші.

Час від часу молода жінка кидала на циферблат нетерплячий погляд, що мовби промовляв: «Чого так повільно рухаються стрілки!»

Незабаром їй вчулося, що під ногами в неї шепочуться. З-під цегляного склепіння долинав невиразний гомін. Пруссаки, очевидно, здогадались, що їх обдурили. Унтер-офіцер піднявся крученими сходами й загрюкав кулаком у ляду.

— Фідчиняти! — загорлав він.

Бертіна підвелась, підійшла ближче й спитала, перекивлюючи його:

— Чого фи хотіли?

— Фідчиняти!

— Я не фідчиню.

— Фідчиняти, інакше я ламати твері! — скаженів німець.

Вона засміялась:

— Ламай, ламай, голубе!

Він загрюкав прикладом рушниці в дубову ляду. Але така ляда не піддалася б і таранові.

Лісничиха почула, що німець спускається. Потім піднімались один по одному солдати, пробували свою силу й міцність замка. Але, вирішивши, мабуть, що всі спроби марні, вони спустились у погріб і знов стали радитися.

Жінка спершу прислухалась до них, потім відчинила двері й стала вслухатися в п'їтьму.

До неї долинуло віддалене гавкання. Вона засвистала по-мисливському, і майже відразу дві величезні собаки виринули з темряви й радісно кинулись до неї. Вона схопила їх за шиї й притримала, щоб вони не бігли далі. Потім гукнула щосили:

— Гей-гей, батьку!

— Гей-гей, Бертіно! — відповів здалеку голос.

Вона трохи почекала, потім знов крикнула:

— Гей-гей, батьку!

— Гей-гей, Бертіно! — відповів голос уже ближче.

— Не йди повз душник, — крикнула лісничиха. —

В погребі прусаки.

Ліворуч між двома деревами виринула висока по-стать старого. Він стривожено спитав:

— Прусаки в погребі? Чого їм там треба?

Молода жінка засміялась:

— Це ті самі, що були. Вони заблудили в лісі, і я їх посадила в холодочку у погріб.

І вона розповіла, як налякала німців пострілами та замкнула в погребі.

Старий, усе ще суплячись, спитав:

— Що ж мені тепер з ними робити?

— Приведи пана Лавіня з усім загоном. Хай візьме їх у полон. Ото зрадіє!

Старий Пішон усміхнувся:

— Певно, що зрадіє.

Дочка сказала:

— Ось юшка, поїж та йди швидше.

Старий сів за стіл і заходився їсти, спершу поставивши на підлогу дві миски з юшкою для собак.

Почувши голоси, німці замовкли.

За чверть години Ходуля знову вирушив у дорогу. А Бертіно, підперши голову руками, стала чекати.

Полонені знов заметушились. Вони без угаву кричали, несамовито грюкали прикладами в непохитну

ляду. Далі почали стріляти в душник, сподіваючись, мабуть, що їх почують, коли якийсь німецький загін пройдётиме поблизу.

Лісничиха наче завмерла; але весь цей шум хвилював, дратував її. Шалена лютє клекотіла в ній. Їй хотілось перебити їх, мерзотників, щоб вони замовкли. Вона нетерпеливилась чимдалі дужче, не спускала очей з годинника, рахувала хвилини.

Минуло півтори години з того часу, як пішов батько. Тепер він уже в місті. Вона наче бачила його. Ось він розповідає усе панові Лавінію; той блідне від хвилювання і дзвонить служниці, щоб йому принесли мундир і зброю. Бертіні так і вчувалося, як розсипається по вулицях барабанний дріб. З вікон виглядають перелякані обличчя. Ополченці вибігають з будинків, напіводягнені, задихані, на ходу застібаючи португеї, і поспішають розміреним бігом до приміщення коменданта.

Потім загін з Ходулею на чолі вирушає в ліс у темряві, по снігу.

Бертіна все дивилась на циферблат. «За годину вони можуть тут бути»,— думала вона.

Її бив нервовий дрож. Хвилини тяглися нескінченно. Скільки ще ждати?

Нарешті стрілки показали годину, коли, за її розрахунками, загін мав прийти.

Вона знов розчинила двері, щоб послухати, чи не йдуть вони, і побачила тїнь, що рухалась обережно. Вона злякалась і скрикнула. Це був батько.

— Мене послали дізнатись, чи нема яких змін,— сказав він.

— Ні, ніяких.

Тоді він пусти в темряву довгий і різкий світ. Незабаром поміж дерев з'явилась темна пляма, що поволі наближалася: авангард з десяти чоловік.

Ходуля раз у раз повторював:

— Не йдіть повз душник.

І передпі показували тим, що прибували, небезпечний отвір.

Нарешті з'явився основний загін — двісті чоловік, у кожного по двісті патронів.

Пан Лавінь, тремтячи від збудження, розставив своїх людей так, щоб оточити будинок з усіх боків, залишивши вільним тільки великий простір перед чорною дірою душника на рівні землі.

Потім пан Лавінь зайшов у будинок і довідався про чисельність та позиції ворога, який так прикип, що здавалося — він зник, щез, вивітрився крізь душник.

Пан Лавінь постукав ногою в ляду й гукнув:

— Пане пруський офіцер!

Німець не відповідав.

— Пане пруський офіцер! — повторив комендант.

І знов марно. Двадцять хвилин переконував пан Лавінь онімілого пруссака здатися із зброєю та спорядженням, обіцяючи життя і воїнську шану йому та його солдатам. Але у відповідь не почув жодного знаку згоди чи ворожих намірів. Становище ускладнювалося.

Ополченці тупцювали на снігу, поляскуючи себе руками по плечах, як це роблять візники, щоб зігрітися. Вони позирали на душник, і їх розбирало хлоп'яче бажання пройти повз нього.

Один з них, на ім'я Подевен, меткий надзвичайно, нарешті зважився. Розігнавшись, він промчав повз душник, як олень. Спроба вдалася. Полонені наче повмирали.

Хтось крикнув:

— Там нема ні душі!

Другий солдат і собі пробіг через вільний простір перед грізним отвором. Далі почалось щось подібне до гри в горюдуба. Щохвилини один з солдатів мчав від загону до загону, розкидаючи ногами грудки снігу. Щоб зігрітися, городяни розпалили великі багаття

з сушняку, і яскраве полум'я на мить освітлювало по-
статі, що бігли з правого флангу на лівий.

Хтось крикнув:

— Малуазон, твоя черга!

Малуазон був товстун-булочник; з його гладкого че-
рева повсякчас глузували товариші.

Він вагався. З нього почали сміятися. Тоді він на-
важився й затрюхикав риссю, відсапуючись і трусячи
черевом.

Загін реготав, аж за боки брався.

— Браво, браво, Малуазон! — підбадьорювали його
солдати.

Він пробіг близько двох третин усієї відстані, коли
раптом з душника блиснула довга червона цівка.

Гримнув постріл, і гладкий булочник, дико зойкнув-
ши, зарився носом у сніг.

Ніхто не кинувся йому на допомогу. Тоді він, охкаю-
чи, поповз по снігу рачки й, вибравшись з небезпечної
зони, знепритомнів.

Куля влучила йому у верхню частину стегна.

Після першого переляку, першої розгубленості зно-
ву знявся регіт.

Аж тут на порозі з'явився комендант Лавінь. Він
уже розробив план штурму. Гучним голосом він крик-
нув:

— Лудильник Планшю з підручними!

Виступили троє.

— Зніміть з будинку ринви!

Через чверть години комендатові принесли двадцять
метрів труб.

Лавінь наказав продовжати якомога обережніше не-
величкий круглий отвір коло ляди й сполучити його
трубами з помпою колодязя, а тоді радісно оголо-
сив:

— Зараз ми дамо напиться панам німцям.

У відповідь залунало гучне «ура», радісне ревіння, нестримний регіт. Комендант організував робочі команди, які мали змінюватися кожні п'ять хвилин, після чого звелів:

— Качайте!

Залізний важіль був пущений у хід. У трубах задзюрчала вода й полилася з тихим рокотом сходами в погріб, немов у басейн для золотих рибок.

Всі чекали, що буде.

Минула година, потім друга, третя.

Комендант міряв кухню схвильованими кроками, час від часу притуляв вухо до підлоги, намагаючись угадати, що робить ворог, чи скоро він капітулює.

Пруссаки заворушилися. Чути було, як вони пересувають бочки, гомонять, хлюпаються у воді.

Годині о восьмій ранку з душника почувся голос:

— Я пажая говорити с пан французський офіцер.

Лавінь відповів з вікна, не дуже висуваючи голову:

— Ви здаєтесь?

— Я здаюсь.

— Тоді давайте сюди рушниці.

Зараз же з душника викинули на сніг одну рушницю, потім другу, третю, і, нарешті, всю зброю. Той самий голос заявив:

— Пільш нема. Поспішайте. Я зовсім потопаф.

— Досить! — наказав комендант.

Важіль помпи завмер.

Коли до кухні зайшли солдати й стали напоготові з рушницями до ноги, комендант повільно підняв дубову ляду.

Спершу виткнулися чотири голови, чотири біляві мокрі чуприни, а потім вилізли й усі шестеро німців — перемерзлі, вимоклі, перелякані.

Іх схопили і зв'язали. І, побоюючись несподіваного нападу, негайно вирушили в путь, розбившись на дві колони: одна супроводила полонених, друга — Малуа-

зона, якого тягли на ношах з солом'яника, покладеного на жердини.

В Ретель повернулися переможцями.

Пан Лавінь був нагороджений орденом за взяття в полон пруського авангарду, а товстуц-булочник дістав медаль за поранення в бою з ворогом.

ЗВІР ГОСПОДАря БЕЛЬОМА

З Крикето вирушав гаврський диліжанс, і подорожні, зібравшись на подвір'ї Торговельного готелю Маландена-сина, чекали переक्лику.

Диліжанс був жовтий, на жовтих колесах, а тепер майже сірих від налиплого бруду. Передні колеса були зовсім низенькі, на задніх, високих і тонких, лежав бридкий короб, роздутий, ніби черево тварини. В цей чудернацький повіз були запряжені три білі шкапини з величезними головами й товстими коліннями — голобельна й підпряжні. Вони, здавалося, дримали.

Кучер Сезер Орлявіль, куценький, товстий і пузатий чоловічок, проте меткий, бо при звичаївся стрибати на колеса й лазити на імперіал, червонолиций від свіжого повітря, злив, завірюх та й чарочок, звиклий мружити очі від граду й вітру, показався в дверях готелю, витираючи рота долонею. Його чекали селянки, сидячи перед широкими, круглими кошиками з наляканою птицею. Сезер Орлявіль брав одного кошика по одному й ставив на верх ридвана, потім обережно приладнав туди кошика з яйцями й почав шпурляти знизу мішки з зерном, паперові пакети, клуночки, вузлики. Нарешті відчинив задні дверцята й, діставши з кишені список, почав викликати:

— Пане кюре з Горжевіля!

Виступив священик, високий, опасний чоловік з багровим добродушним обличчям. Ставлячи ногу на

приступку, він підібрав сугану, як жінки підбирають спідницю, і вліз у ковчег.

— Вчитель із Рольбоск-де-Гріне!

Високий, незграбний учитель в довгому, до п'ят, сюртуці заквапився і також зник у розчинених дверях диліжанса.

— Господарю Пуаре, два місяці.

Вийшов і Пуаре, довготелесий, кривий, зігнутий від ходіння за плугом, худий від посту, з давно невмиваним зморшкуватим обличчям. Слідом за ним ішла дружина з величезним зеленим парасолем у руках, маленька й худа, схожа на зморену козу.

— Господарю Рабо, два місяці.

Рабо, зроду нерішучий, вагався й перепитував:

— Ти мене кличеш, так?

Кучер, якого прозвали Скалозубом, уже хотів одповісти якимсь жартом, аж тут Рабо підскочив до дверцят, діставши ляща від жінки, рослої й плечистої молодиці, череватої, як бочка, з ручиськами широкими, мов праники.

І Рабо гулькнув у ридван, наче пацюк у нору.

— Господарю Каніво!

Товстий, важчий, мабуть, за бугая селянин, геть зігнувши ресори, всунувсь у жовтий короб.

— Господарю Бельом!

Бельом, високий і худий, як тріска, з болісно скривленим обличчям, підійшов, схиливши набік голову, прикладаючи до вуха хустку, наче в нього боліли зуби.

На всіх подорожніх були сині блузи, зодягнені поверх старосвітських сукняних курток дивного крою, чорних чи зеленуватих — святкового одягу, в якому вони покажуться тільки на вулицях Гавра; на голові в кожного був високий шовковий кашкет — найвища елегантність для нормандського села. Сезер Орлявіль зачинив дверцята, виліз на передок і хльоснув батогом.

Трос коней, здавалось, прокинулись і труснули гривами; почулось безладне дзенькання балабончиків.

Кучер гарикнув: «Но!» — і щосили стьобнув коней. Ті сіпнулися, напнули посторонки й повільно потюпали. Оглушливо загромотів ридван, задеренчав розхитаними шибками, забряжчав ресорами; подорожні загойдались, як на хвилях, підскакуючи і хитаючись на кожній вибоїні.

Якийсь час усі мовчали з пошани до священника, соромлячись при ньому розмовляти. Та, маючи компанійську й балакучу вдачу, він озвався перший.

— Ну, господарю Каніво,— промовив він,— усе йде гаразд?

Здоровань селюк, що відчував прихильність до священника, бо скидався на нього зростом, дебелистю й великим черевом, одповів усміхаючись:

— Та нічого, пане кюре, нічого, а як ви?

— О, в мене завжди все гаразд. А у вас як, господарю Пуаре? — спитав кюре.

— Та все йшло б добре, та ріпак цього року зовсім не вродив; а справи тепер такі, що тільки на ньому й надолужуєш.

— Що поробиш, важкі часи!

— А правда, правда, важкі,— озвалася густим басом жінка Рабо.

Вона була з сусіднього села, і кюре знав її лише на ім'я.

— Ви, здається, Блонделева дочка? — спитав він.

— Еге ж, це я вийшла за Рабо.

Рабо, кволий, несміливий і вдоволений, низенько вклонився, усміхаючись, подавшись наперед, немовби говорячи: «Це таки я, Рабо, одружився з Блонделевою дочкою».

Раптом господар Бельом, що й досі тримав хустку біля вуха, жалісно застогнав. Він охкав: «Ох-хо-хо-

хо»,— й притупував ногою — так, наче йому нестерпно боліло.

— Що, у вас болять зуби? — спитав священник.

Селянин на мить перестав охкати й відповів:

— Та ні, пане кюре... Які там зуби... це вухо... там, у самому осерді.

— А що ж там у вусі? Нарив?

— Не знаю, чи то нарив, знаю тільки, що там звір, здоровий звір; він уліз туди, коли я спав на сіннику.

— Звір? Ви певні?

— Чи я певен? Я певен у цьому, як у царстві небесному, пане кюре, бо він гризе мене в усі. Він точить мені голову, їй-право. Він їсть мені голову. Ох... хо... хо... ох!..— І Бельом знов затупав ногою.

Подорожні дуже зацікавились. Кожен висловив свою думку. Пуаре гадав, що то павук, учитель — що гусінь. Він бачив таке раз у Кампемюре, в департаменті Орн, де він прожив шість років; отак само гусінь залізла в вухо й виповзла носом. Але чоловік оглух на те вухо, бо гусінь пробила йому слухову перетинку.

— Це скоріше черв'як,— заявив священник.

Господар Бельом усе стогнав, схиливши голову набік і притулившись до дверцят,— бо він сідав останній.

— Ох... хо... хо... ох!.. А справді, це мурашка, велика мурашка, так воно кусається... Розумісте, пане кюре... бігає, бігає... Ох... хо... хо.., хох... лишенько моє!

— Ти не показував лікареві? — спитав Каніво.

— Авжеж, ні.

— Чому?

Страх перед лікарем, здавалося, зцілив Бельома. Він випростався, не віднімаючи, проте, хусточки від вуха.

Страх перед лікарем, здавалося, зцілив Бельома. Він прийшов до тебе і раз, і вдруге, і втретє, і вчетверте, і вп'яте,— і щоразу давай йому гроші. Це вийде по сто су два екю! Їй-бо, не менш як два екю! А скажи мені,

що він зробить, оте ледащо, га, що він зробить? Ти знаєш?

Каніво засміявся.

— Та звідки мені знати? А куди ж це ти їдеш?

— У Гавр, до Шамбрелана.

— Якого такого Шамбрелана?

— Та до шептуна.

— Якого шептуна?

— До шептуна, що вилікував мого батька.

— Твого батька?

— Авжеж, мого батька, давно колись.

— А що ж з ним було, з батьком?

— Застуда в попереку, не міг ні рукою, ані ногою поворухнути.

— А що зробив той Шамбрелан?

— Він вимісив йому обома руками спину, як тісто, і все враз минулося.

Бельом був певен, що Шамбрелан нашіптував якийсь наговір, але не зважився сказати цього при кюре.

Каніво знову засміявся:

— А може, кріль туди заліз? Мабуть, признав дірку в вусі за свою нору,— бачить, довкола колючки ростуть. Зажди, ось я його вижену.

І Каніво, приставивши до рота руки, почав удавати гавкання хортів, що біжать по сліду. Він вив, брехав, гарчав, верещав. Всі зареготали, навіть учитель, що ніколи не сміявся.

Та Бельом, здавалось, розсердився, що з нього сміються, і тому священник перевів розмову на інше й звернувся до жінки Рабо:

— Що ж, у вас велика родина?

— Та чимала, пане кюре. Нелегко дітей викохувати!

Рабо кивнув головою, ніби кажучи: «Так, так, нелегко їх викохувати!»

— Скільки ж у вас дітей?

Вона промовила з гордістю, голосно й твердо:

— Шістнадцятеро, пане кюре! П'ятнадцятеро від чоловіка.

Рабо ще ширше всміхнувся, киваючи головою. Він зробив п'ятнадцятеро дітей, один він, Рабо! Його жінка сама в цьому призналася. Так що можна не сумніватися. Сто чортів, йому є чим пишатися!

Всі вилізли з диліжанса, щоб побачити цю операцію. перша дитина... Усі, видно, знали, бо ніхто не здивувався. Навіть Каніво сидів байдужий.

Бельом знову взявся стогнати.

— Ох, хо-хо-хох!.. Як вухо мені свербить... Ой лишечко!

Ридван спинився перед Політовою кав'ярнею. Священик промовив:

— А що, коли налити в ухо трошки води? Може б, він вискочив? Хочте спробувати?

— Авжеж, хочу!

Всі вилізли з диліжанса, щоб побачити цю операцію.

Кюре попросив миску, серветку й склянку води, звелів учителеві тримати голову пацієнта нижче, нахиливши її набік, а коли вода зайде в вухо, зразу повернути її на другий бік.

Але Каніво, що вже заглядав Бельомові у вухо, сподіваючись побачити звіра простим оком, закричав:

— Оце мармелад, хай йому чорт! Спершу треба прочистити, соколику. Твоєму кроликові не вибратися з твого варення. Він там прилипне всіма чотирма лапами.

Кюре й собі заглянув у вухо і признав, що прохід надто тісний та заліплений лепом, щоб пробувати вигнати крізь нього звіра. Вчитель заходився прочищати вухо ганчіркою, накрученою на сірник. Усі захвилювалися, коли кюре вилив у вухо півсклянки води, і вона потекла Бельомові по обличчю, по чубові й за пазуху. Потім учитель рвучко повернув Бельомову голову на

другий бік, немов хотів її відкрити. Кілька краплин упало в білу миску. Подорожні кинулись дивитися. Ніякого звіра не було видно. Проте Бельом заявив:

— Я вже нічого не відчуваю.

І кюре переможно закричав:

— Ну, звісно, звір утопився!

Всі знову залізли в диліжанс, вельми вдоволені.

Але щойно рушили, як Бельом страшенно закричав. Звір очунав і розлютився. Бельом запевняв навіть, що він тепер пробрався йому в голову й пожирає мозок. Селюк так вив і корчився, аж тітка Пуаро подумала, що в нього вселився диявол, і почала плакати й хреститись. Потім біль трохи вщух, і хворий сказав, що «він» повзає у нього в усі «кругом, кругом». Бельом на пальцях показував рухи звіра, немов бачив його й стежив за ним оком:

— Ось він знову повзе вгору... ох-ох-хо-хох... лишечко!

Каніво не витримав:

— Це він од води сказився, твій звір. Він, може, більше до вина звик.

Знявся регіт. Каніво додав:

— Як доїдемо до кав'ярні Бурбе, ти піднеси йому горілки, і він не ворухнеться, їй-богу!

Але Бельом не тямився від болю. Він кричав, немов з нього виривали душу. Священикові довелося підтримувати йому голову. Сезера попрохали спинитись перед першим-ліпшим будинком.

Перша була ферма край дороги. Бельома перенесли туди на руках, поклали на кухонний стіл і знов узялися до операції. Каніво все радив розмішати воду з горілкою, щоб приголомшити, а то, може, й убити звіра. Але священик запропонував оцет.

Цього разу, сміючись, суміш уливали по краплині, щоб вона просочилась углиб, і потім залишили її на кілька хвилин у вусі.

Знову принесли миску, і два велетні, кюре й Каніво, помов якусь річ, перевернули Бельома, а вчитель заходився бити пальцями по здоровому вухові, щоб рідина швидше вилилась.

Навіть сам Сезер Орлявіль з батоном у руках увійшов подивитися.

І раптом усі побачили на дні миски чорну цяточку, не більшу за макове зернятко. Проте вона ворупилась. То була блоха! Знявся крик, потім оглушливий регіт. Блоха! Ото вже звір так звір! Каніво ляскав себе по стегнах, Сезер Орлявіль шмагав батоном, кюре, регочучи, ревів, як осел, учитель сміявся, ніби чхав. Обидві жінки радісно квокали.

Бельом, сівши на столі й узявши на коліна миску, зосереджено й зловтішно дивився на переможену блоху, що вертілась у краплині води. Він пробурмотів: «Ах ти, стерво!»,— й плюнув на неї.

Кучер, ледве живий від сміху, приказував:

— Блоха, блоха, а нехай тобі! Попалась-таки, проклята, попалась!

Потім, заспокоївшись трохи, крикнув:

— Ну, в дорогу! Вже й так скільки часу згаяли.

І подорожні, все ще сміючись, потяглися до диліжанса.

Зненацька Бельом, що йшов позаду всіх, заявив:

— А я повертаюсь до Крікетто. Тепер мені в Гаврі нема чого робити.

Кучер одказав:

— То дарма, плати за своє місце!

— Заплачу, та тільки половину, я й півдороги не проїхав.

— Ні, плати повністю, місце все одно за тобою.

Знялася суперечка, що швидко перейшла в люту лайку. Бельом присягався, що більше двадцяти су не заплатить, Орлявіль твердив, що менше сорока не візьме.

Вони кричали, втупившись одне в одного, ніс у ніс. Каніво виліз із диліжанса й сказав:

— По-перше, ти віддаси сорок су панові кюре. Чув? Потім усім піднесеш по чарочці, це буде п'ятдесят п'ять, та Сезереві заплатиш двадцять. Гаразд, Скалозубе?

Кучер, зрадівши, що в Бельома вилетить із кишені майже чотири франки, відповів:

— Гаразд!

— Ну то плати.

— Не заплачу. По-перше, кюре не лікар.

— Як не заплатиш, то я посаджу тебе в диліжанс і відвезу до Гавра.

Велетень схопив Бельома за поперек і підняв його, мов дитину.

Довелося Бельомові поступитися. Він добув гаманець і заплатив.

Диліжанс рушив на Гавр, а Бельом пішов назад до Крікетто, і всі мовчазні тепер подорожні довго ще бачили на білій дорозі синю блузу, розмаяну над циба-тими ногами господаря Бельома.

ПРИЗНАННЯ

Баронеса де Гранжері дрімала на кушетці, коли квапливо ввійшла маркіза де Реннедон, схвильована, в прим'ятому корсажі, в пересуненому трохи набік капелюшку. Вона так і впала на крісло.

— Ух! Сталося! — вимовила.

Маркізина приятелька, знаючи її звичайно тиху та лагідну вдачу, підвелася з кушетки, дуже здивувавшись.

— Що? Що таке сталося?

Маркіза, мов місця собі не знаходячи, встала й почала ходити по кімнаті. Нарешті примостилася в но-

гах на кушетці, де спочивала баронеса, і, взявши її за руки, сказала:

— Слухай, душко, побожися, що нікому не розкажеш того, в чому я тобі зараз признаюся!

— Присягаюся.

— Царством небесним?

— Царством небесним.

— Ну, то слухай! Я оце тільки помстилася Сімонові.

— Ой, як же ти добре зробила! — скрикнула баронеса.

— Правда? Він, бачиш ти, вже півроку, як такий став нестерпний, що біда. Зовсім, зовсім нестерпний! Коли я за нього йшла, я чудово знала, що він бридкий, але думала, що він добрий. Як я помилилася! Він, певне, собі гадав, що я полюбила його за вроду, за отой товстий живіт та за ніс червоний, бо почав до мене, як голуб, буркотати. Мені, ти розумієш, мені смішно було; тому я й прозвала його «Буркотун». Чудно, справді, чоловіки якось думають про себе! Коли він зрозумів, що я відчуваю до нього тільки приязнь, він став недовірливий, почав грубо зі мною розмовляти, взивав мене кокоткою, пепутящою, не знати чим. А ще гірше стало, коли... коли... трудно дуже тобі це сказати. Та... дуже він у мене закохався... дуже закохався... і часто це доводив... занадто часто. Яка то мука, любко ти моя, коли тебе... любить якийсь виронок. По правді кажу, я більше не могла... не могла зовсім... Так, ніби тобі рвуть зуби, щовечора... навіть далеко гірше!.. далеко гірше! Ти уяви собі когось з-поміж твоїх знайомих, бридкого такого, дуже смішного, осоружного, з великим животом — жахлива річ отой живіт — з товстими, волохатими литками. Уявляєш собі, так? Отже, уяви ще собі, що отой самий — твій чоловік... та що... кожного вечора... ти сама знаєш! Ні, цього не можна знести, не можна! Мене аж нудило, просто на блювоту брало. Я, справді, більше не могла

стерпіти. Повинен би вийти такий закон, щоб захищати жінок у цих випадках. Ти подумай! Щовечора, щовечора... Фе! Яка гидота!

Не те, щоб я марила про поетичне кохання — ні, ніколи. Такого тепер щось не чути. Чоловіки з нашого кола всі або аматори коней, або банкіри. Вони люблять коней чи гроші. А коли люблять жінку, то мовби коняку, щоб похвалитись нею перед гостями, так, як вихваляються десь у гаю, на прогулянці, парою чалих. Більше нічого. Життя так складається тепер, що про почуття годі говорити.

Отже, живемо, як жінки практичні, до всього байдужі.

Навіть інтимні стосунки — це тільки регулярні зустрічі, коли проробляємо те, що і вчора, завжди те саме. З ким же тут кохатись, з ким милуватись? Чоловіки, наші чоловіки, це здебільшого тільки коректні манекени, без почуття, без делікатності. Прагнучи знайти хоч трохи того розуму, як прагнемо води в пустелі, ми кидаємось до артистів і натрапляємо на нещирість, нестерпну позу чи на погано виховану богему. Я шукаю чоловіка, як той Діоген, однієї тільки людини, з нашого кола, по всьому Паризу, але тепер я вже переконалася, що не знайду. Незабаром згашу й ліхтар. Одначе про мого чоловіка... У мене аж душа переверталася, коли він входив до мене, в самій сорочці, в кальсонах, і я вживала всіх, ти чуєш, усіх, які знала, засобів, щоб віддалити його від себе, щоб... спротивитись йому. Зразу він лютував, а тоді почав ревнувати. Забрав собі в голову, що я його обманюю. Спершу тільки стежив за мною. Як той тигр, поглядав на всіх чоловіків, що до нас приходили. Потім почалися утиски. Скрізь ходив за мною слідком. Вживав найогидніших засобів, щоб мене зловити. Не давав навіть ні з ким словом перемовитись. На балах стовбичив у мене ва спиною, наставляючи, мов той гончак, велику свою

голову, аби тільки я слово сказала. Йшов зі мною до буфету, забороняв танцювати то з тим, то з тим, забирав з балу посеред котильйону, робив з мене дурку, посміховисько; мене почали вважати за бозна-що. От тоді я й перестала бувати в товаристві.

Віч-на-віч було ще гірше. Він, отой поганець, уяви собі, обходився зі мною як... як... не насмію й того слова вимовити... як з повією!

Голубко моя!.. Він казав мені щовечора: «А з ким ти злягалася сьогодні?» Я плакала, плакала — а він радів.

А потім стало ще гірше. На тім тижні повів мене обідати на Єлісейські Поля. Якраз так випало, що за сусіднім столиком сидів Бобіньяк. Тоді Сімон, як несамопитий, давай наступати мені на ноги та нахвалятися, нахилившись над динею: «Ти призначила йому побачення, паскудо! Ось зажди-но трохи!»

Тоді, й на думку б тобі не спало, любко, що він зробив,— тоді він вийняв непомітно шпильку з мого капелюха та й ппигнув мене в руку! Я голосно скрикнула. Всі позбігалися до нас, а він прикинувся страшенно стурбованим. Розумієш?

Тоді ж таки я собі сказала: «Помщуся, помщуся й не загаюся!» А ти б на моєму місці, що б ти зробила?

— О, я б помстилася!

— То так воно й сталось!

— Як?

— Що? Ти не розумієш?

— Але ж, серденько... одначе... то так-таки...

— Так, а що? Ти пригадай тільки його обличчя. Адже добре уявляєш собі товсте його обличчя, червоний ніс та баки, що звисають, як собачі вуха?

— Певне.

— Додай ще й те, що він ревнивiший за тигра.

— Так.

— Отож я собі сказала: «Помщуся, помщуся задля себе й задля Марі»,— бо я тоді думала розказати тобі про все, але тільки тобі, тобі, та й годі. Ти подумай про його пику та подумай, що... що він... що він...

— Що?.. Ти його?..

— Ти ж, серденько моє, гляди нікому не кажи! Ще раз забожися! Але подумай тільки, як воно смішно... подумай!.. Мені здається, що він зовсім не той став з тієї хвилини!.. І я сміюся сама до себе... сама до себе... Ти тільки подумай про його голову!!

Баронеса глянула на свою приятельку, й божевільний сміх, що душив її, вибухнув у неї з вуст. Вона сміялася, сміялась, як у нервовому нападі. Притиснувши руки до грудей, з перекривленням обличчям, ледве дихаючи, сміялася, аж плакала.

А маркіза й собі зайшлася реготом, приказуючи крізь сміх:

— Подумай... подумай... хіба не сміх?.. скажи... Подумай про його голову... про баки подумай... про ніс... хіба не сміх?.. Та тільки... не кажи... не... кажи... нікому... ніколи!..

Вони душилися зі сміху, не могли говорити, сльози котилися у них з очей від надмірних веселощів.

Баронеса перша заспокоїлась і, все ще здригаючись, промовила:

— Ти ж розкажи мені, як ти це зробила... Розкажи... Це так смішно... так смішно!

Але та не могла прийти до пам'яті — белькотала тільки:

— Коли я вирішила... я сказала собі... Ну... не гайся... треба це зробити зараз... І я... я й зробила... сьогодні...

— Сьогодні!..

— Так... Оце тільки... а Сімонові сказала, щоб прийшов сюди, до тебе, що в тебе побавимосся... Він повинен прийти... зараз!.. Повинен прийти!.. Придивись... придивись... придивись до голови, коли прийде...

Баронеса, хоч трохи заспокоїлась, ще важко дихала, ніби після довгої біганини. Почала знову:

— Скажи ж мені, як ти це зробила... скажи!..

— Дуже просто... Я собі подумала: він до мене прикладає Бобіньяка. То й буде Бобіньяк! Він не розумніший за свою праву ногу, але дуже порядна людина. Не проговориться нікому. Я й була в нього після сніданку.

— Ти була в нього? Яку ж ти знайшла прикличку?

— Збирали... на сиріт...

— Розкажуй... мерщій... розкажуй...

— Він так здивувався, побачивши мене, що й на слово не міг здобутись. Дав мені два луї, а коли я мала вже йти, почав розпитувати про чоловіка. Я тоді вдала, що не можу здержатись, і розказала йому все, що мала на серці. Ще й дечого додала, що ж! Бобіньяк розжалобився, почав добирати способу, щоб мені допомогти... а я... заплакала... так, як плачуть зумисне... Він мене розважав... посадив мене... Я ніяк не могла заспокоїтись... і він мене поцілував... Я приказувала: «Бідний мій друже!.. бідний мій друже!..» А він собі: «Бідний друже... бідний друже...» Та все мене цілував, цілував... аж до краю. Оце і все.

Після того я вдала страшенний розпач, почала йому дорікати. О, я поводитися з ним, як з найгіршим з найгірших... я ледве стримувала божевільний сміх. Я думала про Сімона, про його голову, про баки... Подумай, подумай тільки! На вулиці, йдучи до тебе, я вже не могла здержатись. Ти подумай!.. сталося!.. Що б тепер не трапилось, а воно сталося! А він, він так цього боявся! Хоч би почалася війна, виник землетрус, пошесті, хоч би і всі ми померли, а воно вже сталося!!! Не переінакшиться ніколи!!! Подумай про його голову... й скажи собі... сталося!!!

Баронеса, що душилася від сміху, запитала:

— Ти ще бачитимешся з Бобіньяком?

— Ні. Ніколи в світі. Досить з мене... Він не кращий за мого чоловіка...

І вони обидві знову почали так страшенно сміятись, що їх аж на корчі брало.

Задзвонив дзвінок і припинив їхні веселощі.

Маркіза пробурмотіла:

— Це він... придивися до нього..

Розчинилися двері. На порозі став гладкий чоловік з червоним обличчям, з товстими губами, зі звислими баками.

Сердито поводив очима.

Обидві молоді жінки дивилися на нього хвилинку і раптом поприпадали до кушетки й почали так несамовито реготати, що аж стогнали, як від страшного болю.

А він допитувався глухим голосом:

— Та що це таке? Чи ви подуріли?.. Чи ви подуріли?.. Подуріли?..

СОЛДАТИК

Щонеділі, як тільки їх звільняли, двоє солдатиків ішли гуляти.

Вийшовши з казарми, вони звертали праворуч, проходили Курбеуа швидким, широким кроком, немовби ще на муштрі; проминувши останні будинки, вони виходили на голу, курну дорогу, що вела на Безон, і тут притишували ходу.

Обоє низенькі й худі, вони втопали в надто довгих і надто просторих шинелях, рукави яких закривали їм пальці; ясні червоні шаровари заважали їм швидко ходити й змушували широко розставляти ноги. А з-під твердих, високих кашкетів майже не видно було облич, бідних, простацьких бретонських облич, наївних майже до дурості, з блакитними, лагідними й спокійними очима.

Вони ніколи не розмовляли дорогою, а йшли просто вперед, бо за розмову їм правила однакова в обох думка: під Шампіуським лісом знайшли вони місцину, яка нагадувала їм рідний край, і ніде вони так добре себе не почували, як там.

На перехресті доріг на Коломб і Шату, ввійшовши під дерева, вони скидали кашкети, що давили їм голови, й витирали лоби.

Вони завжди спинялись ненадовго на Безонському мосту, щоб подивитись на Сену. Дві чи три хвилини стояли вони там, схилившись на поручні, або ще розглядали Аржантейську водойму та білі нахилені вітрила кліперів, що плавали по ній,— може, вони нагадували їм бретонське море, Ваннський порт, недалеко від якого вони жили, й рибальські човни, що виходили з Морбіана у відкрите море?

Перейшовши Сену, вони купували собі їжу в ковбасника, пекаря та винаря. Шматок кров'янки, на чотири су хліба й літр дешевого вина складали весь їхній харч, який вони замотували в носові хусточки. Вийшовши з села, вони сповільнювали ходу й починали балакати.

Перед ними стелилася вбога рівнина з розкиданими подекуди купками дерев, а за нею виднів той лісок, що здавався їм схожим на Кермаріванський ліс. Вузька стежка вздовж полів губилася в свіжих врунах пшениці й вівса, і щоразу Жан Кердерен казав Люкові Ле Ганідеку:

— Зовсім, як біля Плунівона.

— Еге, зовсім так.

Вони йшли поруч, а в головах у них роїлися неясні спогади про батьківщину, воскреслі образи, наївні, мов дешеві розфарбовані малюнки. Вони знову бачили клаптик рідних полів, тин, край степу, перехрестя, гранітний хрест.

І щоразу вони спинялись біля каменя на межі якоїсь садиби, що нагадував їм Локневенський дольмен.

Коли вони доходили до першого гайка, Люк Ле Ганідек зривав гілку ліщини, а потім повільно обдирав з неї кору, думаючи про тих, хто залишився там, на батьківщині.

Жак Кердерен ніс харчі.

Інколи Люк називав якесь ім'я, згадував якийсь випадок з їхнього дитинства, і ті кілька слів давали їм привід для довгих роздумів. І батьківщина, дорога, далека батьківщина, знову опановувала їх, захоплювала, слала їм через простір свої образи, свої шуми, знайомі обрії й пахощі — пахощі зеленого степу, де віяв морський вітер.

Вони дихали вже не випарами паризького гною, яким удобрювались приміські землі, а пахом розквітлого терну, що його підхоплює й розносить солоний вітер з моря. А дивлячись на вітрила шлюпок, що випливали з-за високих берегів Сени, вони наче бачили за широкою долиною, що простяглася аж до узбережжя, каботажні судна свого краю.

Обоє вони, Жан Кердерен і Люк Ле Ганідек, ішли поволі, задоволені й сумутні; на них находив тихий сум, той тупий і глибокий сум, що охоплює звіра в клітці, який ще пам'ятає волю.

І коли Люк кінчав здирати кору з тонкої гілки, вони вже доходили до того куточка гаю, де снідали щонеділі.

Вони брали дві цеглини, заховані в куцах, розклали багаття й смажили ковбасу, наштрикнувши її на гострі леза ножів.

Поснідавши, до останньої крихти з'ївши хліб і випивши до станньої краплі вино, вони мовчки сиділи в траві поруч, обважнілі, із схрещеними, як на відправі у церкві, пальцями, уп'явшись у далечінь очима. Вони простягали ноги в червоних шароварах поряд черво-

ного польового маку, а їхні шкіряні кашкети та мідяні гудзики сяяли на сонці, принаджуючи жайворонків, які співали, кружляючи над їхніми головами.

З наближенням полудня вони починали позирати в бік села Безон, звідки мала вийти наймичка до корови.

Дівчина проходила повз них щонеділі, ведучи подоїти корову, єдину на всю околицю корову: її тримали на паші, і вона паслась на вузькому моріжку узлісся, трохи віддала.

Вони відразу ж помічали наймичку, єдину людську істоту, що простувала цим полем, і раділи, побачивши сліпучі відблиски залізного відра під сонячним промінням. Вони піколи не обзивалися до неї. Вони були раді тільки побачити її, самі не розуміючи чому.

То була висока, міцна дівчина, руда й засмагла від сонця, висока, смілива дівка паризького передмістя.

Якось, побачивши, що вони сидять на тому самому місці, вона сказала:

— Добридень... То ви завжди сюди приходите?

Люк Ле Генідек, сміливіший, пробурмотів:

— Так... Приходимо відпочивати.

Та й по всьому. Проте другої неділі вона, побачивши солдатів, засміялась і з поблажливим піклуванням кмітливої жінки, що відчуває їхню несміливість, запитала:

— Та що ж ви отут робите? Може, дивитесь, як трава росте?

Люк повеселішав і теж усміхнувся:

— А може!

Вона промовила:

— Видно, не швидко діло йде?

Все ще сміючись, він одповів:

— Що ні, то ні.

Вона пройшла. Але, повертаючись із молоком, знову спинилась біля них і сказала:

— Чи не вип'єте трошки? Це нагадає вам батьківщину.

Інстинктом істоти того самого племені, може, теж одірвана від дому, вона вгадала їхній настрій.

Солдати були розчулені. Тоді вона налила трохи молока в вузеньку шийку літрової пляшки, в якій вони приносили вино, і Люк почав пити першим, маленькими ковтками, щохвилини спиняючись, щоб поглянути, чи не перейшов він своєї половини. Потім оддав пляшку Жанові.

Вона стояла перед ними, взявшись у бок, поставивши відро на землю, вдоволена, що зробила їм приємність.

Потім пішла, гукнувши:

— Ну, прощайте, до неділі!

Вони, поки могли бачити, проводжали очима її високу постать, яка чимдалі меншала, немов тонучи в зелені полів.

Минув ще один тиждень. Вийшовши з казарми, Жан сказав Люкові:

— Може, купити б їй якого гостинця?

Вони довго вагалися, яких саме ласощів вибрати їм для дівчини з коровою.

Люк стояв за шматок ковбаси, а Жан радив льодяники, бо сам любив солодке. Перемогла його думка, й вони купили в крамниці на два су червоних та білих цукерок.

Схвильовані чеканням, вони поснідали швидше, ніж звичайно.

Жан побачив її перший.

— Ось вона, — сказав він.

Люк повторив:

— Так, ось вона.

Угледівши їх, дівчина ще здалеку засміялась і закричала:

— Ну, як ся маєте?

Вони відповіли разом:

— А ви?

Тоді вона заговорила про ті прості речі, що цікавили їх,— про погоду, врожай, про своїх господарів.

Солдати нарешті зважились витягти цукерки, які потроху танули в Жановій кишені.

Набравшись духу, Люк пробурмотів:

— Ми вам щось принесли.

Вона спитала:

— А що саме?

Почервонівши по самі вуха, Жан виїняв вузький паперовий мішечок і подав їй.

Вона заходилася смоктати льодяники, перекочуючи їх у роті, аж на щоках їй надимались гулі. Солдати дивилися на неї розчулено й захоплено.

Потім вона пішла доїти корову й, вернувшись, знову почастувала їх молоком.

Вони думали про дівчину цілий тиждень і часто розмовляли про неї. Наступної неділі вона підсіла до них, щоб погомоніти довше; сидючи поряд, дивлячись удалечінь і охопивши руками коліна, вони розповідали одне одному про всяку всячину з життя рідного села, а корова, бачачи, що служниця спинилась на півдорозі, повернула до неї свою важку морду з вогкими ніздрями й протягло мукала, кличучи її.

Якось дівчина погодилася з ними поїсти й випити. А сама вона приносила їм тепер у кишені слив, уже достиглих. У солдатиків-бретонців де й ділася сором'язливість, і вони щебетали з дівчиною, як пташки.

Якось у четвер Люк Ле Ганідек попросив відпустку, чого з ним ніколи не траплялось, і повернувся тільки о десятій годині вечора.

Запепокосний Жан шукав одгадки, чому б то міг його товариш піти.

У п'ятницю Люк позичив десять су в сусіда по казармі й знову попросив відпустити його на кілька годин.

А коли він разом із Жаном вирушив у неділю на прогулянку, вигляд у нього був якийсь чудний, схвильований, незвичний. Кердерен нічого не розумів, але невиразно підозрював щось недобре.

Вони не сказали один одному жодного слова, поки не дісталися до звичного місця, де вже трава була ними притоптана. Снідали вони повільно. Ні тому, ні тому чомусь не хотілося їсти.

Скоро показаласть і дівчина. Своїм звичаєм вони дивились, як вона підходила. Коли вона була вже близько, Люк підвівся й ступив два кроки їй назустріч. Дівчина поставила відро на землю й поцілувала Люка. Вона цілувала його палко, закинувши руки за шию, не зважаючи на Жана, не думаючи, що він теж тут, не бачачи його.

А він, той бідний Жан, сидів розгублений, такий розгублений, що нічого не тямив: душа в нього була зрушена, серце краялося, хоча він ще ні в чому не здавав собі справи.

Потім дівчина сіла поруч із Люком, і вони завели розмову.

Жан не дивився на них; тепер він здогадався, чого це товариш виходив двічі на тиждень, і серце його болісно щеміло — так, наче там була виразка; воно боліло тим глибоким болем, який викликає зрада.

Люк і дівчина підвелись, щоб разом піти до корови.

Жан провів їх очима. Вони йшли пліч-о-пліч. Червоні шаровари товариша пломеніли на сірій дорозі. Люк підібрав довбеньку й міцніше забив кілок, до якого припнуто було корову.

Дівчина присіла доїти, а він, неуважний, рукою гладив по гострому коров'ячому хребту. Потім вони покинули відро в траві й пішли в глиб лісу.

Жан уже нічого не бачив, окрім стіни з листя, за якою вони сховалися; він був такий приголомшений, що якби спробував підвестися, то, напевне, тут же упав би на траву.

Він сидів непорушно, очманівши з подиву й скорботи, з наївної, але глибокої скорботи. Йому хотілося плакати, втекти, захватись, нікого і ніколи більше не бачити.

Як на те, вони саме вибрели з чагарників. Вони повертались тихо, тримаючись за руки, як ходять у селі заручені. І відро ніс Люк.

Перш ніж розійтись, вони знову поцілувались, і дівчина пішла, дружньо кивнувши на прощання й усміхнувшись Жапові. Того дня вона й не подумала почастувати його молоком.

Солдатики посиділи поруч, непорушні, як звичайно, мовчазні й тихі; їхні спокійні обличчя не виявляли того, чим були сповнені їхні серця. Сонце осявало їх. Корова іноді оглядалася на них і мукала.

Звичайної години вони підвелись і пішли назад.

Люк чухрав гілку. Жан ніс порожню пляшку. Він оддав її безонському винареві. Потім вони вийшли на міст і, як завжди в неділю, спинилися на кілька хвилин посередині подивитись, як виграв вода.

Жан чимраз нижче перехилявся через залізне поруччя, немов бачив у хвилях щось привабливе. Люк сказав йому:

— Ти що, водиці сьорбнути захотів, чи що?

Він не доказав: майнули ноги, обвівши коло в повітрі, синьо-червоний солдатик полетів сторч головою, і вода поглинула його.

Даремно Люк намагався кричати: йому перехопило горло. Він побачив, як унизу, вже трохи далі, щось

борсається, потім на поверхні води показалась голова товариша, але зараз же сховалася знову.

А ще згодом він угледів руку, саму тільки руку — вона випірнула з річки й знову пропала. І то було по всьому.

Збіглися човнярі, але не знайшли тіла.

Люк бігцем вернувся до казарми, один, у нестямі, і розповів про пригоду, вмиваючись слізьми й раз за разом сякаючись:

— Він нахилився... нахилився так, так... так, що голова перетягла... і... і... раптом полетів... полетів...

Більше він нічого не міг сказати; хвилювання душило його.

Якби тільки він знав!..

ЛЮБОВ

Три сторінки з книжки мисливця

Я прочитав оце недавно в газеті, у відділі пригод та випадків, про драму, що виникла на ґрунті кохання. Він убив її, потім убив себе самого, — отже, він її любив. Що там обходить мене він і вона! Мене цікавить сама їхня любов; і не тому, що вона розчулює мене чи дивує, зворушує або навіває мрії, а тому, що нагадує мені один випадок із моїх молодих літ, дивний випадок на полюванні, коли мені об'явилася Любов, як об'явилися першим християнам хрести на небі.

Я народився з усіма інстинктами і почуттями первісної людини; їх лише пом'якшили міркування та емоції, властиві людям цивілізованим. З мене завзятий мисливець; та коли я бачу закривавлену тварину, кров на пір'ї, кров на руках у себе, то серце моє так стискається, аж ледве не втрачаю притомності.

Того року, про який іде мова, в кінці осені раптом ударив холод, і один із моїх кузенів, Карл де Ровіль,

запросив мене до себе стріляти вдосвіта на болоті качки.

Кузен мій — сорокалітній, веселий на вдачу, рудоволосий, бородатий, дужий чоловік, сільський дворянин, такий собі гречний та життєсрадісний напівзвір, обдарований тою галльською дотепністю, що надає чару середній людині,— жив на фермі, схожій на замок, серед широкої долини, де протікала річка. Пагорби по правий і лівий бік укриті були лісами, давніми папськими лісами; там стояли ще пишні дерева і траплялася така дичина, якої марно шукати по інших місцях цієї частини Франції; іноді там убивали орлів, а перелітні птахи, які дуже рідко залітають до наших надто заселених місць, майже завжди спинялися по тих столітніх пущах, так ніби пізнавали рештки старовинних лісів, які залишилися тут, щоб дати їм притулок і захист на одну ніч.

У долині стелилися великі луги, заводнювані каналами й повідгороджувані один від одного; далі річка, що текла досі канавою, широко розливалася і утворювала болото. Це болото, найкраще місце для полювання з усіх, які доводилось мені бачити, було для мого кузена предметом ненастанного піклування; він дбав за нього, як за парк. В гущавині очеретів, що його вкривали, надаючи йому життя, виповнюючи шелестом і хвилюванням, пророблені були вузькі вулички, де плоскодонні човни, ведені й керовані тичками, німотно пропливали мертвою водою. Очерет чіплявся за них, бистра риба втікала від них у трави, і болотяні курочки пірнали, прудко ховаючи свої чорні, гострі голівки.

Я безмірно люблю воду: люблю море, дарма що воно надто велике, надто неспокійне та непокірне; люблю красу річок, хоча вони й біжать, утікають, не стоять на одному місці; але найбільше люблю болотяні озера, де тріпоче невідоме життя водяних тварин. Болото — це цілий окремий світ на землі, що має власне своє життя, своїх осілих мешканців, своїх мандрівних гостей,

свої голоси, звуки, свою таємницю передовсім. Ніщо іноді так не хвилює, не тривожить і не жахає нас, як заросле озеро. Що за жах віє від цих низин, укритих водою? Чи спричиняється до нього невиразне шамотіння очеретів, чи чудні мандрівні вогники, чи глибоке мовчання, що панує тут ночами, чи дивовижні тумани, які оповивають очерети, пеначе саван? Чи, може, то ледве помітне хлюпотіння води, таке тихе, таке легке, а проте іноді страшніше за людські гармати і за грім небесний, робить болота схожими на привиджені у снах країни, що таять у собі незнані небезпеки?

Ні. Щось інше струмує звідти, інша якась, глибша таємниця криється в густих випарах,— може, таємниця самого буття! Бо чи ж не в стоячій, багnistій воді, чи не в тяжкій вогкості нагрітих сонцем драговин ворухнувся й затремтів перший зародок усього живого?

Я приїхав до кузена увечері. Мороз стояв такий, аж каміння тріскалося.

Під час обіду в великій їдальні, де буфети, стеля і стіни вкриті були чучелами птахів, одні з яких мали розставлені крила, а інші сиділи на вітах, прибиті до них цвяхами,— були тут яструби, чаплі, сови, дрімлюги, мишоїди, коршаки, соколи, самці й самці,— кузен мій, сам подібний до якогось чудернацького північного звіра у своїй куртці із тюленьчої шкіри, розказував мені, які розпорядження дав на цю ніч.

Ми мали вирушити о пів на четверту годину ранку, щоб о пів на п'яту бути на призначеному місці. Там уже збудовано було курінець з криги, аби хоч трохи захистити нас від страшного передранішнього вітру, вітру, виповненого холодом, що роздирає тіло, наче пилкою, ріже, як ножами, коле, ніби голками отруйними, тисне, як обценьками, і палить вогнем.

Кузен мій потирав собі руки, кажучи: «От мороз, так мороз! Я такого й не пам'ятаю». О шостій годині вечора було вже дванадцять градусів.

Я ліг спати зараз же по обіді і заснув при світлі великого полум'я в каміні.

О третій мене розбудили. Я й собі вдягся в кожушок, а кузен Карл надів ведмедяче хутро. Випивши по дві чашки гарячої кави і по дві чарки коньяку, ми вийшли в супроводі сторожа та наших псів — Норця і П'єро.

Опинившись надворі, я одразу відчув, що мороз проймає мене до кісток. Це була одна з тих ночей, коли земля ніби завмирає від холоду. Замерзле повітря робиться пружне, майже тверде — такого болю завдає воно тілу; жодний подих не ворухне його; загусле, непорушне, воно кусає, прошиває, висушує, вбиває дерева, рослини, комах, навіть малих пташок, які падають із віт на закам'янілу землю і каменіють, як вона, в обіймах холоду.

Місяць в останній своїй чверті, блідий і геть похилений набік, завмирав, здавалося, серед простору і, не маючи сили зрушитися з місця, стояв паралізований суворістю неба. Він лив на землю сухе та сумне світло, те тьмяне світло вмирання, що випромінюється з нього завжди на ущербі.

Ми йшли з Карлом поруч, зігнувшись, із руками в кишенях та з рушницями на плечах. Наші ноги в чоботях, загорнених у шерсть, щоб не ковзатись на льоду, ступали зовсім безшумно. Я дивився на білу пару, що йшла з ротів у наших собак.

Незабаром ми опинились на краю болота і ввійшли в одну з вуличок, які перерізували низький ліс сухих комишів.

Лікті наші чіпляли за довге, схоже на стрічки лешиння, лишаяючи позад нас легенький шелест; і я відчув, як ніколи, те глибоке і чудне хвилювання, яке викликає в мені болото. Те, що слалося перед нами, було мертве, мертве від холоду, бо ми йшли поверх нього, серед юрби посохлих комишів.

Раптом на завороті одної з доріжок я побачив крижаний курінець, збудований нам на захист. Я ввійшов туди, а що ми мали іще годину чекати початку перельоту, я загорнувся в ковдру, щоб хоч трохи якось нагрітися.

Тоді, лежачи на спині, став розглядати місячний серп, що — здавалося крізь напівпрозорі стіни цієї полярної хатки — був на чотири роги.

Але холод від замерзлого болота, від льодових стінок, холод, що падав з неба, пройняв мене незабаром так, аж я почав кашляти.

Кузен мій Карл занепокоївся.

— Дарма, коли ми сьогодні не наполюємось як слід, — я не хочу, щоб ти застудився. Треба розкласти багаття.

І він звелів сторожеві нарізати очерету.

Пакладено було цього палива цілу купу посеред нашого курінця, продірявленого зверху для диму. І коли червоне полум'я знялося вгору, попід кришталевиими брилами, то вони почали поволі, ледве помітно танути, так піби це крижане каміння спітніло. Карл, що стояв біля курінця, крикнув до мене:

— Іди-но, глянь!

Я вийшов — і завмер від подиву. Наша хатинка конусоподібної форми виглядала, як велетенський діамант з огняним осередком, що виріс несподівано серед замерзлого болота. І дві химерні постаті видно було там — то наші пси грілися.

Та от чудний, безтямний, перебіжний крик розітнувся у нас над головами. Світло від нашого вогню розбудило диких птахів.

Ніщо не хвилює мене так, як оцей голос пробудженого життя, яке не можна ще бачити і яке пролітає в темному повітрі так прудко, так далеко, раніше ніж зажевріє на небосхилі перший промінь зимового ранку. Мені здається в цю крижану годину світання, що цей

крик, несений у повітрі на крилах птиці,— то скарга світової душі!

— Загасить вогонь. Уже дніє,— сказав Карл.

Справді, небо почало бліднути, і зграї качок потяглися довгими рухливими плямами, швидко зникаючи в небі.

В темряві спалахнув огник — то Карл вистрілив. Собаки кинулись уперед.

І от щохвилини то він, то я швидко прицілювались, тільки-но майнуть тінню над очеретами бистрі птахи. П'єро й Норець, радісно задихаючись, приносили нам закривавлених птиць, чиї очі іноді дивились іще на нас.

Устав день, день ясний та блакитний; сонце впливало в глибині, і ми думали вже рушати додому, коли просто над нашими головами пролинули дві птиці з витягненими шиями й розпростертими крильми. Я вистрілив. Одна з них — срібногруда чиряночка — упала просто до моїх ніг. Тоді наді мною пролунав голос — пташиний голос. То була уривчаста, раз у раз повторювана, жалібна скарга; і маленька пташка, що її помилювала смерть, почала кружляти в небесній блакиті над нами, дивлячись на свою подругу, яку я тримав у руках.

Карл, припавши на коліно з рушницею наготові, блискучими очима чатував на неї, вичікуючи, коли вона підлетить ближче.

— Ти вбив самичку,— сказав він,— качур не полетить звідси.

Справді, він не одлітав. Він усе кружляв і тужив навколо нас. Ніколи жодні зойки страждання не розривали мені серця так, як розпачливий голос цієї бідної, осамотілої серед безміру тварини.

Іноді птах одлітав під загрозою рушниці, що стежила за його рухами, і, здавалося, мався вже летіти, одиникий, далі в небесному просторі. Та не міг на те зважитись і вертав знову по свою подругу.

— Поклади її на землю,— сказав Карл,— він зараз же налетить.

Селезень і справді наблизився, не зважаючи на небезпеку, збезумівши від своєї тваринної любові до іншої тварини — тієї, що я вбив.

Карл стрілив. Ніби хтось перерізав шнур, на якому тримався птах. Щось чорне майнуло в повітрі, і я почув, як воно впало в очереті. П'єро приніс мені його.

Я поклав їх, уже холодних, в один ягдташ... і того самого дня виїхав до Парижа...

ПОЗБУЛАСЯ!

I

Маркіза де Реннедон влетіла до кімнати, немов куля, що пробиває шибку, і, перш ніж слово вимовити, зайшлася сміхом, аж сльози їй на очах виступили,— таким самим сміхом, як тоді, коли місяць тому призналася своїй подрузі, що зрадила свого чоловіка, аби тільки помститись, та й то один лише раз,— надто-бо вже він був дурний та ревливий.

Баронеса де Гранжері відкинула книжку на канапу і глянула з цікавістю на Аннет, сама вже мимоволі сміючись.

Нарешті вона спитала:

— Ну, що ти там нового утнула?

— О, люба моя... люба моя... Це таке смішне, таке смішне... Тільки подумай: я позбулася!.. позбулася!.. позбулася!..

— Як то позбулася?

— А так, позбулася!

— Чого ти позбулася?

— Чоловіка, серденько, чоловіка! Я вільна тепер! Вільна! Вільна!

— Як то вільна?

— Розлучення, от що! Розумієш: розлучення! Я маю розлучення!

— Ти взяла розлучення?

— Та ні ще... Ох, яка ж ти дурненька! За три години не беруть розлучення. Та я маю тепер докази... докази, що він мене обманює, зраджує. Його ввіймано на гарячому! Подумай-но! На гарячому!... Він тепер у моїх руках!

— От воно як! Він тебе зрадив?

— Так.. тобто ні... так і ні... не знаю. Та я маю докази, це ж головне!

— Як же ти все це влаштувала?

— Як улаштувала? Отож-то! Тут уже чимало довелося мені докласти хитрощів! Уже три місяці, як він зробився нестерпний, просто нестерпний — брутальний, сварливий, деспотичний, підлий нарешті. Я сказала сама собі: ні, довше так тривати не може, треба подати на розлучення. Та як до цього взятись? Це ж не легка річ! Спробувала я роздратувати його, щоб він мене вдарив,— ні! Сердиться, а не б'є. Він перечив мені у всьому, силував виходити на прогулянку, як мені не хотілось, залишатись удома тоді, коли я саме мала десь у гостях пообідати, цілісінький тиждень обертав усе моє життя на ненастанну якусь муку,— але й пальцем мене ніколи не торкнув.

Тоді я взялась розпитувати та вивідувати, чи є в нього полюбовниця. Справді, у нього була коханка. але він так обережно, так хитромудро влаштовував побачення з нею, що аж ніяк їх не зловити. Тоді — вгадай, що я зробила?

— Як же тут угадати!

— То-то й є! Ніколи б не вгадала! Я попросила свого брата дістати мені фотографічну картку тієї особи.

— Коханки твого чоловіка?

— Так. Це коштувало Жакові п'ятнадцять луїдорів: стільки мусив він заплатити за вечір, від сьомої години до дванадцятої, з обідом, звісно,— по три луїдори година. Ну, і він дістав для мене її фотографію.

— Мені здається — він міг би дістати її якось інакше, якось схитрувати... без... без того, щоб неодмінно брати собі й оригінал.

— О! Та вона ж гарненька! Тут не було нічого неприємного для Жака, навпаки. Та й мені ж треба було знати деякі подробиці: як вона збудована, яку має талію, бюст, яке в неї тіло на колір... Ну, й ще багато, багато різних речей.

— Нічого не розумію.

— Стривай, зрозумієш. Довідавшись про все, що мені хотілося знати, я звернулась до... ну, як би тобі сказати,— до такого чоловіка... із тих людей, що виконують усякі доручення... до агента, чи що б то... Та ти ж розумієш?

— Так, приблизно. І що ж ти тому чоловікові сказала?

— Я сказала йому, показуючи Кларисину фотографію (її звать Клариса): «Мені треба, добродію, покоївки, схожої на цю жінку. Вона повинна бути гарненька, елегантна, спритна, чепурна. Я заплачу їй скільки треба буде. Хай і десять тисяч франків — байдуже. Вона потрібна буде мені не більш як на три місяці.

Він дуже здивувався і спитав:

— Хотіли б, пані, щоб вона була і в поведінці бездоганна?

— Так, щоб була сама чесність,— пробурмотіла я, почервонівши.

— А... щодо моральності?..

У мене сили не було відповісти. Я тільки кивнула головою: ні, мовляв. Тут я раптом збагнула, що він думає на мене страшну річ, і скрикнула, втративши тяму:

— О, добродію, це для мого чоловіка... для мого чоловіка, що обманює мене... обманює десь там... хто знає де... а я б хотіла, щоб це сталося вдома... розумієте... тоді б його можна зловити...

Тоді він зареготався, і я зрозуміла з його погляду, що він перейнявся пошаною до мене. Утямив, яка-то я хитра та вигадлива. Я певна, в ту хвилину йому хотілося стиснути мою руку.

— За тиждень, пані,— сказав він,— справа ваша буде залагоджена. Коли одна особа буде не така, як треба,— знайдемо іншу. Ручусь, що все вийде якнайкраще. Ви мені заплатите уже до всьому. Отже, на цій фотографії коханка вашого чоловіка?

— Так, добродію.

— Вродлива особа і зовсім не така худенька, як тут видається. А які парфуми?

Я не відразу догадалась, що він хоче сказати.

— Як то парфуми? — спитала я.

Він усміхнувся.

— Так, пані, парфуми — річ надто важлива, коли треба привабити чоловіка: вони пробуджують у ньому несвідомі спомини, падають сміливості, тривожать і хвилюють розум, надяють знову зазнати знайомих уже солодощів. Треба б також знати, які страви ваш чоловік їсть, обідаючи з цією дамою. Тоді б ви призначеного дня подали йому ті самі страви, і це помогло б вам його спіймати. О! Він буде наш, пані, буде наш!

Я пішла від нього зачарована. Мені пощастило натрапити на дуже розумну людину.

II

Три дні лише минуло, і до мене прийшла висока чорнява дівчина, дуже гарненька, скромна й смілива разом — досить дивне поєднання для людини непевної моральності. Вона була дуже пристойна зі мною. Я не

знала добре, як до неї треба звертатись, і назвала її «мадемуазель». А вона на те:

— О, можете, пані, звати мене Розою, та й годі.

І ми зайшли у жваву розмову.

— Скажіть, Розо, ви знаєте, для чого ви прийшли сюди?

— Так... здається, пані...

— Гаразд, моя дитино... І це все... це вам анітрохи не прикре?

— О, пані! Та я ж уже восьме розлучення влаштовую! Я звикла до того.

— Ну от і чудесно. І багато вам на це треба часу?

— Тут уже все, пані, залежить від того, який темперамент має ваш чоловік. Дайте мені побути з ним удвох, сам на сам, хоч п'ять хвилин — я тоді скажу з певністю.

— Він незабаром прийде. Мушу вас попередити, що він негарний.

— Байдуже, пані. Я доводила до розлучення й зовсім бридких. А от що я хотіла спитати: ви вже знаєте парфуми?

— Так, голубко,— вербена.

— От і добре, я сама люблю цей запах! Може, ваша ласка сказати мені, чи коханка вашого чоловіка носить шовкову білизну?

— Ні, дитя моє; батистову з мереживом.

— А! Особа доброго тону! Шовкова білизна тепер уже стає чимсь тривіальним.

— Правда ваша, Розо.

— Отже, пані, я беруся до своїх обов'язків.

І вона взялась до своїх обов'язків покоївки так, наче все життя нічого іншого не робила.

За годину прийшов мій чоловік. Роза навіть не глянула на нього, але він — він на неї глянув, і то не раз. Від неї вже віддалік чути було пахощі вербени. Аж ось вона вийшла з кімнати.

— Що це за дівчина? — зараз же спитав він.

— Ну... це моя нова покоївка.

— Де ж ви її найшли?

— Її прислала до мене баронеса Гранжері з якнайкращою рекомендацією.

— А вона гарненька!

— Вам подобається?

— Так... гарненька, як на покоївку.

Я була сама не своя з радості: він уже йшов на нашу принаду!

Того самого вечора Роза мені сказала:

— Тепер я можу сказати, пані, з певністю, що це стане не пізніше як за два тижні. Мосьє дуже м'який на вдачу.

— А! Ви вже робили спроби?

— Ні, я ще нічого не робила, але це можна відразу побачити. Його вже бере охота обняти мене, коли він проходить біля мене.

— Він вам нічого не казав?

— Ні, пані, лише спитав, як мене звати... Спитав зумисне, аби почути мій голос.

— От і гаразд, моя славна Розо. Ідіть же до мети якнайшвидше.

— Не бійтесь, пані. Я тільки трошки опиратимусь, а то надто легка перемога могла б його розчарувати.

Пройшло вісім днів — чоловік мій нікуди й не вигляне. Увесь час по обіді він никав по кімнатах, а крім того — і з цього можна було здогадатись, що все як слід, — він не боронив тспер мені виїздити з дому. І я цілими днями їздила по гостях та на прогулянки, щоб... щоб не заважати йому.

Нарешті дев'ятого дня, роздягаючи мене, Роза сказала несміливо:

— Готово, пані. Цього ранку все зробилось.

Я була трохи вражена, трохи схвильована навіть, не з того, що воно сталось, а з того, як вона це сказала.

— Ну... ну... і як же це було?

— О! Все гаразд, пані. Він уже три дні добивається, але я не хотіла надто скоро піддатись. Тепер маєте попередити мене, пані, коли хочете застукати його на зраді.

— Так, моя люба. Ну... візьмим хоч би четвер.

— Хай буде четвер. До того часу я знову його уникатиму, щоб він весь час жадав мене.

— Ви певні, що тут не буде ніякої помилки?

— Так, дуже певна, пані. Я весь час розпалюватиму в ньому пристрасть, дедалі збільшуючи собі ціну,— і на призначений термін він буде наш.

— Тоді о п'ятій годині, моя люба Розо.

— О п'ятій то о п'ятій. А де саме?

— Ну... хоч би в моїй кімнаті.

— Добре, у кімнаті пані.

Ну, ти розумієш, миленька моя, що я тоді зробила? Я, по-перше, поїхала й запросила до себе тата й маму, потім дядька мого д'Орвелена, голову, та ще пана Рапле, суддю, чоловікового приятеля. Я нікого з них не попередила, що вони мають побачити. Тільки примусила всіх навшпиньки підійти до дверей моєї кімнати. Я припасувала так, щоб це було якраз о п'ятій, рівно о п'ятій! О! Як билося в мене серце! Я покликала також і консьєржа, щоб ще на одного свідка було більше. Тоді... Тоді, коли годинник почав дзвонити п'яту, я відчиняю раптом двері навстіж... Ха-ха-ха! Це було якраз... якраз... мила моя... О! Що за обличчя було в нього! Що за обличчя! Коли б ти тільки побачила! І він ще повернувся, дурень! — повернувся до нас! Ну й смішний же він був!.. Я так реготала, так реготала... А тато розгнівався, хотів бити мого чоловіка... А консьєрж, добрий чолов'яга, ще й помагав йому одягатись... перед нами, серденько, перед нами!.. Він застібав йому шлейки... як це було кумедно, господи!.. А щодо Рози — ну, це просто золото, а

не дівчина! Вона плакала — прекрасно, натурально плакала. Чудова дівчина! Як тобі треба буде чогось подібного, згадай про неї!

І от я, тільки-но все скінчилось, прибула до тебе розказати тобі все, ні хвилини не гаючись. Тепер я вільна. Хай живе розлучення!

І вона пішла сама собі в танець через кімнати, а баронеса, задумлива та незадоволена, промовила:

— А чому ти мене не покликкала поглянути?

ВОЛОЦЮГА

Уже сорок днів ходив він усюди, шукаючи роботи. Він покинув свою округу Віль-Аваре в департаменті Манш, бо там не було йому де прикласти своїх дужих рук. Теслярський підмайстер двадцяти семи років, добрий чесний хлопець, він, старший син, уже два місяці сидів на шиї своєї родини, бо через загальний застій мусив байдикувати. Хліб останнім часом удома бачили рідко; обидві його сестри ходили на поденне, але заробляли дуже мало, а він, Жак Рандель, найдужчий в родині, не робив нічого, бо не мав чого робити, й об'їдав інших.

Він пішов довідатись у мерії, і секретар відповів, що роботу можна знайти в центральній Франції.

І ось, узявши папери й свідоцтво, він вирядився в дорогу з сьома франками в кишені, несучи на плечах у синій хустці, прив'язаній до ціпка, пару черевиків на зміну, сорочку й штани.

Він ішов, не відпочиваючи, вдень і вночі, безконечними шляхами, у дощ і в спеку, і все ніяк не міг дістатися того таємничого краю, де робітники мають собі роботу.

Спочатку він стояв на тому, що йому треба тільки теслярувати, оскільки він тесляр. Та по всіх майстер-

нях, куди він заходив, йому відповідали, що довелося звільнити людей через брак замовлень. Бачивши, що запаси його кінчаються, він вирішив узятися за будь-яку роботу, що тільки трапиться.

Отже, він був за копача, конюха, каменяра; він рубав ліс, обрізував дерева, копав криниці, мішав вапно, в'язав хмиз, пас кози в горах — і все це за кілька су, бо лише вряди-годи траплялась йому робота на два-три дні, а він наймався задешево, аби звабити цим скупих господарів та селян.

А тепер уже з тиждень нічого не випадало, в нього нічого не було, і він сяк-так перемагався скибками хліба, що їх, блукаючи дорогами, випрохував біля дверей добрих господиць.

Заходив вечір, а Жак Рандель, стомлений, з порожнім шлунком, з розбитими ногами і тугою в душі, все йшов босий край дороги по траві, шкодуючи свої останні черевики, бо другі вже давно зносилися. Це було в суботу, пізньої осінньої пори. Сірі хмари, важкі й швидкі, пливли в небі під поривами вітру, що свистів серед дерев. Бралось на дощ. У цих примітках напередодні неділі довкола було безлюдно. Подекуди серед ланів жовтими потворами-печерицями бовваніли стіжки соломи, земля, засіяна вже на другий рік, видавалась голою.

Рандель був голодний, голодний, як звір, як той вовк, що з голоду кидається на людину. Виснажений, він намагався ступати ширше, щоб робити менше кроків; голова його хилилася вниз, у скронях стугоніла кров, очі були червоні, рот сухий, а в руці він стискав ціпок, відчуваючи невиразне бажання вперіщити ним першого-ліпшого подорожнього, котрий повертається додому, де його чекає вечір.

Він дивився обабіч дороги — йому ввижались викопані й кинуті на покопаній землі картоплини. Якби йому знайти кілька штук, він назгрібав би сухого ба-

дилля, розклав би десь у канаві вогнище і, їй-право, добре повечеряв би теплою, круглою бараболею, потримавши її спочатку в заляклих руках.

Та картопля вже відійшла, і йому доведеться, як і вчора, гризти сирого буряка, зірваного на борозні.

Уже два дні він розмовляв уголос і прискорював ходу, опанований своїми думками. Досі йому не доводилося міркувати: весь свій розум, усі свої немудрі здібності він укладав у працю. Але втома, цей нерозлучний товариш безробіття, відмови, брутальні покрикування, ночі, проведені в траві, постування, зневага до нього, до волоцюги, яку відчував він у цих пічкурів, щоденні запитання: «Чому ви не живете дома?» — сум, що ні до чого йому взятись дужими, повними сил руками, спогади про батьків, що теж лишились удома з кількома су,— все це потроху сповнювало його глухим гнівом, який зростав щодня, щогодини, щохвилини, мимохіть вихоплюючись короткими лайливими фразами.

Спотикаючись босими ногами об каміння, він бурмотів:

— От лихо... от лихо... свинота... кидають здихати людину з голоду... тесляра... свинота... й чотирьох су... нема в кишені... і чотирьох су... а тут ще й дощ... свинота...

Він обурювався на лиху долю й звинувачував людей, усіх людей за те, що природа, ця велика сліпа мати,— нечесна, люта й зрадлива.

— Свинота! — повторював він, стиснувши зуби й поглядаючи на тонкі цівки сірого диму, що виходив з димарів о цій обідній порі. І, не вдумуючись в іншу, людську вже несправедливість, що зветься насильством і крадіжкою, він відчував бажання ввійти в одну з цих осель, забити господарів і самому сісти до столу на їхнє місце.

Він бубонів:

— Виходить, я тепер не маю права жити... бо мене кинули здихати з голоду... але ж я прошу тільки роботи... свинота!

Біль у всьому тілі, біль у животі з голоду, біль серця туманили йому розум, немов страшний хміль, і зродили в його голові цю просту думку:

«Я маю право жити, бо дихаю, бо повітря — для всіх людей. Значить, мене не мають права лишати без хліба!»

А вже ішов дощ, дрібний, рясний, холодний. Тесляр спинився й пробурмотів:

— От лихо... ще цілий місяць блукати дорогами, поки вернешся додому...

Тепер він уже повертався додому, розуміючи, що на батьківщині, де його знають, швидше дістане хоч яку-небудь роботу, ніж отут, на битому шляху, де ніхто йому не вірить.

Як не знайде теслярської роботи, він стане робітником, штукатуром, землекопом, каменярем. Хоч би він заробляв по двадцять су на день, і то буде що їсти.

Він намотав на шию клопоть, що лишився від останньої хустки, аби хоч холодна вода не збігала на спину та груди. Але скоро відчув, що тонка його одежа вже промокла наскрізь, й поглянув навколо себе тужним зором пропащої людини, яка не знає, де знайти притулок, де прихилити голову, й не має пристановища на всьому світі.

Заходила ніч, темрявою застилаючи поля. Віддалік, на луці, тесляр помітив якусь темну пляму. То лежала на траві корова. Він переступив придорожню канаву й пішов до корови, навіть не знаючи, що має зробити.

Коли він підійшов, корова підвела до нього свою товсту морду, і він подумав: «Якби в мене був горщик, я напився б молока».

Він дивився на корову, а корова на нього. Та раптом він щосили вдарив її ногою й гукнув: «Вставай!»

Вона повільно звелася, звісивши важке вим'я; тоді чоловік ліг горілиць між її ніг й почав пити. Він пив довго-довго, стискаючи обома руками набубнявіле, тепле вим'я, що пахло хлівом. Він пив, поки вистачило молока в цьому живому джерелі.

Холодний дощ лив усе дужче й дужче. А вся рівнина довкола була гола й не знайти серед неї жодного притулку. Рандель змерз і дивився на світло, що мерехтіло крізь дерева за вікном якоїсь хати.

Корова знову важко лягла. Він присів біля неї, гладячи її голову, вдячний за те, що вона його нагодувала. В лице йому пашіло густе й сильне дихання, що вихоплювалося з ніздрів худобини, мов дві цівки пари в вечірньому повітрі, і він подумав: «Тобі там, у череві, таки не холодно».

Тепер він терся руками по її грудях і під пахвами, шукаючи трохи тепла. І йому спало на думку: а що як лягти й переночувати біля цього товстого теплого черева? Він пошукав вигідного місця й ліг обличчям до вимені, яке щойно напоїло його. Розбитий утомою, він одразу ж заснув.

Але він не раз прокидався, відчуваючи, що в нього клякне то спина, то живіт, залежно від того, яким боком він примощувався до корови; тоді він перевертався, щоб зігріти й висушити той бік, що мерзнув од нічного повітря, і незабаром засинав важким сном.

Його розбудив спів півня. Вже розвиднялось; дощ перестав; небо вияснилось.

Корова ще спала, поклавши морду на землю. Він нахилився до неї, спираючись на руки, і, поцілувавши її широку, вогку ніздрю, сказав:

— Прощай, красунько... до іншого разу... ти добра худобинка... прощай...

Потім узяв свої черевики й подався далі.

Годин зо дві він ішов прямо однією дорогою; потім його охопила така кволість, що він сів на траву.

Настав день, по церквах дзвонили; чоловіки в синіх блузах, жінки в білих очіпках, хто пішки, а хто возом, вирушали ради неділі на сусідні села до друзів чи родичів.

Пройшов товстий селянин, женучи перед собою з двадцятро баранів; вони метушилися і мекали, а меткий собака зганяв їх до гурту.

Рандель, підійшовши, привітався.

— Чи нема у вас роботи? З голоду помираю,— мовив він.

Той, сердито поглянувши на волоцюгу, відповів:

— У мене нема роботи для всякого пройдисвіта.

І тесляр знову сів біля придорожньої канави.

Він довго чекав, дивлячись, як проходять повз нього люди, й намагаючись знайти серед них якогось добрягу, побачити жалісливе обличчя, щоб знову спробувати щастя.

Він вибрав чоловіка, вбраного, як буржуа, в сюртуці, з золотим ланцюжком на череві.

— Вже два місяці я шукаю роботи,— сказав тесляр,— мені не трапляється нічого, а в мене немає й су в кишені.

Підпанок відповів:

— Ви мусили б прочитати об'яву, почеплену перед в'їздом до села. В нашій громаді жебрачити заборонено. Знайте, що я мер, і як ви не заберетесь мерщій звідси, я звелю вас заарештувати.

Охоплений гнівом, Рандель пробурмотів:

— Ну й звеліть арештувати, як хочете; мені буде краще, принаймні не помру з голоду.

І знову сів біля канави.

Справді, за чверть години на дорозі з'явилося двоє жандармів. Вони повільно йшли поряд, виблискуючи на сонці виглянсуваними капелюхами, жовтою шкіряною амуніцією, металевими гудзиками, немов хотіли налякати зловмисників і ще звіддала їх погнати.

Тесляр зрозумів, що вони йдуть по нього, але не ворухнувся; його раптом охопило глухе бажання кинути їм виклик, потрапити до в'язниці, а потім помститись.

Вони наближалися, немов не помічаючи його, йдучи солдатською ходою, важкою та хитливою, по-гусячому. Далі, порівнявшись із ним, вони вдали, ніби оце тільки зараз побачили його, спинились і почали сердито й погрозово розглядати його.

Капрал підступив ближче й запитав:

— Що ви тут робите?

Рандель спокійно відповів:

— Відпочиваю.

— Відкіля ви?

— Щоб назвати вам усі місця, де я побував, мені не стало б і години.

— Куди ви йдете?

— До Віль-Аваре.

— Де це?

— В департаменті Манш.

— Це ваша батьківщина?

— Моя батьківщина.

— Чому ви звідти пішли?

— Шукав роботи.

Капрал повернувся до жандарма й сказав сердито, як людина, що її дратує одна й та сама брехня:

— Вони всі так кажуть, ці підлотники. Але мене не обдуриш!

Потім узявся знову до Ранделя:

— Маєте документа?

— Так, маю.

— Покажіть!

Рандель дістав із кишені документи, свідоцтва — мізерні папірці, брудні й потерті на клоччя, і подав їх жандармові.

Той, затипаючись, прочитав їх по складах і, перевідчившись, що все гаразд, повернув із сердитим виглядом, нібито його перехитрували.

Трохи подумавши, він знову запитав:

— У вас є гроші з собою?

— Нема.

— Нічого?

— Нічого.

— Навіть жодного су?

— Навіть жодного су.

— З чого ж ви живете?

— Мені подають.

— То ви жебрачите?

Рандель відповів рішуче:

— Так, коли трапиться.

Жандарм заявив:

— Я спіймав вас на гарячому: ви волоцюга, жебрасте на дорозі, ви не маєте грошей, певного ремесла. Прошу вас іти за мною.

Тесля підвівся.

— Як знаєте,— сказав він.

Не чекаючи навіть наказу, він став між двох жандармів і додав:

— Що ж, беріть мене до в'язниці. Принаймні під дощ буде дах над головою.

І вони рушили до села, дахи якого видніли недалеко крізь напівголі дерева.

Селом вони проходили під час відправи. На майдані товпився люд, що відразу розступився у дві лави, щоб подивитись, як вестимуть злочинця, за яким біжить купка галасливої дітвори. Селяни й селянки дивились на арештанта, що йшов між двох жандармів, і в їхніх очах спалахувала ненависть; їм кортіло закидати його камінням, зідрати з нього нігтями шкіру, затоптати його. Розпитували, чи він украв, чи вбив. Різник, колишній кавалерист, оповістив: «Це дезертир». Тютюн-

никові здавалося, що він упізнає чоловіка, котрий сьогодні вранці втелює йому фальшиву монету в п'ятдесят сантимів, а власник залізної крамнички, нітрохи не вагаючись, бачив у ньому вбивцю вдови Мале, якого поліція розшукувала вже півроку.

У залі муніципальної ради, куди завела його варта, Рандель побачив мера, що сидів при столі для засідань поруч із учителем.

— Ага! — вигукнув він. — Ось де ви, гультяю! Я ж вам казав, що запроторю вас до в'язниці. Ну, капрале, що це за один?

Капрал відповів:

— Волоцюга без роду й племені, не має, як сам каже, ні грошей, ані майна, спійманий на жебрацтві та бродяжництві; показав добрі свідощтва, з документами все гаразд.

— Покажіть-но мені їх, — сказав мер.

Він узяв папери, прочитав, перечитав, віддав назад і звелів:

— Обшукайте його.

Ранделя обшукали й нічого не знайшли. Мер, здавалося, зніяковів. Він спитав робітника:

— Що робили ви сьогодні вранці на дорозі?

— Шукав роботи.

— Роботи? На битому шляху?

— А як же, по-вашому, мені її шукати? Ховаючись у лісі, чи що?

Вони вп'ялися один в одного очима з лютістю звірів, що належать до ворожого поріддя. Мер сказав:

— Я випущу вас на волю, але дивіться, більш меї не попадайтесь!

Тесляр відповів:

— Краще б ви мене затримали. Набрідло мені тинятися дорогами.

Мер суворо блимнув очима:

— Мовчіть.

І звелів жандармам:

— Випровадіть цього чоловіка метрів за двісті від села — і хай іде своєю дорогою!

Робітник сказав:

— Принаймні звеліть хоч нагодувати мене.

Мер обурився:

— Ще тільки бракувало годувати вас! Ха-ха-ха!
Добре собі зміркував, що й казати!

Але Рандель не відступався:

— Якщо ви знову кинете мене здихати з голоду, то самі штовхнете на щось лихе. Тим гірше для вас, багатіїв.

Мер підвівся й звелів ще раз:

— Виведіть його швидше, бо врешті я розсерджусь.

Двоє жандармів схопили Ранделя під руки й вивели. Він не пручався, знову перейшов село й опинився на дорозі; спровадивши його метрів за двісті від верстового стовпа, капрал сказав:

— Ну, тепер забирайтесь, і щоб я вас більше не бачив, а то ви мене знатимете.

Не відповідаючи, Рандель знову рушив дорогою, не знаючи, куди він іде. Хвилини п'ятнадцять-двадцять простував уперед, такий запаморочений, що вже ні про що й не думав.

Та раптом, коли він минав хатку з прочиненими вікнами, до нього долетів запах варива й спинив його перед оселею.

Ранделя враз шпигнув голод, лютий, хижий, шалений, і він мало не кинувся, як звір, на стіни хатки.

Він голосно простогнав:

— Сто чортів! Цього разу вони вже пригостять мене!

І заходився щосили стукати ціпком у двері. Ніхто не відповідав. Він загнував іще дужче, кричачи:

— Гей, люди, гей! Хто там, відчиніть!

Ніхто не озивався. Тоді він штовхнув рукою вікно, й тепле повітря, ніжне, повне пахоців гарячого м'яса

й капусти, війнуло назустріч холодному повітрю з двору.

Тесляр ускочив у кімнату. На столі стояли два прибори. Мабуть, господарі пішли до церкви, покинувши на вогнищі обід: добру недільну печено й ситну юшку з городиною.

Свіжий хліб лежав, чекаючи їх, на каміні, між двох пляшок, здається, повних.

Рандель спершу накинувся на хліб — розламав його з такою люттю, наче вбивав людину, й заходився шалено їсти, швидко поглинаючи величезні кусні. Але запах м'яса незабаром потяг його до печі; знявши покришку з горщика, він устроїв виделку й виїняв шматок яловичини, зв'язаний мотузкою; паклав ще повну тарілку капусти, моркви й цибулі, поставив її на стіл, усівся, розрізав м'ясо начетверо й пообідав, немов у себе вдома. З'ївши майже все м'ясо й силу городини, він відчув спрагу, підійшов до каміна і взяв одну з пляшок.

Тільки-но рідина полилася в склянку, він зрозумів, що то горілка. Ну й нехай, вона гарячить, вона пожене йому вогонь у жили; добре буде зігрітись після того як він так перемерз. І він випив.

Відвикши від горілки, він тепер визнав, що вона справді добра; він знову налив повну склянку і випив двома ковтками. Майже в ту саму мить йому стало радісно, весело, немов велике щастя розлилось по ньому.

Він їв та їв, щоправда, не так уже пожадливо, повільно жуючи й умочуючи хліб у бульйон. Усе тіло його пашіло, в голову біла кров.

Раптом десь далеко задзеленькав дзвін. То скінчилась відправа в церкві. Швидше інстинкт, ніж страх, інстинкт обережності, що керує всіма істотами й надає їм проникливості в хвилину небезпеки, змусив тесляра підскочити. Він засунув до одної кишені хліб, до

другої пляшку з горілкою, злодійкувато підійшов до вікна й виглянув на дорогу.

Вона була безлюдна. Рандель стрибнув з вікна і рушив далі; але тепер він пішов не битим шляхом, а побіг полями до лісу, що виднів неподалік.

Він був веселий, задоволений з того, що зробив, почував себе бадьорим, міцним і таким гнучким, що перестрибував через польові загорожі обома ногами зараз, одним скоком.

Опинившись за деревами, знову дістав із кишені пляшку й почав на ходу пити великими ковтками. Його думки затьмарились, очі помутніли, а ноги підстрибували, як пружини.

Він заспівав давньої народної пісні:

Ох, як гарно,
Ох, як гарно —
Збирати суниці.

Ішов тепер густим мохом, вогким і свіжим, і цей м'який килим під ногами збуджував у ньому якесь дурне бажання перекидатися через голову, як дитина.

Він розбігся, перекинувся, встав і почав знову. І за кожним разом співав:

Ох, як гарно,
Ох, як гарно —
Збирати суниці.

Раптом він спинився над утоптанною в яру стежкою й побачив здалека рослу дівчину — то поверталась до села якась наймичка, несучи на коромислі двоє відер із молоком.

Він чатував на неї, пригнувшись, і світив очима, як собака, що побачив перепілку.

Вона теж помітила його, звела голову й сміючись крикнула:

— Це ви так виспівуєте?

Він не відповів ні слова й стрибнув униз у яр, хоч схили були високі, щонайменше шість футів.

Побачивши його раптом перед собою, дівчина сказала:

— Господи, як ви мене налякали!

Але він не чув її слів, він був п'яний, він знавіснів, охоплений новою, лютішою за голод пристрасстю, розпаленівши від алкоголю, непереможним шалом чоловіка, якого вже два місяці було всього позбавлено, а тепер він, п'яний, молодий, запальний, горів усіма хотіннями, закладеними від природи в дужу плоть самців.

Дівчина сахнулася, злякавшись його обличчя, очей, напіврозтуленого рота, простягнутих рук.

Він схопив її за плечі і, не кажучи й слова, кинув на стежку.

Вона впустила відра, що з брязкотом покотились, випліскуючи молоко; потім закричала, але, розуміючи, що марно кричати серед цього безлюддя, і бачачи тепер, що він не хоче її смерті, скорилась, не дуже побиваючись тугою та гнівом, бо парубок був дужий, хоча, правда, занадто вже брутальний.

Коли ж устала, згадка про розлиті відра раптом розлютила її і, скинувши черевика з ноги, вона в свою чергу кинулась на чоловіка, наміряючись розбити йому голову, якщо він не заплатить за молоко.

Але він, не добравши, з чого стався той напад, трохи витверезившись, оторопівши, злякавшись того, що зробив, вдарився тікати чимдуж, а дівчина шпурляла йому навздогін каміння, і декілька влучило йому в спину.

Рандель біг довго-довго, аж поки відчув, що стомився, як ніколи. Ноги ослабли й більше його не несли, думки плуталися; він забув геть усе й не міг ні про що думати. Сів під деревом. А за п'ять хвилин уже спав.

Прокинувся він од сильного стусана і, розплющивши очі, побачив два лаковані трикутні капелюхи, що схи-

лились над ним, і тих самих двох жандармів, що й уранці; вони в'язали йому руки.

— Я так і знав, що знову тебе злапаю,— сказав глузливо капрал.

Рандель підвівся, не кажучи й слова. Жандарми струснули його, готові побити, як він зробить хоч один рух, бо він тепер був їхня здобич, він став тюремною дичиною, його спіймали ці мисливці на правопорушників, і вони його вже не випустять.

— Рушай! — скомандував жандарм.

Вони пішли. Заходив вечір, розстеляючи по землі осінні присмерки, важкі й зловісні.

За півгодини вони дісталися до села.

Усі двері стояли навістіж, про подію вже було відомо. Селяни й селянки, охоплені гнівом, немов кожного з них обікрадено, немов кожну з них згвалтовано, хотіли побачити, як вестимуть негідника, і вилаяти його.

Тютюкання почалось від першої хати, а скінчилось біля мерії, де чекав мер, щоб самому помститись на цьому волоцюзі.

Вгледівши його ще здалека, він заволав:

— Ага, гультяю! Попався!

І потер руки, дуже задоволений собою.

— Я ж казав, я ж казав, ще тільки побачивши його на дорозі,— провадив він.

І знову, з подвоєною радістю:

— А, підлотнику! А, мерзенний підлотнику! Ти таки матимеш свої двадцять років!

БАРОНЕСА

— Хочеш побачити гарненькі оздоби,— сказав мій друг Буарене,— то ходімо зі мною.

І він повів мене на другий поверх гарного будинку в одній із великих паризьких вулиць. Нас зустрів

вельми пристойний чоловік з прекрасними манерами й повів із кімнати до кімнати, показуючи різні рідкісні речі, недбалим тоном називаючи їм ціни. З того, як легко й невимушено злітали в нього з уст великі суми — десять, двадцять, тридцять, п'ятдесят тисяч франків,— можна було не сумніватись, що в цього велико-світського комерсанта у вогнетривкій шафі лежали мільйони.

Я про нього давно вже чув. Напрочуд спритний, меткий, розумний, бував він за посередника в найрізноманітніших справах. Маючи стосунки з усіма найбагатшими аматорами мистецьких виробів у Парижі, ба навіть по всій Європі та Америці, знаючи їхні смаки, їхні хвилинні уподобання, він сповіщав їх словом або телеграмою, коли жили вони десь далеко, тільки-но до нього в руки потрапляла річ, котра могла б їх удовольнити.

Люди з найвищих верств зверталися до нього по допомогу, коли опинялися в прикрому становищі,— чи то грошей їм бракувало на гру, чи треба було сплатити якийсь борг, чи продати картину, коштовну фамільну оздобу, якусь дорогу вишивку, а навіть і коня чи й масток, як до того вже з лихих обставин ішлося.

Говорили, ніби він ніколи не відмовляв у своїх послугах, коли передбачав з того який зиск.

Буарене, видно, був у добрій дружбі з цим своєрідним купцем. Певне, не одну вони мали вже спільну справу. Я з великою цікавістю приглядався до господаря.

Був він високий на зріст, худий, лисий, дуже елегантний. Голос його — ніжний, ласкавий — мав у собі якийсь особливий чар, чар спокусливості, і це додавало речам ціни. Коли він держав яку-небудь коштовну річ у своїх пальцях, то повертав її на всі боки, розглядав так уміло, спритно, красиво, з такою любов'ю, що сама річ робилась від того краща, на очах міняючись від його

дотику, від його погляду. І зараз же її оцінювали куди дорожче, ніж тоді, коли вона лежала ще в вітрині, не потрапивши до його рук.

— А де ваш Христос,— мовив Буарене,— той пре-гарний Христос із доби Ренесансу, що ви мені торік показували?

Господар усміхнувся й одповів:

— Проданий, ще й у досить дивний спосіб. От, маєте собі, справжня паризька історія. Хочете, розкажу?

— Гаразд!

— Ви знаєте баронесу Саморіс?

— І так, і ні. Бачив її якось, але мені відомо, що вона за одна.

— Відомо... таки справді відомо?

— Так.

— Скажіть же, будь ласка, спершу, що саме вам відомо, я тоді побачу, чи ви помиляєтесь, чи ні.

— Залюбки скажу. Пані Саморіс — світська жінка, вона має дочку, хоча ніхто не знав її чоловіка. В кожному разі, коли й не було в неї чоловіка, то з коханцями своїми вміє вона критись, бо її приймають певні люди з товариства, толерантного чи, може, сліпого.

Вона ходить до церкви, причащається вельми побожно і конче на людях, нічим себе не компрометує. Вона сподівається, що дочка її знайде собі неабияку пару. Так чи ні?

— Так, але я децю додам. Вона живе на кошти своїх коханців і ще й уміє змушувати їх шанувати свою любовницю більше, ніж тоді, коли вона такою не була. Ця здатність — неабищо; тут можна добитись від мужчини всього, чого лише заманеться. Той, кого вона собі обрала, ні сном ні духом про те не відає і залицяється до неї довго, домагається кохання несміливо, бере її з подивом і володіє з пошаною. Він аж ніяк не помічає, що платить їй, так воно виходить у неї так-

товно; і в стосунках з ним додержує вона такої обережності та гідності, такого доброго тону, що, вставши з постелі, де був удвох із нею, він ладен дати ляпаса тому, хто посмів би піддати якомусь сумніву її цнотливість. І то якнайщиріше.

Я кілька разів ставав цій пані в пригоді. І в неї нема від мене таємниць.

Якось, на початку січня, попросила вона мене позичити тридцять тисяч ф'ранків. Звичайно, я таких грошей не дав, але, бажаючи їй таки допомогти, попросив розказати відверто про своє становище, щоб я міг збагнути, чим можу їй прислужитись.

Вона в таких обережних висловах оповіла мені про свої клопоти, що делікатніше не могла б говорити і про перше причастя своєї доньки. Я зрозумів кінець кінцем, що настали лихі часи і що в неї ані су за душею.

Торговельна криза, політичні заколоти, що їх ніби навмисне плекає наш уряд, чутки про війну, загальна скрута — усе це змусило навіть закоханих приховати гроші. До того ж вона, чесна жінка, не могла віддатися першому стрічному.

Їй бракувало кого-небудь із вищого, аристократичного кола, хто підтримав би її репутацію, а разом і давав би засоби жити. Вітрогон, хай би навіть і багатий, скомпрометував би її навіки і зробив би неможливим щасливий шлюб для її доньки. Тим паче не могла вона вдатися, ба й подумати про шлюбні контори, про отих ганебних посередників, що могли б на який час вивести її зі скрутного стану.

Отже їй треба було доконче підтримувати такий самий, як і завжди, лад та розпорядок у господі, приймати, як і раніше, гостей,— інакше вона втратила б надію знайти серед відвідувачів бажаного скромного й достойного друга.

Я довів їй, що навряд чи тридцять тисяч ф'ранків,

коли б я їх позичив, могли до мене вернутись, бо якби вона їх потратила, то мусила б відразу дістати десь шістдесят тисяч, щоб віддати мені половину.

Вона дуже засмутилася, це слухаючи. Я не знав, що його вигадати, аж раптом геніальна ідея блиснула мені в голові.

Я саме перед тим купив отого Христа з доби Ренесансу, котрего вам показував, чудову річ, найкращу в такому стилі з усіх, які я бачив.

— Мила моя,— сказав я їй,— я скажу занести цю статуетку зі слонової кості до вас. Вигадаєте якусь там зворушливу, поетичну історію, що вже собі хочете, щоб з'ясувати, чому ви надумали позбутися цієї речі. Звичайно, це фамільна коштовність, що перейшла до вас у спадок від батька.

Я присилатиму до вас аматорів, сам їх приводитиму. Решта вже залежить від вас самих. Напередодні сповіщатиму вас про їхні статки тощо. Христос коштує п'ятдесят тисяч франків; але я ладен віддати вам за тридцять. Що поверх того — ваше.

Вона кілька хвилин з дуже серйозним виглядом подумала та й каже:

— Гарзд, може, це й щаслива ідея. Велике вам спасибі.

Другого дня я сказав однести до неї свого Христа, а ввечері того ж таки дня направив туди барона де Сент-Опітала.

Протягом трьох місяців посилав я до неї найкращих, найпевніших із моїх клієнтів. Та про неї не мав жодної звістки.

Одного разу, коли завітав до мене якийсь іноземець, що дуже погано розмовляв французькою мовою, я намислив повезти його сам до Саморіс — і глянути, що там і як там.

Лакей, одягнений у все чорне, зустрів нас і провів

до гарненького салону, темного, зі смаком умебльованого, де нам довелося кілька хвилин зачекати. Вона вийшла — чарівна, привітна, — подала мені руку, попросила сідати. Коли я їй сказав, чого ми саме прибули, вона подзвонила.

Ввійшов лакей.

— Підіть запитайте в панни Ізабелли, — сказала вона, — чи можна нам зайти до її каплиці.

Дівчина сама принесла відповідь. Було їй років п'ятнадцять. Скромна, мила, вона так і дихала свіжістю молодого віку.

Вона захотіла сама провести нас до каплиці. Каплиця та нагадувала будуар святенниці, де палала срібна лампада перед Христом, моїм Христом, покладеним на чорному оксамиті. Обстановка була чарівна, дуже вдала.

Дівчина перехрестилась і промовила:

— Погляньте, панове, правда ж він прегарний?

Я взяв статуетку, розглянув її й оголосив, що це дуже коштовна річ. Іноземець також подивився на неї, але, здавалося, його куди більше цікавили мати й дочка, ніж Христос.

В їхньому домі прегарно пахло — фіміамом, квітами, парфумами. Людина почувала себе там якнайкраще. Це було таки справді комфортабельне житло, що так і закликало залишитися в ньому.

Коли ми вернулись до салону, я порушив, дуже обережно та делікатно, питання про ціну. Пані Саморіс, опутивши очі, заправила п'ятдесят тисяч франків.

І додала:

— Коли б ви хотіли подивитись іще раз, то я буваю, добродію, щодня до третьої години вдома.

На вулиці іноземець почав мене розпитувати про баронесу, ще дуже припала йому до вподоби. Опісля я не чув нічого ні про неї, ні про нього.

Минуло ще три місяці.

Якось уранці, тижнів два тому, вона завітала до мене саме під сніданок і вклала мені до рук гаманець із грішми:

— Друже мій, ви ангел. Ось вам п'ятдесят тисяч франків. Я сама куплю у вас Христа і плачу за нього на двадцять тисяч більше, ніж стояло в нашій угоді, але з умовою, щоб ви завжди... завжди посилали до мене клієнтів... бо мій Христос... іще продається.

БУАТЕЛЬ

Роберві Пеншону

Дядько Буатель, Антуан, виконував у нашій окрузі найбруднішу роботу. Щоразу, як треба було вивезти з нужника, прибрати купи гною, помийну яму, прочистити риштак чи якусь брудну діру, кликали його.

Він приходив зі знаряддям золотаря в закаляних у гній черевиках і брався до роботи, без кінця нарікаючи на своє ремесло. Коли ж його запитували, чому він стає до цієї гидкої роботи, він відповідав з покорою:

— Ради дітей, їй-богу, треба ж їх годувати! А це найвигідніше.

Справді, в нього було чотирнадцятеро дітей. Коли його питали, як його діти, він відповідав байдуже:

— Дома тільки восьмеро. Один у солдатах, а п'ятеро одружені.

А коли хотіли дізнатись, чи добре вони поженились, Буатель відповідав жваво:

— Я їм не перечив. Я їх зовсім не силував. Вони попарувались, як котіли. Не треба перечити голосові серця, бо з того виходить лихо. Якщо з мене зробився отакій нечупара, то це тому, що батьки пішли мені

наспроти. Якби не це, з мене був би робітник, не гірший за інших.

Ось як сталося, що батьки пішли йому наспроти.

Він був тоді солдатом і відбував службу в Гаврі, не дурніший і не тямущіший за інших, проте трохи простацької вдачі. Найбільшою розвагою його у вільні години було ходити набережною, де збиралися продавці птахів. Коли сам, коли з земляками він повільно прогулювався перед клітками, де рябіли зелені жовтоголові папуги з Амазонки, сірі червоноголові сенегальські папуги, величезні ара з барвистими перами, чубчиками й китицями, схожі на оранжерейні рослини; всілякі папужки, що їх, здавалось, сам бог розмалював з копіткою дбайливістю мініатюриста, та інші малесенькі стрибучі пташенятка, червоні, жовті, сині й строкаті; їхні крики зливалися із гомоном гавані, домішуючись до людського гамору, гуркоту розвантажуваних кораблів, стуку коліс, буйного, гострого, верескливого, оглушливого шуму далеких заморських лісів.

Витріщивши очі, роззявивши рота, Буатель спинявся, сміючись і скалячи зуби на какаду, що й собі кивали білими чи жовтими чубками, побачивши його яскраво-червоні штани та блискучу мідну пряжку на поясі. Коли йому траплявся папуга, що вмів говорити, він починав питати його, і якщо птах був у гуморі й пащекував із ним, у нього аж до вечора було легко й весело на душі. Лупаючи очима на мавп, він реготав, аж падав; він не уявляв собі більшої пишноти для багача, ніж держати вдома таких звірят, як кішок чи собак. Оця пристрасть, пристрасть до чужоземного була в нього в крові, як в інших нахил до полювання, медицини чи священства. Тільки-но розчинялися двері казарми, він не міг стриматись, щоб знову не звернути на пристань, немов його тягло туди якоюсь силою.

Одного разу, завмерши від захвату перед величезним ара, що надимав пір'я, схилився, випростувався, наче бив чолом перед королем папуг, Буатель раптом побачив, як одчинились двері кав'ярні поруч з пташиною крамничкою і з'явилась молода негритянка, пов'язана червоною хусткою,— вона вимітала на вулицю корки й пісок.

Відразу ж його увага поділилась між птахом і жінкою, і він сам не міг би сказати, хто з них викликав у ньому більший захват і подив.

Негритянка, підмівши сміття, звела очі, та так і застигла, також засліплена солдатським мундиром. Вона стояла перед Буателем, усе тримаючи в руках віника, немовби ставши на чати, тимчасом як ара й далі бив чолом. Та за кілька хвилин солдат знік вів від такої уваги й повільно відійшов, щоб не показати, ніби він тікає.

Незабаром він вернувся туди. Майже щодня він проходив перед Колоніальною кав'ярнею і бачив крізь шибки, як чорношкіра служниця подавала портовим матросам пиво й горілку. Часто, побачивши його, вона виходила надвір; вони ще не перемовилися й двома словами, а вже почали всіхатись одне до одного, як знайомі, і серце Буателя раділо, коли між темно-червоних губів дівчини раптом світився блискучий разок зубів. Нарешті він наважився зайти до кав'ярні й був дуже здивований, почувши, що вона розмовляє французькою мовою, як і всі. Пляшка лимонаду, з якої й вона випила склянку, лишилась для солдата незабутнім приємним спогадом; згодом він звик заходити в цей портовий шинок і смакувати всі солодкі напої, наскільки дозволяла кишень.

Бачити, як чорна рука маленької служниці наливає щось йому в склянку, а зуби її сміються і ясніють більш ніж очі — було для нього святом, щастям, про яке він безперестану думав. На третій місяць знайом-

ства вони стали добрими друзями, й Буатель, на свій подив, дізнався, що погляди цієї негритянки в усьому подібні до добрих правил порядних дівчат його батьківщини, що вона любить роботу, поважає ощадливість, релігію й добру поведінку; вона стала йому ще дорожча, й він так закохався, що надумав одружитися з нею.

Він признався їй у своєму намірі, і вона затанцювала з радості. Вона мала трохи грошенят, залишених їй продавщицею устриць, що підбрала її шестирічною дитиною на набережній Гавра, де її висадив якийсь американський капітан. Цей капітан знайшов її в трюмі свого пароплава серед бавовни — через кілька годин після відплиття з Нью-Йорка. Прийшовши до Гавра, він покинув на догляд розчуленої перекупки маленьку чорну істоту, сховану на борту його судна невідомо ким і як. Коли перекупка померла, молода негритянка стала за служницю в Колоніальній кав'ярні.

Антуан Буатель додав:

— Ми поберемося, якщо батьки не заперечать. Ніколи, слухай-но, ніколи я не піду проти їхньої волі, ніколи! Я скажу їм слівце, як тільки навідаюсь додому.

Наступного тижня, одержавши відпустку на одну добу, він поїхав до батьків, на їхню невеличку ферму в Туртевілі, біля Івто.

Дочекавшись кінця обіду, тієї хвилини, коли кава, підігріта горілкою, розкриє серця, Антуан сповістив батьків, що знайшов собі дівчину до душі, ну таку до душі, що кращої на всьому світі не знайдеш.

Старі відразу насторожилися й почали випитувати. Він нічого від них не приховав, крім кольору її шкіри.

Вона служниця, майна в неї небагато, зате дівчина вона роботяща, ощадлива, охайна, доброї поведінки й розважлива. Такі речі цінуються більше, ніж гроші в руках поганої господині. До того ж їй залишила трохи грошенят жінка, яка її виховувала, чимало-таки грошенят, цілий посаг, півтори тисячі франків у ощадній

касі. Переможені цими доказами, покладаючись цілком на його вибір, батьки почали вже поступатись, але тут він підійшов до уразливого питання. Трохи вимушено сміючись, він сказав:

— Тільки от одне, що може вас одштовхнути. Вона ніяк не біла.

Старі не зрозуміли, і з багатьма пересторогами, щоб не дуже їх настрахати, він пояснив, що вона чорношкіра, точнісінько така, як на лубочних малюнках.

Тоді вони стривожились, зніяковіли, злякались, немов він пропонував їм спілку з дияволом.

Мати сказала:

— Чорна? Де ж у неї чорне? Невже геть уся чорна?

Він відповів:

— Авжеж, уся; ти ж бо вся біла!

Батько й собі промовив:

— Чорна? Що ж вона чорна, як казан?

Син відповів:

— Та ні, трошки світліша! Вона чорна, але не така, щоб було гидко. Адже ряса в панотця чорна, а чим вона гірша за стихар, хоч він і білий.

Батько сказав:

— А є там чорніші від неї, в тій стороні?

Син переконано гукнув:

— Авжеж!

Але старий похитав головою:

— Мабуть, гидко?

А син:

— Нітрохи не гидко, бо до цього відразу звикаєш.

Мати доскіпувалась:

— А білизну ж вона дуже бруднить, така шкіра?

— Та не більш, ніж твоя, бо ж такий колір у неї природний.

І от після довгих розпитів умовились нарешті, що батьки, перш ніж вирішувати, побачать дівчину. Через два місяці скінчиться його служба, він привезе її до-

дому, тут вони роздивляться її як слід і обговорять, чи не дуже вона темна, щоб увійти в родину Буателів.

Антуан оповістив, що в неділю, двадцять другого травня, в день його звільнення, він приїде в Туртевіль разом із своєю приятелькою.

Для цієї подорожі до батьків свого залицяльника вона вдягла найкраще й найпоказніше вбрання, де переважало жовте, червоне й синє; здавалось, її прибрано прапорами на честь національного свята.

На вокзалі при від'їзді з Гавра всі витріщали на неї очі, і Буатель пишався, що веде під руку особу, яка привертає загальну увагу. Коли ж вона вместила біля нього в вагоні третього класу, то викликала такий подив у селян, що в сусідніх купе люди злазили на лавки, щоб поглянути на неї поверх дерев'яних перебірок, які розділяли вагон. Побачивши її, одна дитина з переляку закричала, а друга заховала обличчя в материній спідниці.

Проте все йшло добре аж до приїзду на останню станцію. Та ось поїзд стихив хід, наближаючись до Івто. Антуан став зле себе почувати, немов під час огляду, коли він не знав статуту. Вихилившись у вікно, він здалека ще впізнав батька, що тримав за вуздечку запряженого в візок коня, а біля самої станційної огорожі побачив і матір.

Він зійшов перший, подав руку своїй приятельці й, гордо випроставшись, немовби супроводив генерала, повів її до батьків.

Мати, побачивши сина в товаристві цієї чорної й строкато вичепуреної дами, так сторопіла, що рота не могла розкрити, а батько насилу стримав коня, що схарапудився чи то від паровоза, чи то від негритянки. Але Антуан, охоплений щирою радістю від того, що бачить своїх стареньких, кинувся їм назустріч, поцілувався з матір'ю, цмокнув батька, не звертаючи уваги

на переляк коня, потім обернувся до своєї супутниці, на яку перехожі, спиняючись, отетеріло задивлялись, і гукнув:

— Ось вона яка! Я ж вам казав, що спершу вона трошки страшенька, але як тільки її, от правда свята, узнаєш ближче, кращої за неї на всій землі не знайдеш. Скажіть їй добридень, а то вона стала ні в тих ні в сих.

Тоді тітка Буатель, сама на смерть перелякана, незграбно вклонилась, а батько, скинувши кашкета, пробурмотів: «Доброго вам здоров'я». Далі, не гаючи часу, повмощувалися на візку: жінки — на задньому сидінні, де їх підкидало на кожній вибоїні, а чоловіки спереду на лавці.

Всі мовчали. Стурбований Антуан пасвистував якусь солдатську пісню, батько стьобав конячку, а мати крадькома спідлоба позирала на негритянку, в якій чоло й вилиці сяяли на сонці, немов добре начищені чоботи.

Антуан обернувся, бажаючи зламати лід.

— Ну,— мовив він,— що ж ви мовчите?

— Не можна ж зразу,— відповіла стара.

Він сказав:

— А ти розкажи малій, як твоя курка знесла восьмеро яєць.

То був давній родинний жарт. Але мати все ще ні слова не могла вимовити від збентеження, і Антуан, заливаючись сміхом, сам узявся розповідати цю дивовижну пригоду. Батько, що знав її напам'ять, розвеселився з першого слова, швидко до нього пристала й жінка, а сама негритянка в найкумеднішому місці раптом зайшлася таким дзвінким, розкотистим, невтримним реготом, що зляканий кінь побіг чвалом.

Знайомство відбулося. Розмова зав'язалась.

Тільки вони приїхали й вилізли з візка, Антуан одвів свою приятельку в кімнату — вона хотіла переодяг-

тися, щоб не заплямити чепурної сукні, готуючи за своїм рецептом якусь страву, що нею сподівалася піддобрити старих; потім він перейняв батьків перед дверима й спитав із завмиранням серця:

— Ну що ви скажете?

Батько мовчав. Мати, крутішого норову, заявила:

— Надто вже вона чорна! Ну, терпіти несила. В мене аж серце перевертається.

— Ви звикнете,— мовив Антуан.

— Може, й звикнемо, але не за одну хвилину.

Вони вступили в будинок, і, побачивши негритьянку коло куховарства, стара полагіднішала. Підіткнувши спідницю, вона взялась їй допомагати, ще жвава, незважаючи на свій вік.

Обід був добрий, довгий і веселий. Коли всі вийшли прогулятись, Антуан одвів батька вбік.

— Ну, тату, що скажеш?

Селянин ніколи не відповідав навпростець.

— Про мене байдуже. Питайся в матері.

Тоді Антуан наздогнав матір і затримав її позаду.

— Ну, мамо, що ти скажеш?

— Воля твоя, хлопчику, надто вже вона чорна. Якби хоч трошки світліша, я б не опиралась. Але це вже занадто. Прямо сказати б, сатана!

Він не наполягав, знаючи, що стара стоятиме на своєму, але серце йому рвала розпука. Він роздумував, що має тепер зробити, що вигадати, не розумів, чому це негритьянка зразу не завоювала його батьків, як причарувала його самого. І всі четверо повільно брели нивами, знову затихши. Коли проходили повз чиюсь садибу, господарі вибігали за паркан, хлопці вилазили на дах, усі висипали на дорогу, щоб побачити негритьянку, яку привіз Буателів син. Видно було, як збігалися полями чоловіки, ніби бив барабан, скликаючи люд подивитися на дивовижу. Дядько й тітка Буатель, злякані цією цікавістю, що її викликала в цілій околиці

Їхня гостя, прискорили ходу, йдучи далеко поперед сина, якого його приятелька саме питала, що думають про неї батьки.

Він ніяково відповів, що вони ще не зважились.

Але на сільському майдані з усіх хат повиходила така сила розбурканого люду, що перед цими величезними сходами старі Буателі кинулись тікати. Антуан, ображений і обурений, велично виступав під руку з приятелькою, супроводжуваний здивованими поглядами роззяв.

Він розумів, що все скінчено, що надії вже нема, що він не одружиться з негритьянкою; вона теж це розуміла, і, підходячи до ферми, вони обоє заплакали. Повернувшись додому, вона знову скинула сукню, щоб допомогти матері по хазяйству. Вона ходила за нею скрізь: у молочарню, в хлів, у курник, бралася до найважчої роботи, весь час повторюючи: «Дозвольте я те зроблю, пані Буатель». Увечері стара, зворушена, але невблаганна, мовила синові:

— Що їй казати, вона добра дівчина. Шкода, що така чорна, їй-право, надто вже чорна! Я ніколи до неї не звикну, хай собі їде назад, надто вже вона чорна!

І Буатель-син сказав своїй приятельці:

— Вона не згодна, каже, що ти надто чорна. Доведеться тобі поїхати. Я проведу тебе до залізниці. Та нічого, не сумуй. Я ще побалакаю з ними, як ти поїдеш.

Він провів її на станцію, все ще намагаючись подати їй надію; підсадив, поцілувавши, в вагон і довго дивився поїздові вслід розпухлими від сліз очима.

Даремно він благав старих — вони так і не згодились.

Розповівши до кінця цю історію, яку знала вся округа, Антуан Буатель щоразу додавав:

— Відтоді в мене ні до чого серце не лежало. Всяка робота падала мені з рук, і от я й став золотарем.

Йому говорили:

— А все-таки ви одружилися.

— Воно-то так, і я не можу сказати, щоб моя жінка мені не подобалась, бо я з нею мав чотирнадцятеро дітей, але це все не те, де там! Бо, бачите, та, моя негрityнка, тільки було гляне на мене, так мене немов щось угору підносить.

ПЕРШИЙ СНІГ

Довга дорога від Круазетта вигинається луком понад голубою водою. Ген, праворуч, випнувся далеко в море Естерель. Він заслоняє собою красвид, замикаючи обрїй, немов по-південному пишними декораціями, своїми численними дивовижними, шпичастими вершинами.

Лїворуч острови Сент-Маргерїт та Сент-Онора, злігши на воду, показують свої зарослі ялинами спини.

І скрізь: понад широкою затокою, попід високими горами, що обступили Канни,— немовби дрїмають на сонці біленькі вілли. Їх видно здалека, ті чистенькі будиночки; вони обсіпали зверху донизу гори, сніговими цятками біліють на зеленому тлі.

Найближчі до води розчинили гратчасті віконниці на розлогий шлях, куди набігають лагідні хвилі. Гарно, любо. Теплий зимовий день; ледве повіває у повітрі прохолодою. З-за мурів виглядають із садків апельсинові та лимонні дерева, вкриті золотими плодами. Жінки з дітьми, що граються обручами, проходять помалу по алеї; інші балакають з чоловіками.

Молода жінка вийшла оце з маленького кокетливого будиночка, що дверима виходить на Круазетт. Зупинилась на хвилинку, подивилась на людей, що гуляють по алеї, усміхнулася й повернула непевною ходою до

вільної лавочки біля самого моря. Стомившись від отих двадцяти кроків, вона сіла, задихана. Обличчя в неї бліде, як у мерця. Вона кашляє, притуляє прозорі пальці до вуст, ніби намагаючись спинити вибух кашлю, що знесилює її.

Дивиться на осяяне сонцем небо, де шугають ластівки, на далекі химерні вершини Естереля, на таке близьке, таке голубе, таке спокійне, таке гарне море.

Усміхається, шепоче:

— Ой, яка я щаслива!

А вона знає, одначе, що має вмерти, що не побачить більше весни, що мине рік — і ці самі люди, які проходять повз неї дорогою, будуть знову вдихати тепле повітря цього любого краю зі своїми діточками, більшенькими вже трохи, і серця їхні все сповнені будуть ущерть надією, коханням, щастям, тоді як бідне її тіло, що сьогодні ще в неї зосталось, зотліє у дубовій труні, і тільки самі кістки лежатимуть у шовковій сукні, яку вона собі придбала на смерть.

Її вже не буде. Життя триватиме для інших. А для неї воно скінчиться, скінчиться назавжди. Її вже не буде... Вона усміхається, вдихає, наскільки має сили в хворих своїх легенях, пахощі, що струмують у саду.

І мріє.

Вона пригадує. Її віддали заміж — ось уже чотири роки — за нормандського дворянина. Це був дужий хлопець, бородатий, червоновидий, широкий у плечах, невеликого розуму та веселої вдачі.

Одружили їх з матеріальних міркувань, а яких, вона й сама не знала. Вона охоче сказала б «ні». Але вийшло «так» — кивнула мовчки головою, щоб не перечити батькові та матері. Була вона парижанка, весела й життєрадісна.

Чоловік відвіз її до свого нормандського замку, просторого, кам'яного будинку, оточеного великими, ста-

резними деревами. З чільного боку заступали світ високі, густі ялини. Праворуч, крізь галявину, було видно зовсім голу рівнину, що простяглася аж до далеких ферм. Попід огорожею проходив путівець, що за три кілометри виводив на широкий шлях.

О, вона про все згадала: як прибула, перший день у новій оселі, своє відлюдне потім життя.

Вийшовши з екіпажа, поглянула тоді на старий будинок і сказала сміючись:

— Невесело тут!

Чоловік і собі засміявся.

— Не біда! — сказав. — Звикнеш. Ось побачиш. Я тут ніколи не нуджусь.

Того дня вони все цілувались, і час для неї не протягся довго. На другий день знов почались поцілунки, і, правду кажучи, так було цілісінський тиждень.

Потім вона взялася обставляти дім. Пройшов місяць. Дні минали у клопоті — не такий-то був і клопіт, а не було коли і вгору глянути. Вона дізнавалась про вартість, важливість дрібничок у житті. Зрозуміла, що можна цікавитись ціною на яйця — вони коштують то більше на кілька сантиметрів, то менше, як до пори року.

Було літо. Вона ходила на поле, дивилася, як жнуть. Веселе сонце підтримувало веселоці у неї в серці.

Настала осінь. Чоловік став ходити на полювання. Він ішов з дому рано з двома собаками — Медором та Мірзою. Вона зоставалась сама; не журилася врешті, що немає коло неї Анрі. Хоч і любила його дуже, проте могла без нього обходитись. Коли він вертався, вона впадала особливо коло собак. Дбала за них щовечора, доглядала, як мати, голубила без кінця, давала безліч пестливих прізвиськ, — таких їй і на думку не спадало прикладати чоловікові.

Він щоразу розповідав їй про полювання. Казав, де саме натрапив на куріпок, дивувався, що не знайшов зайця в конюшині у Жозефа Ледантю, чи обурювався

з учинків пана Лешапельє з Гавра, який весь час вештався по межах його маєтку, щоб вполювати ту дичину, яку зжене він, Анрі де Парвіль.

Вона відказувала на те:

— Справді, це недобре,— а сама думала про щось зовсім інше.

Прийшла зима, нормандська зима, холодна, дощова. Зливи спадали без кінця на високий гранчастий шиферний дах, що гострим шпилем здіймався до неба. Дороги стали мов багністі річки, а поле наче море з болота. Тільки й чути було, як дзюркотить вода, тільки й руху надворі, що крутилися колесом круки, розстелялись, мов хмари, падали на поле і знову здіймалися.

Коли надходила четверта година, ціле військо цих похмурих птахів з несамовитим криком мостилося на ніч на високих буках ліворуч від замку. Майже годину круки перелітали з вершка на вершок, билися, крикали, миготіли чорними тіннями поміж сіруватим гіллям.

Вона дивилась на них щовечора, і серце в неї стискалося; її проймала наскрізь сумна, похмура ніч, що спадала на спустілі поля.

Тоді вона дзвонила, щоб принесли лампу, й сідала біля вогню. Вона палила цілі купи дров і не могла нагріти величезних, повних вогкості кімнат. Мерзла цілий день, скрізь — у вітальні, в їдальні, у своїй кімнаті. Холод здавалося їй, проймав до кісток. Чоловік вертався тільки на обід, бо полював безперестанку чи доглядав за сівбою, оранкою, за всім, що ведеться в господарстві.

Заходив веселий, у грязюці, й, потираючи руки, гукав:

— Та й паскудна ж погода!

Або:

— Як добре, що тут є вогонь!

А то часом запитає:

— Що ж то нам скажуть сьогодні? Чи всім задоволені?

Він був щасливий, почував себе чудово, бо не мав інших бажань, не мріяв ні про що інше, тільки про таке просте, здорове життя.

Під кінець листопада, коли випав сніг, її страшенно мучило холодне повітря в старому замку, у замку, який немовби застигав протягом віків, як стигне людина з кожним роком; тож якось увечері вона сказала чоловікові:

— Ти б, Анрі, загадав поставити тут калорифер — він би висушив стіни. Та й я не можу нагрітися ні вдень ні вночі, вір мені.

Спочатку його вразила така чудернацька думка — поставити калорифер у нього в замок! Йому здалося б більш природним, якби, скажімо, його собакам почали давати їсти на срібному посуді. Потім він зареготав, скільки було сили в його дужих грудях, вигукуючи:

— Калорифер! У мене! Калорифер! Оце кумедія!

— Запевняю тебе, мій любий, що я тут замерзаю, — наважилась вона сказати. — Ти цього не помічаєш, бо завжди в русі, але тут таки холодно.

Він відказав, усе ще сміючись:

— Нічого! Звикнеш! До того ж це корисно для здоров'я! Ти тільки краще себе почуватимеш. Ми не парижани, хай йому біс, щоб сидіти цілий день біля каміна! Та й весна вже от-от настане!

На початку січня спіткало її велике горе: померли батько та мати — повбивались, виїхавши на прогулянку. Вона поїхала до Парижа, поховала. І з цівроку була у неї в серці сама тільки туга.

Нарешті теплі, погожі дні немов збудили її зі сну, і до осені вона жила млява і сумна.

Як вернувся холод, темна прийдешність вазирнула вперше їй у вічі. Що вона робитиме? Нічого. Чого чекатиме тепер для себе? Нічого. Від яких надій, від яких сподівань оживе її серце? Від жодних. Дітей у неї не буде ніколи — так сказав лікар.

Ще лютіший, пронизливіший, ніж торік, холод мучив її безперестанку. Вона простягала до полум'я тремтячі руки. Вогонь палав, пік обличчя, а їй здавалося, що то мороз повзе по спині, закрадається попід одежею до голого тіла. І вона тремтіла з голови до ніг. Незчисленні протяги загніздилися в цих кімнатах, немов живі істоти, немов підступні люті вороги. Вона зустрічалася з ними щохвилини: вони дихали холодом на її обличчя, на руки, на шию, обспали її всю морозом.

Вона знову спробувала заговорити про калорифер, та чоловік слухав її так, ніби вона просила зняти для неї місяць із неба. Поставити таке приладдя в Парвілі, здавалось йому, було так само неможливо, як випасти філософський камінь.

Якось, поїхавши до Руана у справах, він привіз дружині малесеньку мідну грілочку й назвав її, сміючись, «кишеньковим калорифером». Він гадав, що з цього часу холод до неї не приступить.

Минав грудень, коли вона зрозуміла, що так далі не зможе жити. І ввечері, за обідом, запитала боязко:

— Скажи мені, серце, хіба ми до весни не поїдемо до Парижа на який тиждень?

Він здивувався:

— До Парижа? До Парижа?! Навіщо? Е, це вже ні! Непогано й тут, удома! Які чудні думки находять на тебе часом!

Вона прошепотіла:

— Ми б трохи розважилися.

Він не зрозумів:

— Якої тобі треба розваги? Театрів, вечірок, парад-

них обідів? Повинна б ти була, одначе, знати, коли їхала сюди, що не матимеш таких розваг!

В його словах, у тоні вона почула докір. І змовкла. Була вона несмілива, лагідної вдачі і не вміла обурюватись, напосідати.

У січні вдарив мороз. Незабаром сніг укryw землю.

Якось увечері, дивлячись на круків, що хмарою вилися понад деревами, вона незчулася, як заплакала.

Увійшов чоловік. Запитав, дуже здивувавшись:

— Що з тобою таке?

Він був щасливий, цілком щасливий, йому й не снилися ніколи інше життя, інші радощі. Він народився й виріс у цьому смутному краї. Тут, у себе вдома, йому було добре, він був спокійний душею і тілом.

Він не розумів, як можна бажати різноманітності в житті, жадати скороминущих радощів. Не розумів, що деякі люди вважають за неприродну річ перебувати на одному місці всі чотири пори року. Не знав, здавалося, що весна, літо, осінь, зима несуть для безлічі людей нові розваги на новому місці.

Вона нічого не могла вимовити, тільки похапцем утирала сльози. Прошепотіла нарешті зніяковіло:

— Чогось... мені чогось трохи смутно... нудно трохи...

Сказала й сама злякалась своїх слів, а тому швидко додала:

— І ще... я... я трошки змерзла.

Він розсердився.

— Ага! Ще й досі не забула про свій калорифер! Та подумай же, хай йому чорт, що відколи ти тут, то не було в тебе й нежитю.

Настала ніч. Вона пішла до своєї кімнати, бо вимовила собі окрему кімнату. Лягла. І у ліжку навіть було їй холодно.

«Так воно буде завжди,— подумала вона,— завжди, до самої смерті».

Вона згадала чоловіка. І як міг він таке їй сказати: «Відколи ти тут, то не було в тебе й нежитю!»

Отже, треба захворіти, кашляти — тоді тільки він зрозуміє її муку!

Її охопило обурення, безсиле обурення слабкої, боязкої людини.

Йому треба, щоб вона кашляла! Тоді він зглянеться, напевне. Нехай! Вона кашлятиме, він почує її кашель, пошле по лікаря; тоді він побачить, її чоловік, побачить!

Вона встала з ліжка боса і усміхнулася з дитячої думки, що прийшла їй до голови:

«Я хочу мати калорифер, і я його матиму! Я так кашлятиму, що чоловік погодиться поставити його!»

І сіла, майже гола, в кріслі. Чекала годину, дві години. Тремтіла з холоду, а нежить не починався. Тоді вона наважилася вжити рішучих заходів.

Тихенько вийшла з кімнати, спустилася по сходах і відчинила двері, що вели до саду.

Земля, вкрита снігом, лежала мов мертва. Вона відважно простягла голу ногу й занурила її в ту легку, льодяну піну. Холод дійшов аж до серця, немовби хто діткнувся до болючої рани. Проте вона ступила й другою ногою і почала помалу сходити вниз.

Потім пішла моріжком.

«Дійду до ялини»,— казала собі.

Вона йшла повільно, стримуючи віддих; дух їй перехоплювало щоразу, коли вона ступала голою ногою в сніг.

Доторкнулася рукою до першої ялини, ніби переконуючи саму себе, що виконала до кінця свій намір. Тоді пішла назад. Два чи три рази їй здавалося, що от-от упаде, так вона змерзла й знемоглася. Перед тим

як увійти в дім, вона сіла в ту снігову піну, навіть збирала її й терла собі груди.

Потім увійшла, лягла в ліжку. За годину їй здалося, мовби комашня метушиться у неї в горлі. По тілі бігали мурашки. Проте вона заснула.

Другого дня вона кашляла, не могла підвестись. Дістала запалення легень. Вона лежала без пам'яті, марила і просила калорифер.

Лікар наказав його поставити. Анрі поступився, хоч і в обуренням та огидою.

Вона так і не могла вичуняти. Через тяжкі ураження в легенях боялися за її життя.

— Коли вона зостанеться тут, то не доживе до холодів,— сказав лікар.

Її послали на південь.

Вона прибула в Канни, втішалася сонцем, полюбила море, вдихала пахощі апельсинових квітів.

А весною вернулася на північ.

Але тепер вона жила, боячись видужати, боячись довгої нормандської зими, і коли їй ставало краще, відчиняла вночі вікно, мріючи про любе узбережжя Середземного моря.

Тепер вона має вмерти. Вона це знає. І вона щаслива!

Розгортає газету, що так і лежала згорнена біля неї, і читає заголовок: «Перший сніг у Парижі».

Вона здригається, потім усміхається. Дивиться на Естерель, рожевий тепер під вечірнім сонячним промінням, дивиться на безкрає синє-синє небо, на безкрає синє-синє море й нарешті підводиться.

Вона вертається додому повільним кроком, спиняючись тільки, щоб відкашлятись, бо задовго була сьогодні надворі, і їй холодно, трошки холодно.

Вдома вона знаходить лист від чоловіка. Розпечатує і читає, все ще усміхаючись:

«Люба моя дружино!

Маю надію, що ти здорова й не занадто скучила за гарним нашим краєм. У нас уже кілька днів стоять добрі морози, віщують сніг. Я над усе люблю таку погоду і, як ти й сама, певне, догадуєшся, ніколи не палю твого паскудного калорифера...»

Покинула читати, щаслива, що так тоді гарно надумалась про калорифер. Права рука, в якій вона держить листа, спадає помалу на коліна, а ліву вона підносить до вуст, ніби хоче спинити впертий кашель, що розриває їй груди.

З М І С Т

<i>Вадим Пащенко. Мопассан-новеліст</i>	5
СИМОНІВ ТАТО <i>Переклад Людмили Івченкової</i>	19
МОГИЛЬНИЦІ <i>Переклад Максима Рильського</i>	28
СЛОВА В КОХАННІ <i>Переклад Максима Рильського</i>	37
ПАРИЗЬКА ПРИГОДА <i>Переклад Максима Рильського</i>	42
ДВА ПРИЯТЕЛІ <i>Переклад Бориса Козловського</i>	50
ЦЯ СВИНЯ МОРЕН <i>Переклад Максима Рильського</i>	58
П'ЄРО <i>Переклад Бориса Козловського</i>	72
ПЛЕТІЛЬНИЦЯ СОЛОМ'ЯНИХ СТІЛЬЦІВ <i>Переклад Людмили Івченкової</i>	78
НА МОРІ <i>Переклад Людмили Івченкової</i>	85
ЗАПОВІТ <i>Переклад Івана Рильського</i>	91
ПІВЕНЬ ПРОСПІВАВ <i>Переклад Максима Рильського</i>	97
ПРИГОДА ВАЛЬТЕРА ШНАФСА <i>Переклад Бориса Козловського</i>	102
ДЯДЬКО МІЛОН <i>Переклад Людмили Івченкової</i>	112

ВЕСНЯНОГО ВЕЧОРА	
<i>Переклад Максима Рильського</i>	119
ТОРТ	
<i>Переклад Максима Рильського</i>	125
ГАРСОНЕ, КУХОЛЬ ПИВА!..	
<i>Переклад Бориса Козловського</i>	130
У ДОРОЗІ	
<i>Переклад Максима Рильського</i>	137
ТІТКА СОВАЖ	
<i>Переклад Людмили Івченкової</i>	144
ГОСПОДИНЯ	
<i>Переклад Максима Рильського</i>	151
БАРИЛЬЦЕ	
<i>Переклад Людмили Івченкової</i>	159
ПАРАСОЛЬКА	
<i>Переклад Бориса Козловського</i>	165
ЗУСТРІЧ	
<i>Переклад Максима Рильського</i>	175
ОРДЕН	
<i>Переклад Бориса Козловського</i>	184
НАМИСТО	
<i>Переклад Бориса Козловського</i>	191
ЩАСТЯ	
<i>Переклад Максима Рильського</i>	201
ВЕНДЕТА	
<i>Переклад Левка і Мирона Федоришиних</i>	208
РУКА	
<i>Переклад Левка і Мирона Федоришиних</i>	213
ТУАН	
<i>Переклад Людмили Івченкової</i>	221
БОМБАР	
<i>Переклад Івана Рильського</i>	231
ПОЛОНЕНІ	
<i>Переклад Єлизавети Старинкевич</i>	238
ЗВІР ГОСПОДАРЯ БЕЛЬОМА	
<i>Переклад Лідії Івченкової</i>	250

ПРИЗНАННЯ	
<i>Переклад Івана Рильського</i>	258
СОЛДАТИК	
<i>Переклад Людмили Івченкової</i>	264
ЛЮБОВ	
<i>Переклад Максима Рильського</i>	272
ПОЗБУЛАСЯ!	
<i>Переклад Максима Рильського</i>	278
ВОЛОЦЮГА	
<i>Переклад Людмили Івченкової</i>	285
БАРОНЕСА	
<i>Переклад Івана Рильського</i>	298
БУАТЕЛЬ	
<i>Переклад Людмили Івченкової</i>	304
ПЕРШИЙ СНІГ	
<i>Переклад Івана Рильського</i>	313

Ги де Мопассан

ПЕРВЫЙ СНЕГ

Новеллы

Перевод с французского

Серия «Зарубежная новелла»,

Книга 48

Киев,

издательство художественной литературы

«Дніпро», 1985

(На украинском языке)

Редактор М. В. Тупайло

Художник Г. В. Нечипоренко

Художній редактор О. Д. Назаренко

Технічний редактор І. І. Швець

Коректори Л. Г. Лященко,

В. А. Нікітова

Інформ. бланк № 2986

Здано до складання 27.04.84. Підписано до друку 19.11.84. Формат 70×90^{1/32}. Папір друкарський № 2. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Ум. друк. арк. 11,993. Ум. фарб. відб. 12,209. Обл.-вид. арк. 14,533. Тираж 100 000 пр.
, Зам. 4-674. Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро».
252801, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,
310057, Харків, вул. Донець-Захаржев-
ського, 6/8.

Мопассан Гі де

М78 Перший сніг : Новели / Перекл. з фр.;
Передм. В. Пащенко. — К.: Дніпро, 1985. —
325 с. (Зарубіжна новела, кн. 48).

До збірника ввійшли оповідання видатного французького письменника (1850—1893), що змальовують широку галерею образів із різних суспільних верств Франції XIX ст.

М $\frac{4703000000-179}{M205(04)-85}$ 179.85.

И(Фр)

1 крб. 30 к.

